પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના

હસ્તાક્ષરનું અક્ષયપાત્ર

॥ ૫ ॥

નમો અરિહંતાણં ૧

નમો સિદ્ધાણં ૨

નમો આયરિયાણં ૩

નમો ઉવજ્ઝાયાણં ૪

નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં ૫

એસો પંચ નમુક્કારો ૬

સવ્વ પાવપ્પણાસણો ૭

મંગલાણં ચ સવ્વેસિં

પઢમં હવઇ મંગલં । ૮

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજની રોજનીશી

સંકલન : પંન્યાસ વજ્રસેનવિજય

સેવકોનાં લક્ષણ

1 દૈન્ય - દેહાભિમાન રહિત

2 સહિષ્ણુ - [illegible]

3 તિતિક્ષા - પરાધીન સ્થિતિ સહિષ્ણુતા।

4 [illegible] - [illegible]

5 [illegible] - [illegible]

6 સમતા - શત્રુ મિત્ર આદિમાં સમભાવ

7 સર્વોપકારકતા।

8 [illegible] - [illegible] -
[illegible]

9 ધૃતિ - આપત્તિમાં અદીનતા।

10 [illegible] - [illegible],
[illegible], [illegible] વિષય

11 અમાનિતા - [illegible]।

12 માનદત્વ - બીજાઓનો સત્કાર

13 દમ - ઇન્દ્રિયનિગ્રહ

14 શમ - મનની વશવર્તિતા।

15 સ્થિરતા - ભક્તિમાં નિશ્ચલતા।

16 મુદિતા - [illegible]

પરમ પૂજ્ય પંન્યાસશ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્ય મહારાજ

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । र्हँ नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । ॐ नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

ॐ ह्रीँ ऽर्हँ नमः । ॐ ह्रीँ ऽर्हँ नमः ।

० नमोऽरिहंताणं । ०

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

० नमोऽरिहंताणं । ०

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

ऽर्हँ ऽर्हँ ऽर्हँ ऽर्हँ ऽर्हँ ऽर्हँ ऽर्हँ ऽर्हँ

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

ह्रीँ ह्रीँ ह्रीँ ह्रीँ ह्रीँ ह्रीँ ह्रीँ ह्रीँ ह्रीँ ह्रीँ

नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं । नमोऽरिहंताणं ।

नमोऽरिहंताणं । ० नमोऽरिहंताणं ।

० नमोऽरिहंताणं । ०

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના

હસ્તાક્ષરનું અક્ષયપાત્ર

॥૫॥

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજની રોજનીશી

સંકલન : પંન્યાસ વજ્રસેનવિજય

HASTAKSHAR NU AKSHAY PATRA

Personal Diaries comprising of Divine everyday thoughts, musings & experiences of Panyashshri Bhadrankar Vijayji Maharaj.

VOLUME - 5

February 2018
300 Copies / 224 Pages
For Private Circulation only.

PUBLISHER

Shri Bhadrankar Gyandeepak Public Charitable Trust
Mumbai / Rajkot

team@mindfiesta.com

SPONSOR

Shri C. K. Mehta
Mumbai

ENHANCED & DESIGNED BY

Bharti Deepak Mehta
Fiesta Studios
Pattani Bldg., M.G.Road, Rajkot - 360001.
bharti@mindfiesta.com
+91 98252 15500

---

eBOOK AVAILABLE AT

www.bhadrankar.com

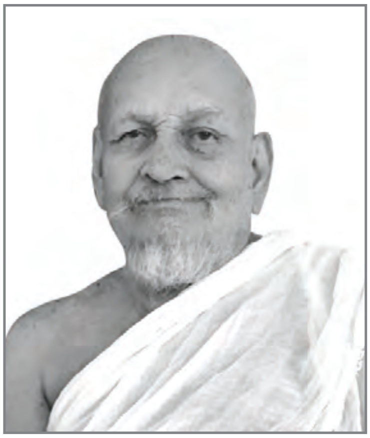

રત્નચિંતામણિ સમી નવકારની અનુપ્રેક્ષા

'નવકારવાળા મહારાજ' રૂપે વિખ્યાત અધ્યાત્મયોગસંપન્ન પરમ ગુરુદેવ પંન્યાસશ્રી ભદ્રંકરવિજયજીગણિવર્યશ્રી એટલે સમન્વયની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ-નમસ્કારભાવ એકાગ્રાત્મા. એમનું જીવન સાધનામય, સાધુ પ્રયોગ્ય. સર્વક્રિયામાં અપ્રમતપણે રહી, ભક્તિયોગથી ભાવિત બનીને જ્ઞાનયોગ સાધના કરવી એ એમની દિવસભરની કાર્યપ્રણાલિ. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની અનૂઠી અનુપ્રેક્ષારૂપે પોતાની રોજનીશીમાં જે જે અપ્રતિમ ચિંતનીય લેખો લખાયેલ, તે સંવત્ ૨૦૩૬-ઈ.સ.૧૯૮૦ આસપાસ 'અનુપ્રેક્ષા' કિરણ ૧-૨-૩ નામે કદમાં નાના એવા ત્રણ પુસ્તકોમાં ૩ આવૃત્તિરૂપે પ્રકાશિત થયેલ. આજે તે જ ડાયરીઓ હવે 'હસ્તાક્ષરનું અક્ષયપાત્ર' બનીને આપણા હાથમાં આવી રહી છે.

પૂજયશ્રીનાં હસ્તાક્ષરમાં આલેખાયેલ ઘણા લેખો, ચિંતનકણિકાઓ, મનનીય પૃષ્ઠો, પ્રસ્તાવનાઓ વગેરે અમારા પરમપૂજ્ય ગુરુમહારાજ હાલારના હીરલા આચાર્યદેવ શ્રીમદ્‌વિજય કુંદકુંદસુરીશ્વરજીમહારાજાએ સંગ્રહિત કરી રાખેલા. ત્યારે તો જો કે કલ્પના પણ ન હતી કે આ લેખો પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના અક્ષરદેહે આ રીતે ઉપકારક થશે.

અનુપ્રેક્ષા કિરણ ૧-૨-૩ એટલે નમસ્કાર મહામંત્રમાં, તેના ભાવોમાં પ્રવેશ કરાવનાર મહાદ્વાર, જે અધ્યાત્મનગરે જવા વિદ્વત્તાત્માઓને તો અત્યુપયોગી છે જ, કિન્તુ બાળ જીવો માટે પણ નવકાર સાથે સીધો સંબંધ કરાવી આપનાર ખૂબ જ રસાળ સાહિત્ય છે. પૂર્વે હજારો પુણ્યાત્માઓએ તેનો પુસ્તકરૂપે રસાસ્વાદ માણ્યો છે, પણ

હવે પૂજ્યશ્રીનાં હસ્તાક્ષરમાં મળી રહેલું આ સાહિત્ય કવચિત્ પૂજ્યશ્રીની પ્રત્યક્ષ હાજરીની અનુભૂતિ કરાવે તો નવાઈ નહીં.

આ પૂર્વે 'હસ્તાક્ષરનું અક્ષયપાત્ર' ભાગ ૧-૨-૩-૪ પ્રકાશિત થતાં સાધકોએ તે વાંચીને કેવી અદ્‌ભૂત આત્મસમૃદ્ધિ પામ્યા તે પત્રો દ્વારા જણાવ્યું. કેટલાયે ઉપાશ્રયોમાં તથા ચિંતનબેઠકોમાં વાચનારૂપે સમુહમાં તેનું અધ્યયન કરાયું, અન્ય દર્શનનાં પદાર્થોનો જૈનદર્શનના પદાર્થો સાથે સમન્વય કરી, જૈનધર્મની સર્વોપરિતા દૃઢ કરાઈ અને અનેક ઉપયોગી ચિંતનોને પોતાના હાથે જ ડાયરીઓમાં નોંધી લેવાનું કાર્ય પણ સહજ ભાવે થયું.

હમણાં ઘણાં પુણ્યશાળીઓને પ્રશ્ન થાય છે કે સાહેબે આટલી બધી ડાયરીઓ કયારે લખી હશે? પણ તેમની સમીપ કે પરિસર રહેલાંને તો ખ્યાલ જ છે કે સાહેબજી દેરાસરજીથી પધારે ત્યારે પ્રભુ સમક્ષ જે કંઈ ચિંતન આવ્યું હોય તે ત્વરિતપણે લખી લેતાં, તેમ જ દિવસ દરમ્યાન પણ જે કંઈ વિશેષ અનુપ્રેક્ષણ થાય, તે મુલતવી રાખ્યા વગર ડાયરીમાં નોંધી જ લેતા. ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય તેમ એક-એક શબ્દોથી હજારો પાનાંઓ-સેંકડો ડાયરીઓ ભરાઈ અને તેને હવે ગ્રંથસ્થ કરવાના અમારા અરમાનો રાજકોટના અમારા સુશ્રાવકરત્ન શશીકાંતભાઈ મહેતાનાં પુત્રવધુ **ભારતીબેન દિપકભાઈ મહેતા**ની સાતત્યપૂર્ણ લગનથી પૂર્ણ થઈ રહ્યા છે.

આ જ્ઞાનદિપકમાં ઘી પુરવા સમ પ્રકાશનનું બૃહદ્ કાર્ય પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજના નવરત્નોમાંના એક એવા પરમ ભકત મુંબઈનાં **સુશ્રાવક સી. કે. મહેતા** એકલ ખભે ઉપાડી લેવા પોતાનો અર્થભંડાર ખૂલ્લો મૂકી દઈ, જે રીતે આ સુકૃત્યનો લાભ લઈ રહ્યા છે, તેની અંતરથી અનુમોદના થાય છે. પ્રભુકૃપાથી હવે તો આ ડાયરીઓનું સંકલન એવં પ્રકાશન ખૂબ ઝડપથી થઈ રહ્યું છે. આગમ, અનુમાન અને ધ્યાનાભ્યાસનો રસ - એ ત્રણે ઉપાયોથી પ્રજ્ઞાને સમર્થ બનાવવામાં કાર્યક્ષમ એવી આ ઉત્તમ રત્નસંદુક આપણને સૌને શીઘ્ર ભવાટવિ પાર ઉતારે તેવી અભ્યર્થના.

વજ્રસેન વિ.
હેમપ્રભ વિ.

૨૭.૦૨.૨૦૧૮
હાલાર તીર્થ, આરાધનાધામ.

આ સદીનું આર્ષવાક્ય : આપો...

પૂજ્ય ગુરુમહારાજનાં શીતળ શબ્દો યાદ આવે છે : 'અણુશક્તિ વડે જે કાર્યો થઈ શકે, તેનાથી પણ ઉત્તમકોટિનાં કાર્યો અક્ષરની શક્તિ વડે થાય. અક્ષરમાં સૂર્ય સરખું તેજ, ચન્દ્રનાં અમી, સાગરનું ગાંભીર્ય, ધરાની ધીરજ અને આકાશની નિર્ભયતા સૂક્ષ્મ રીતે સમાયેલ છે. અણુનું વિભાજન થઈ શકે, અક્ષર અ-ક્ષર જ રહે. તેની શક્તિ અમાપ છે.' આ રોજનીશીમાંથી સર્જાયેલ 'હસ્તાક્ષરનું અક્ષયપાત્ર'નાં ભાગો હાથમાં આવે છે, ત્યારે ઉપરોક્ત શબ્દો તેઓનાં જ અક્ષરો માટે સત્ય ઠરે છે.

આજ સુધી મળેલા અનેક પ્રતિભાવોમાંનાં ત્રણેક સૌ સાથે વહેંચું તો:

- 'સી.કે., સ્વયં મહાવીરપ્રભુનાં હસ્તાક્ષર તમારા હાથમાં જો એકાએક આવી જાય અને જેટલો અવર્ણનીય આનંદ થાય, એટલો જ આનંદ આજે પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજનાં હસ્તાક્ષરોમાં આલેખિત આ ગ્રંથો મળવાથી ઉપજે છે.'
- 'આ ગ્રંથોને જો પાઠ્યપુસ્તક ગણીને સાધના કરીએ, તો બેડો પાર છે.'
- 'હસ્તાક્ષરનું અક્ષયપાત્ર' મળતાં આંખોને ઉત્સવ, મનને મહોત્સવ, દિલને દિવાળી!

આ સંવેદનો જાણીને આનંદ તો થાય જ, પરંતુ ગુરુમહારાજે જ શીખવ્યું છે કે:

'સુખમાં જો કાંઈ માણવા જેવું હોય તો તે તેની વહેંચણી જ છે.'

પાંચમાં ગ્રંથમાં રહેલું મહામંત્રનું અક્ષરામૃત સૌને શીઘ્ર અક્ષયપદે પહોંચાડે.

૨૮.૦૨.૨૦૧૮

મુંબઈ

સી. કે. મહેતા

अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम
त्वद्भक्तिरेव मुखरी कुरुते बलान्माम् ।
यत्कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥

ૐ

◎ મહામંત્રની અનુપ્રેક્ષા : ચિંતન - ૧ ◎

મનનું બળ મંત્રથી વિકસે છે.

નમસ્કાર એ મનુષ્યની પવિત્રતાની પુંજ છે.
નમવું એ જ માનવ મન-બુદ્ધિનું તાત્ત્વિક ફળ છે.
નમઃ એ દૈવી ગુહ્ય અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિ છે.
પરગુહ્ય ગ્રહણ કરવાની શક્તિ નમસ્કારમાં રહેલી છે.
શરીરને મન કરતાં વધુ મહત્ત્વ ન મળવું જોઈએ.
શરીર એ ગાડી છે અને મન એ ઘોડો છે.
મનરૂપી ઘોડો શરીરરૂપી ગાડીની આગળ જોડવો જોઈએ.

મન વડે જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શાશ્વત સુખ-સાચી શાંતિ અંતરમાંથી મેળવવાની છે.

હાથીનું શરીર મોટું અને વજનદાર છે, પરંતુ કામી છે. સિંહનું શરીર નાનું અને હલકું હોવા છતાં અપેક્ષાએ કામનો વિજેતા છે, તેથી હાથીને પણ સિંહ જીતી જાય છે. માનવનું મન સિંહ કરતાં પણ બળવાન હોવાથી સિંહને પણ વશ કરીને પાંજરામાં પૂરે છે.

મનનું બળ મંત્રથી વિકસે છે. મંત્રમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ મંત્ર નમસ્કારમંત્ર છે. તેથી અંતરના શત્રુ કામ, ક્રોધ અને લોભ, તથા રાગ, દ્વેષ અને મોહ જીતાય છે. નમસ્કાર

મંત્રમાં પાપની ઘૃણા છે અને પાપીની દયા છે. પાપની ઘૃણા આત્મબળને વધારે છે, નમ્રતા અને નિર્ભયતા લાવે છે. પાપીની ઘૃણા આત્મબળને ઘટાડે છે, અહંકાર અને કઠોરતા લાવે છે. સાચો નમસ્કાર આત્મામાં પ્રેમ અને આદર વધારે છે, સ્વાર્થ અને કઠોરતાનો ત્યાગ કરાવે છે. જેટલો અહંકાર તેટલું સત્યનું પાલન ઓછું. જેટલું સત્યનું પાલન ઓછું તેટલું જિતેન્દ્રિયપણું ઓછું તથા કામ, ક્રોધ અને લોભનું બળ વધારે. નમસ્કારથી વચનની કઠોરતા, મનની કૃપણતા અને બુદ્ધિની કૃતઘ્નતા નાશ પામી અનુક્રમે કોમળતા, ઉદારતા અને કૃતજ્ઞતા વિકસિત થાય છે.

નમસ્કાર વડે મનોમયકોષની શુદ્ધિ

નમસ્કારમાં ન્યાય છે, સત્ય છે, દાન છે અને સેવાનો લાભ રહેલો છે. ન્યાયમાં ક્ષાત્રવટ છે, સત્ય અને તેના બહુમાનમાં બ્રહ્મબળ છે. દાન અને દયામાં ધન અને વાણિજ્યની સાર્થકતા છે. સેવા અને શુશ્રૂષામાં સંતોષ ગુણની શોભા છે. નમસ્કાર વડે ક્ષત્રિયોનું ક્ષાત્રવટ, બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મબળ, વૈશ્યોનો દાનગુણ અને શૂદ્રોનો સેવાગુણ એક સાથે સાર્થક થાય છે. સમર્પણ, પ્રેમ,

પરોપકાર અને સેવાભાવ એ માનવમનના અને વિકસિત બુદ્ધિના સહજ ગુણ છે. મનુષ્યજન્મને શ્રેષ્ઠ બનાવનારી કોઈ ચીજ હોય તો તે પવિત્ર બુદ્ધિ જ છે. જીવ, દેહ અને પ્રાણ તો પ્રાણીમાત્રમાં છે, પણ વિકસિત મન અને વિકસિત બુદ્ધિ તો માત્ર મનુષ્યમાં જ છે. બધું હોય પણ સદ્બુદ્ધિ ન હોય તો બધાનો દુરૂપયોગ થઈને દુર્ગતિ થાય. બીજું કાંઈ ન હોય પણ સદ્બુદ્ધિ હોય તો તેના પ્રભાવે બધું આવી મળે છે.

માનવમનમાં અહંકાર અને આસક્તિ એ બે મોટા દોષ છે. બીજાના ગુણ જોવાથી અને પોતાના દોષ જોવાથી અહંકાર અને આસક્તિ જાય છે. નમસ્કાર એ બીજાના ગુણ ગ્રહણ કરવાની અને પોતાનામાં રહેલા દોષો દૂર કરવાની ક્રિયા છે. નમસ્કારથી સદ્બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે અને સદ્બુદ્ધિનો વિકાસ થવાથી સદ્ગતિ હસ્તકમળવત્ બને છે.

નમસ્કારરૂપી વજ્ર અહંકારરૂપી પર્વતનો નાશ કરે છે.

નમસ્કાર માનવના મનોમયકોષને શુદ્ધ કરે છે.

અહંકારનું સ્થાન મસ્તક છે.

મનોમયકોષ શુદ્ધ થવાથી અહંકાર આપોઆપ વિલય પામે.

શુભ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણેનો નમસ્કારમાં સમાવેશ છે. શુભ કર્મનું ફળ સુખ, ઉપાસનાનું ફળ શાન્તિ અને જ્ઞાનનું ફળ પ્રભુપ્રાપ્તિ છે. નમસ્કારના પ્રભાવે આ જન્મમાં સુખશાંતિ અને જન્માન્તરમાં પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ સુલભ બને છે. ધર્મફળમાં વિશ્વાસાત્મક બુદ્ધિ તે સદ્બુદ્ધિ છે. સદ્બુદ્ધિ શાંતિદાયક છે. નમસ્કારથી તે વિકસ્વર થાય છે અને તેના પ્રભાવે હૃદયમાં પ્રકાશ પ્રકટે છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું સ્થાન બુદ્ધિ છે અને શાંતિ-આનંદનું સ્થાન હૃદય છે. બુદ્ધિનો વિકસ્વર અને હૃદયમાં પ્રકાશ એ નમસ્કારનું અસાધારણ ફળ છે.

બુદ્ધિની નિર્મળતા અને સૂક્ષ્મતા

માનવજન્મ દુર્લભ છે, તેથી પણ દુર્લભ, પવિત્ર અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ છે. નમસ્કાર શુભ કર્મ હોવાથી તેના વડે બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ બને છે. નમસ્કારમાં ભક્તિની પ્રધાનતા હોવાથી બુદ્ધિ વિશાળ અને પવિત્ર બને છે. નમસ્કારમાં સમ્યગ્જ્ઞાન હોવાથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ પણ બને છે. બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ, શુદ્ધ અને તીક્ષ્ણ બનાવવાનું સામર્થ્ય આ રીતે નમસ્કારમાં રહેલું છે. પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે બુદ્ધિના તે ત્રણે ગુણોની આવશ્યકતા છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વિના નમસ્કારના

ગુણો જાણી શકાતા નથી, શુદ્ધ બુદ્ધિ વિના નમસ્કાર્ય પ્રત્યે પ્રેમ પ્રગટી શકતો નથી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વિના નમસ્કારના ગુણોનું સ્મરણ ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં સુદૃઢ કરી શકાતું નથી.

નમસ્કાર કર્તામાં રહેલો ભાવ, નમસ્કાર્ય તત્ત્વમાં રહેલી દયા અને નમસ્કાર ક્રિયામાં રહેલું સત્ત્વ બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ, શુદ્ધ, સ્થિર કરે છે, કારણ કે એ સામર્થ્ય નમસ્કારમાં રહેલું છે. નમસ્કારમાં અહંકાર વિરુદ્ધ નમ્રતા છે, પ્રમાદ વિરુદ્ધ પુરુષાર્થ છે અને હૃદયની કઠોરતા વિરુદ્ધ કોમળતા છે. નમસ્કારથી એક બાજુ મલિન વાસના, બીજી બાજુ ચિત્તની ચંચળતા દૂર થવાની સાથે જ્ઞાનનું ઘોર આવરણ, જે અહંકાર છે, તે ટળી જાય છે. નમસ્કારની ક્રિયા શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને એકાગ્રતા વધારે છે. શ્રદ્ધાથી તીક્ષ્ણતા, વિશ્વાસથી સૂક્ષ્મતા અને એકાગ્રતાથી બુદ્ધિમાં સ્થિરતા ગુણ વધે છે. નમસ્કારથી સાધકનું મન પરમ તત્ત્વમાં લાગે છે અને બદલામાં પરમ તત્ત્વ તરફથી બુદ્ધિ પ્રકાશિત થાય છે. તે પ્રકાશથી બુદ્ધિના અનેકાનેક દોષો, જેમ કે મંદતા, સંકુચિતતા, સંશયયુક્તતા, મિથ્યાભિમાનિતાદિ એક સાથે નાશ પામે છે.

નમસ્કાર મંત્ર એ સિદ્ધ મંત્ર છે.

નમસ્કાર એક એવો મંત્ર છે...
જે મંત્રનો પ્રભાવ આપણા મન ઉપર પડે છે.
મનને માનવાનું અને
બુદ્ધિને જાણવાનું કામ થાય છે.
મંત્રથી મન-બુદ્ધિ બંને પરમતત્ત્વને સમર્પિત થઈ જાય છે.
શ્રદ્ધાનું સ્થાન મન અને વિશ્વાસનું સ્થાન બુદ્ધિ છે.
એ બંને પ્રભુને સમર્પિત થઈ જાય ત્યારે
તે બંનેના દોષો બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે.
સ્વાર્થાંધતાના કારણે બુદ્ધિ મંદ થઈ જાય છે.
કામાંધતાના કારણે બુદ્ધિ કુબુદ્ધિ બની જાય છે.
લોભાંધતાના કારણે બુદ્ધિ દુર્બુદ્ધિ બની જાય છે.
ક્રોધાંધતાના કારણે બુદ્ધિ સંશયી બની જાય છે.
માનાંધતાના કારણે બુદ્ધિ મિથ્યા બની જાય છે.
તૃષ્ણાંધતાના કારણે બુદ્ધિ અતિશય સંકુચિત બની જાય છે.

નમસ્કારરૂપી વિદ્યુત ચિત્તરૂપી બેટરીમાં જ્યારે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે સ્વાર્થથી માંડીને કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, માયા, દર્પ આદિ સઘળા દોષો દગ્ધ થઈ જાય છે અને ચિત્તરત્ન સાચે દિશાએથી નિર્મળપણે પ્રકાશી ઉઠે છે.

સમતા, ક્ષમા, સંતોષ, નમ્રતા, ઉદારતા, નિઃસ્વાર્થતા આદિ ગુણો તેમાં પ્રગટી નીકળે છે.

શબ્દ એ નમસ્કારનું શરીર છે, અર્થ એ નમસ્કારનો પ્રાણ છે અને ભાવ એ નમસ્કારનો આત્મા છે. નમસ્કારનો ભાવ જ્યારે ચિત્તને સ્પર્શે છે, ત્યારે માનવને મળેલ આત્મવિકાસ માટેનો અમૂલ્ય અવસર ધન્ય બને છે. નમસ્કારથી આરંભ થયેલ ભક્તિ અંતે જ્યારે સમર્પણમાં પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે માનવ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ જન્મની સાર્થકતા અનુભવે છે. નમસ્કાર મંત્ર એ સિદ્ધ મંત્ર છે. એ મંત્રનું સ્મરણ કરવા માત્રથી આત્મામાં જીવરાશિ ઉપર સ્નેહ પરિણામ જાગૃત થાય છે. એ માટે સ્વતંત્ર અનુષ્ઠાન કે પુરશ્ચરણાદિ વિધિની પણ જરૂર પડતી નથી. તેમાં મુખ્ય કારણ પંચ પરમેષ્ઠિ ભગવંતોનો અનુગ્રહકારક સહજ સ્વભાવ છે તથા પ્રથમ પરમેષ્ઠિ અરિહંત ભગવંતોનો 'જીવ માત્રનું આધ્યાત્મિક કલ્યાણ થાઓ' એવો સિદ્ધ સંકલ્પ છે.

અભેદમાં અભય અને ભેદમાં ભય

ગુરુ ભગવાનનો પરિણામ અચિન્ત્ય શક્તિયુક્ત કહ્યો છે. નિશ્ચયથી ભગવાનનો પરિણામ - વ્યવહારથી ભગવાનનો

સર્વોત્કૃષ્ટ વિષય, જેને મળીને કાર્યસિદ્ધિ થાય છે.

ગુણાધિકનું સ્મરણ કરવાથી જે રક્ષા થાય છે, તેમાં વસ્તુ સ્વભાવનો નિયમ કાર્ય કરે છે. ધ્યાતા-અંતરાત્મા જ્યારે ધ્યેય-પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે ચિત્તમાં ધ્યાતા-ધ્યેય-ધ્યાન એ ત્રણેની એકતારૂપી સમાપત્તિ થાય છે, તેથી કિલષ્ટ કર્મનો વિનાશ થાય છે અને અંતરાત્માને અદ્ભુત શાંતિ મળે છે. એનું જ નામ મંત્રથી રક્ષા ગણાય છે.

પરના સુકૃતની અનુમોદનારૂપ સુકૃત અખંડિત શુભ ભાવનું કારણ છે. પરમ તત્ત્વ પ્રત્યે સમર્પણ ભાવ એક બાજુ નમ્રતા અને બીજી બાજુ નિર્ભયતા લાવે છે અને એ બેના પરિણામે નિશ્ચિંતતા અનુભવાય છે.

અભેદમાં અભય અને ભેદમાં ભય છે.

નમસ્કારના પ્રથમપદમાં 'અરિહં' શબ્દ અભેદવાચક છે.

તેને કરાતો નમસ્કાર અભયકારક છે.

અભયપ્રદ અભેદવાચક 'અરિહં' પદનું પુનઃપુનઃ સ્મરણ

ત્રાણ કરનારું, અનર્થને હરનારું તથા

આત્મભાવરૂપી પ્રકાશને કરનારું હોવાથી

સૌ કોઈ વિવેકીને અવશ્ય આશ્રય લેવા લાયક છે.

નમસ્કાર મંત્ર એ મહાક્રિયાયોગ છે.

પંચ મંગલરૂપ નમસ્કાર મંત્ર એ મહાક્રિયાયોગ છે, કેમકે તેમાં બંને પ્રકારનો તપ, પાંચે પ્રકારનો સ્વાધ્યાય અને સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વોનું પ્રણિધાન રહેલું છે. બાહ્ય-અભ્યંતર તપ એ કર્મરોગની ચિકિત્સારૂપ બને છે, પાંચે પ્રકારનો સ્વાધ્યાય એ મહામોહરૂપી વિષને ઉતારવા માટે મંત્ર સમાન બની રહે છે અને પરમ પંચ પરમેષ્ઠિનું પ્રણિધાન ભવભયનું નિવારણ કરવા માટે પરમ શરણરૂપ બને છે. નમસ્કારરૂપ પંચમંગલની ક્રિયા એ અભ્યંતર તપ, ભાવ સ્વાધ્યાય, ઈશ્વર પ્રણિધાનરૂપ મહાક્રિયાયોગ છે.

એનું સ્મરણ અવિદ્યાદિ ક્લેશોનો નાશ કરે છે,
ચિત્તની અખંડ સમાધિરૂપ ફલને ઉત્પન્ન કરે છે.
ક્લેશનો નાશ દુર્ગતિનો ક્ષય કરે છે.
સમાધિભાવ સદ્ગતિનું સર્જન કરે છે.

નમસ્કારમાં 'નમો' પદ પૂજા અર્થમાં છે અને 'પૂજા' દ્રવ્ય-ભાવસંકોચ અર્થમાં છે. દ્રવ્યસંકોચ કર-શિરપાદાદિનું નિયમન છે અને ભાવસંકોચ એ મનનો વિશુદ્ધ વ્યાપાર છે. આ રીતે 'નમો' એ સ્તુતિ, સ્મૃતિ અને ધ્યાનપરક તથા દર્શન, સ્પર્શન અને પ્રાપ્તિપરક પણ છે.

સ્તુતિ વડે નામગ્રહણ, સ્મૃતિ વડે અર્થભાવન,
ધ્યાન વડે સ્વરૂપ ચિંતન થાય છે
દર્શન વડે સાક્ષાત્કરણ, સ્પર્શન વડે સિદ્ધાંતિગમન,
પ્રાપ્તિ વડે સ્વસંવેદ્ય અનુભવન પણ થાય છે.
નામગ્રહણાદિ વડે દ્રવ્યપૂજા અને અર્થભાવન થાય છે.
સ્વરૂપચિન્તન તથા સાક્ષાત્કરણાદિ વડે ભાવપૂજા થાય છે.

જેમ જલ વડે દાહનું શમન, તૃષાનું નિવારણ અને પંકનું શોષણ થાય છે, તેમ 'નમો' પદના અર્થની પુનઃ પુનઃ ભાવના વડે કષાયદાહનું શમન થાય છે, વિષયની તૃષાનું નિવારણ થાય છે અને કર્મનો પંક શોષાઈ જાય છે. જેમ અન્ન વડે ક્ષુધાની શાન્તિ, શરીરની તુષ્ટિ અને બલની પુષ્ટિ થાય છે, તેમ 'નમો' પદ વડે વિષય ક્ષુધાનું શમન, આત્માના સંતોષાદિ ગુણોની તુષ્ટિ તથા આત્માના બલ-વીર્ય-પરાક્રમાદિ ગુણોની પુષ્ટિ થાય છે.

ગુણાનુભૂતિનું મુખ્ય સાધન નમસ્કાર

માનવજીવનનું સાચું ધ્યેય ગુણાનુભૂતિ છે.
તેનું મુખ્ય સાધન નમસ્કાર જે વિવેકજ્ઞાનનું ફળ છે.
વિવેકજ્ઞાન એ સમાહિત ચિત્તનું પરિણામ છે.
પરમેષ્ઠિ સ્મરણથી ચિત્ત સમાધિવાળું બને છે.

'સાધક સમાહિત ચિત્તવાળા બનો' એવો સંદેશ સર્વ પરમેષ્ઠિ ભગવંતોનો છે. તેથી તેમનું સ્મરણ અને નમસ્કરણ સાધકના ચિત્તને સમાધિવાળું કરે છે.

સમાધિવાળા ચિત્તમાં વિવેક સ્ફુરે છે અને વિવેકી ચિત્તમાં ઋણમુક્તિની ભાવના પ્રગટે છે. ઋણમુક્તિની ભાવનામાંથી પ્રગટેલી નમસ્કૃતિ અવશ્ય ઋણમુક્તિ કે સાચા અર્થમાં કર્મમુક્તિને અપાવે છે. નમસ્કાર મંત્ર વડે પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનું આરાધન થાય છે. તેમાં થતી પંચ પરમેષ્ઠિની સ્તુતિ વડે સમ્યગ્દર્શનગુણનું આરાધન થાય છે અને ત્રિકરણ યોગે થતી નમનક્રિયા વડે આંશિક ચારિત્રગુણનું આરાધન થાય છે.

જ્ઞાનગુણ પાપ-પુણ્યને સમજાવે છે, દર્શનગુણ પાપની ગર્હા અને પુણ્યની અનુમોદના કરાવે છે તથા ચારિત્રગુણ પાપનો પરિહાર તથા ધર્મનું સેવન કરાવે છે. જ્ઞાનથી ધર્મમંગલ સમજાય છે, દર્શનથી ધર્મમંગલ સદ્દહાય છે અને ચારિત્રથી ધર્મમંગલ જીવનમાં જીવાય છે. ગુણીમાં ઉપાદેયપણાની બુદ્ધિ એ સાચી શ્રદ્ધા છે, ઉપાદેયપણાની બુદ્ધિ ગુણી પ્રત્યેની ઉપેક્ષાબુદ્ધિનો નાશ કરે છે. પંચ-પરમેષ્ઠિઓ ગુણના ભંડાર હોવાથી તેમનો નમસ્કાર

ગુણોમાં ઉદારદિલપણાની બુદ્ધિને પુષ્ટ કરે છે.

પંચ પરમેષ્ઠિઓએ પાંચ વિષયોને તજ્યા છે, ચાર કષાયોને જીત્યા છે. તેઓ પાંચ મહાવ્રતો અને પાંચ આચારોથી સંપન્ન છે, આઠ પ્રવચન માતા અને અઢાર હજાર શીલાંગરથના ધોરી છે. તેમને નમસ્કાર કરવાથી તેમનામાં રહેલા બધા ગુણોને નમસ્કાર થાય છે. પરિણામે ગુણી પ્રત્યે અનુકૂળતાની બુદ્ધિ અને દોષો પ્રત્યે પ્રતિકૂળપણાની સન્મતિ જાગે છે.

રાગ, દ્વેષ અને મોહનો ક્ષય

નવપદયુક્ત નવકારથી નવમું પાપસ્થાનક લોભ અને અઢારમું પાપસ્થાનક મિથ્યાત્વશલ્ય નાશ પામે છે. નવકાર એ દુર્જય લોભનો શત્રુ છે, કેમકે એમાં જેને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે, તે પાંચે પરમેષ્ઠિ ભગવંતો સંસારસુખને તૃણવત્ સમજી તેનો ત્યાગ કરનારા છે અને મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત કરવા માટે પરમ પુરુષાર્થ કરનારા છે. નવકાર જેમ સાંસારિક સુખની વાસના અને તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરાવે છે, તેમ મોક્ષસુખની અભિલાષા અને તેને માટે જ સર્વ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરતા શીખવે છે! નવકાર એ પાપમાં પાપબુદ્ધિ અને ધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ

શમાવનાર હોવાથી મિથ્યાત્વશલ્ય નામના પાપસ્થાનકનો છેદ ઉડાવે છે અને શુદ્ધ દેવ, ગુરુ તથા ધર્મ ઉપર પ્રેમ જગાડી સમ્યક્ત્વ-રત્નને નિર્મળ બનાવે છે. નમસ્કારથી ભવનો વિરાગ જાગે છે. તે લોભકષાયને હણી નાખે છે અને નમસ્કારથી જે ભગવદ્ બહુમાન જાગે છે, તે મિથ્યાત્વશલ્યને દૂર કરી નાખે છે.

રાગદોષનો પ્રતિકાર જ્ઞાનગુણ વડે થાય છે. જ્ઞાની પુરુષ વિચક્ષણ હોવાથી પોતાનામાં રહેલાં દુષ્કૃત્યોને જોઈ શકે છે. નિરંતર તેની નિંદા-ગર્હા કરે છે અને તે દ્વારા પોતાના આત્માને દુષ્કૃત્યોથી ઉગારી લે છે.

દ્વેષદોષનો પ્રતિકાર દર્શનગુણ વડે થાય છે. સમ્યગ્-દર્શન ગુણને ધારણ કરનાર પુણ્યાત્મા નમસ્કારમાં રહેલા અરિહંતાદિના ગુણોને, સત્કર્મોને અને વિશ્વ-વ્યાપી ઉપકારોને જોઈ શકે છે, તેથી તેને વિષે પ્રમોદને ધારણ કરે છે. સત્કર્મો અને ગુણોની અનુમોદના તથા પ્રશંસા દ્વારા પોતાના આત્માને સન્માર્ગે વાળી શકે છે. જ્ઞાન-દર્શન ગુણની સાથે જ્યારે ચારિત્ર ગુણ ભળે છે, ત્યારે મોહદોષનો મૂળથી ક્ષય થાય છે. મોહ જવાથી પાપમાં નિષ્પાપતાની અને ધર્મોમાં અકર્તવ્યતાની બુદ્ધિ

દૂર થાય છે. તે દૂર થવાથી પાપમાં પ્રવર્તન અને ધર્મમાં પ્રમાદ-બેદરકારી અટકી જાય છે. પાપનું પરિવર્જન અને ધર્મનું સેવન અપ્રમત્તપણે થાય છે. તે આત્મા ચારિત્ર-ધર્મરૂપી મહારાજના રાજ્યનો વફાદાર સેવક બને છે અને મોક્ષ-સામ્રાજ્યના સુખનો અનુભવ કરે છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્ચારિત્ર
એ ત્રણે ગુણોની આરાધના નવકારમાં રહેલી હોવાથી
દુષ્કૃતગર્હા, સુકૃતાનુમોદના અને
પ્રભુઆજ્ઞાનું પાલન પ્રતિદિન વધતું જાય છે,
તેથી મુક્તિસુખના અધિકારી થવાય છે.

નિર્વેદ અને સંવેગરસ

નવકારમાં નિર્વેદ અને સંવેગરસનું પોષણ થાય છે. નિગોદ આદિમાં રહેલા જીવોના દુઃખનો વિચાર કરીને ચિત્તમાં સંસાર પ્રત્યે ઉદ્વેગ ધારણ કરવો તે નિર્વેદરસ છે અને સિદ્ધિગતિમાં રહેલા સિદ્ધ ભગવંતાદિના સુખને જોઈને આનંદનો અનુભવ થવો તે સંવેગરસ છે. દુઃખી જીવોની દયા અને સુખી જીવોના પ્રમોદ વડે રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણે દોષોનો નિગ્રહ થાય છે. બધા દુઃખી આત્માના દુઃખ કરતાં નરકના નારકીનું દુઃખ વધી જાય

છે, તોપણ અધિક દુઃખ નિગોદમાં રહેલું છે. બધા સુખી આત્માઓના સુખ કરતાં અનુત્તરના દેવોનું સુખ ચડી જાય છે, તોપણ એક સિદ્ધના આત્માનું સુખ અનંતગણું અધિક છે. એક નિગોદનો જીવ જે દુઃખ ભોગવે છે, તે દુઃખની અપેક્ષા નિગોદ સિવાયના સર્વ દુઃખી જીવોનું દુઃખ એકત્ર થાય તો પણ કાંઈ વિસાતમાં નથી. એક સિદ્ધના જીવનું સુખ દેવ-મનુષ્યના ત્રિકાળના સુખનો અનંતીવાર ગુણાકાર કે વર્ગ કરવામાં આવે તો પણ તેની સરખામણીમાં ઘણું વધારે છે.

પોતાથી અધિક દુઃખીના દુઃખને દૂર કરવાની બુદ્ધિ રૂપ દયાના પરિણામથી પોતાનું દુઃખ અને તેથી આવેલી દીનતા નષ્ટ થાય છે. પોતાથી અધિક સુખીના સુખ જોઈને તેમાં હર્ષ કે પ્રમોદભાવ કરવાથી પોતાના સુખનો મિથ્યા ગર્વ કે દર્પ ગળી જાય છે. દીનતા કે દર્પ, ભય કે ક્રોધ, ખેદ કે ઉદ્વેગ આદિ ચિત્તના દોષોનું નિવારણ કરવા માટે ગુણાધિકની ભક્તિ અને દુઃખાધિકની દયા એ સરળ અને સર્વોત્તમ ઉપાય છે. તેને જ શાસ્ત્રપરિભાષામાં સંવેગ-નિર્વેદ ગણાવ્યા છે. નવકારમાં તે બંને પ્રકારના રસો પોષાતા હોવાથી જીવની માનસિક

અશાંતિ અને અસમાધિ તેના સ્મરણથી દૂર થાય છે.

સૌજન્ય કરસનભાઈ પટેલ ભક્તિકુંજ, અભય-અદ્વેષ-અખેદ.

નમસ્કાર મહામંત્રની સાધનાથી શુદ્ધ આત્માઓની સાથે કથંચિત્ અભેદની સાધના થાય છે.

'જ્યાં અભેદ ત્યાં અભય' એ નિયમ છે.

'ભેદથી ભય-અભેદથી અભય' અનુભવસિદ્ધ છે. ભય એ ચિત્તની ચંચળતારૂપ બહિરાત્મદશારૂપ આત્માનો પરિણામ છે. અભેદના ભાવનથી તે ચંચળતાદોષ નાશ પામી અંતરાત્મદશારૂપ નિશ્ચલતા ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે.

અભેદના ભાવનથી અભયની જેમ અદ્વેષ ગુણ સધાય છે. દ્વેષ એ અરોચક ભાવ રૂપ છે. તે અભેદના ભાવનથી ચાલ્યો જાય છે. અભેદના ભાવનથી જેમ ભય અને દ્વેષ ટળી જાય છે, તેમ ખેદ પણ નાશ પામે છે. ખેદ એ પ્રવૃત્તિમાં થાકરૂપ છે. જ્યાં ભેદ ત્યાં ખેદ અને જ્યાં અભેદ ત્યાં અખેદ આપોઆપ આવે છે. નમસ્કારમંત્રના પ્રભાવે જેમ અભેદ બુદ્ધિ દૃઢ થતી જાય છે, તેમ ભય, દ્વેષ અને ખેદના દોષ ચાલ્યા જાય છે અને તેના સ્થાને અભય, અદ્વેષ અને અખેદગુણ આવે છે.

રાગ, દ્વેષ અને મોહ જે આત્માના તાત્ત્વિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા હતા, તે આત્માનું શુદ્ધ અને તાત્ત્વિક સ્વરૂપનું સમ્યગ્જ્ઞાન થતાંની સાથે દૂર થઈ જાય છે. નમસ્કારમંત્રમાં રહેલા પાંચે પરમેષ્ઠિઓ શુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલા હોવાથી તેમનો નમસ્કાર જ્યારે ચિત્તમાં પરિણામ પામે છે, ત્યારે આત્મામાં સર્વની સાથે આત્મપણાથી તુલ્યતાનું જ્ઞાન તથા સ્વ-સ્વરૂપથી શુદ્ધતાનું જ્ઞાન આવિર્ભાવ પામે છે અને તે આવિર્ભાવ પામતાંની સાથે જ રાગ, દ્વેષ અને મોહ ચાલ્યા જાય છે.

નમસ્કારમંત્ર વૈરાગ્ય અને સામાયિક સ્વરૂપ પણ છે. વૈરાગ્ય એ નિર્મળ જ્ઞાનનું ફળ છે અને સામાયિક એ ચિત્તની પ્રશાન્તવાહિતાનું નામ છે. ચિત્ત જ્યારે પ્રશમભાવને પામે છે, વિશ્વમૈત્રીવાળું બને છે, જ્યારે ચિત્તમાં વૈર વિરોધનો એક અંશ પણ રહેતો નથી, ત્યારે તે સામાયિકનું ફળ ગણાય છે.

વૈરાગ્ય જ્ઞાનરૂપ અને સામાયિક પ્રયત્નરૂપ છે.

જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા તે વૈરાગ્ય

સમતાની પરાકાષ્ઠા તે સામાયિક.

જ્ઞાન-સમતા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે ત્યારે મોક્ષ સુલભ બને.

નમસ્કારમંત્ર દોષની પ્રતિપક્ષ ભાવના સ્વરૂપ છે.

यो यः स्याद्बाधको दोषस्तस्य तस्य प्रतिक्रियाम् ।
चिन्तयेद्दोषमुक्तेषु, प्रमोदं यतिषु व्रजन् ॥१॥

-યો. શા., પ્ર. ૩, શ્લોક - ૧૩૫

સ્વોપજ્ઞ ટીકાકારમહર્ષિ આ શ્લોકના વિવરણમાં કહે છે:

सुकरं हि दोषमुक्त - मुनिदर्शनेन
प्रमोदात् आत्मन्यपि दोषमोक्षणम् ।

જે દોષ પોતાને બાધક લાગે તે દોષને દૂર કરવાનો ઇલાજ તે દોષથી મુક્ત થયેલા મુનિઓના ગુણોને વિષે પ્રમોદભાવ ધારણ કરવો તે છે. દોષમુક્ત યતિઓના ગુણોને વિષે પ્રમોદભાવને ધારણ કરતો એવો જીવ તે તે દોષોથી સ્વયમેવ મુક્ત બની જાય છે. પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ પરમેષ્ઠિપદે બિરાજમાન મહામુનિઓના ગુણોને વિષે બહુમાનભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી સ્મરણ કરનારના અંતઃકરણમાં રહેલા તે તે દોષો સ્વયમેવ ઉપશાંતિને પામે છે.

કામદોષનો પ્રતિકાર સ્થૂલભદ્રમુનિનું ધ્યાન છે.
ક્રોધદોષનો પ્રતિકાર ગજસુકુમાલમુનિનું ધ્યાન છે.
લોભદોષનો પ્રતિકાર શાલિભદ્ર અને ધન્યકુમારનાં

રહેલા તપ, સત્ય, સંતોષ આદિ ગુણોનું દર્શન છે. એ રીતે માનને જીતનાર બાહુબલિ અને ઇન્દ્રભૂતિ, મોહને જીતનાર જંબૂસ્વામી અને વજ્રકુંવર, મદ-માન અને તૃષ્ણાને જીતનાર મલ્લીનાથ, નેમનાથ અને ભરત ચક્રવર્તી આદિ મહાન આત્માઓનું દર્શન તે તે દોષોને જીતાડનાર થાય છે.

આ નમસ્કાર મહામંત્રમાં ત્રણે કાળના અને સર્વ ક્ષેત્રોના મહાપુરુષો કે જેમણે મદ-માન, માયા, લોભ, ક્રોધ, કામ અને મોહ આદિ દોષો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, તે સર્વનું દર્શન થવું હોવાથી પોતાના તે તે દોષો ક્રમશઃ સમૂળપણે વિનશ્વર થાય છે. એ રીતે નમસ્કાર મંત્ર દોષોની પ્રતિપક્ષ ભાવનારૂપ બનીને ગુણકારી થાય છે. એ જ અર્થને જણાવનાર નીચેનો એક શ્લોક અને તેની ભાવના નમસ્કારની જ અર્થભાવના સ્વરૂપ બને છે.

ધન્યાસ્તે વન્દનીયાસ્તે,
તૈસ્ત્રૈલોક્યં પવિત્રિતમ્ ।
યૈરેષ ભુવન-ક્લેશી
કામમલ્લો વિનિર્જિતઃ ॥૧॥

- ધર્મબિન્દુ ટીકા

અર્થ: તે પુરુષો ધન્ય છે, તે પુરુષો વંદનીય છે અને તે પુરુષોએ ત્રણે લોકને પવિત્ર કર્યા છે, કે જેઓએ કામરૂપી મલ્લને જીતી લીધો છે. એ જ રીતે ક્રોધરૂપી મલ્લ, લોભરૂપી મલ્લ, મોહરૂપી મલ્લ, માનરૂપી મલ્લ અને બીજા પણ આકરા દોષરૂપી મલ્લો જેણે જેણે જીતી લીધા છે, તે તે પુરુષો પણ ધન્ય, વંદ્ય અને ત્રૈલોક્યપૂજ્ય છે, એવી ભાવના કરી શકાય છે અને તે બધી ભાવનાઓ નમસ્કારમંત્રના સ્મરણ સમયે થઈ શકે છે.

ઇષ્ટનો પ્રસાદ અને પુષ્ટિની પ્રાપ્તિ

મંત્રજપમાં નિત્ય નવો જ અર્થ થાય છે. શબ્દ તેના તે જ રહે છે અને અર્થ નિત્ય નૂતન પ્રાપ્ત થાય છે. ધાન્ય તેનું તે છે, છતાં નિત્ય તેમાં નવો સ્વાદ ક્ષુધાના પ્રમાણમાં અનુભવાય છે. તે જ વાત તૃષાતુરને જળમાં અને પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવને પવનમાં અનુભવાય છે. તૃષા તથા ક્ષુધાને શમાવવાની અને પ્રાણને ટકાવવાની તાકાત જ્યાં સુધી જળ, અન્ન અને પવનમાં રહેલી છે, ત્યાં સુધી તેની ઉપયોગીતા અને નિત્ય નૂતનતા માનવ મનમાં ટકી રહે છે. નામમંત્રનો જાપ પણ આત્માની ક્ષુધા-તૃષાને શમાવનાર છે અને આત્માના બળ-વીર્યને

વધારનાર છે, તેથી તેની ઉપયોગીતા અને નિત્ય નૂતનતા સ્વયમેવ અનુભવાય છે.

નમસ્કારમંત્રનો જાપ એક બાજુ ઇષ્ટનું સ્મરણ, ચિંતન અને ભજન કરાવે છે અને બીજી બાજુ નિત્ય નૂતન અર્થની ભાવના જગાડે છે, તેથી તે મંત્રને માત્ર અક્ષર, જપ અને પદ રૂપે જ નહિ, કિન્તુ પારસમણિ અને ચિંતામણિ, કલ્પવૃક્ષ અને કામકુંભ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન માન્યો છે. માનવીના મનમાં નરકનું સ્વર્ગ અને સ્વર્ગનું નરક ઊભું કરવાની તાકાત છે. ઉત્તમ મંત્ર વડે તે નરકનું સ્વર્ગ રચી શકે છે. શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસપૂર્વક ઉત્તમ મંત્રનો જપ કરનારા સર્વદા સુરક્ષિત છે. નામ અને નમસ્કાર મંત્ર વડે ઇષ્ટનો પ્રસાદ અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇષ્ટનું નામ સર્વ મુશ્કેલીઓમાંથી જીવને પાર ઉતારનારું સર્વોત્તમ સાધન છે. ઇષ્ટનો નમસ્કાર સર્વ પાપવૃત્તિનો સમૂલ વિનાશ કરે છે.

ઇષ્ટ તત્ત્વની અચિન્ત્ય શક્તિ

ધર્મમાત્રનું ધ્યેય આત્મરાજ છે. મંત્રના ધ્યાનમાત્રથી તે સિદ્ધ થાય છે. મંત્રનું રટણ એક બાજુ હૃદયનો મેલ, ઈર્ષ્યા-અસૂયાદિને સાફ કરવાનું કાર્ય કરે છે, બીજી

બાહ્ય તન-મન-ધનની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓને ટાળી આપે છે.

શરીરનો વ્યાધિ અસાધ્ય હોય અને કદાચ ન ટળે તો પણ મનની શાંતિ અને બાહ્ય વ્યાધિમાત્રને સમતાથી સહન કરવાની શક્તિ તો તે આપે જ છે. તે કેવી રીતે આપે છે એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. કેટલાક પ્રશ્ન એવા તેના ઉત્તર બુદ્ધિથી કે બુદ્ધિને આપી શકાય તેવા હોતા નથી. હૃદયની વાત હૃદય જ જાણી શકે છે. શ્રદ્ધાની વાત શ્રદ્ધા જ સમજી શકે છે. પરમાત્મ તત્ત્વ અને તેની શક્તિ ન માનનારને મન, પોતાનો 'અહં' એ જ પરમાત્માનું સ્થાન લે છે. સર્વ સમર્થનું શરણું લીધા વિના અહં કદી ટળતો નથી અને અહં ટળતો નથી ત્યાં સુધી શાંતિનો અનુભવ આકાશકુસુમવત્ છે.

પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રી એ 'અધ્યાત્મસારગ્રંથ' અનુભવાધિકારમાં કહ્યું છે કે:

શાન્તે મનસિ જ્યોતિઃ,
પ્રકાશતે શાન્તમાત્મનઃ સહજમ્ ।
ભસ્મીભવત્યવિદ્યા,
મોહધ્વાન્તં વિલયમેતિ ॥૧॥

અર્થ: મન જ્યારે શાંત થાય છે, ત્યારે તે શાન્ત ચિત્તમાં આત્માનો સહજ શુદ્ધસ્વભાવ પ્રકાશિત થાય છે અને અનાદિકાલીન અવિદ્યા-મિથ્યાત્વમોહરૂપ અંધારું નાશ પામે છે. પરમાત્મા અને તેના નામનો લાભ બધાને નહિ પણ સદાચારી, શ્રદ્ધાવાન અને ભક્ત હૃદયને જ મળે છે. પરમાત્માની અચિન્ત્યશક્તિ ઉપર મનુષ્યને જ્યારે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા બેસે છે, ત્યારે તેના સાતે ય ધાતુઓનું રૂપાંતર થાય છે. તેથી પરમાત્માનું નામ એ ભક્ત માટે બ્રહ્મચર્યની દશમી વાડ પણ છે. નવ વાડ કરતાં પણ તેનું સામર્થ્ય અપેક્ષાએ અધિક છે.

મંત્રયોગની સિદ્ધિ

મંત્ર એ શબ્દોનો સમૂહ છે, જેનો કોઈ અર્થ નીકળતો હોય છે. આ શબ્દોના અર્થને સાકાર થવું એ જ મંત્રને સિદ્ધ થવું ગણાય છે. શબ્દથી વાયુ પર આઘાત થાય છે. જ્યારે કોઈ શબ્દ બોલાય છે, ત્યારે અનંત અદૃશ્ય વાયુ-રૂપી મહાસાગરમાં તરંગ પેદા થાય છે. તરંગથી ગતિ, ગતિથી ગરમી અને ગરમીથી સ્વાસ્થ્ય સુધરે છે. પ્રાણાયામનો પણ એ જ ઉદ્દેશ છે અને તે ઉદ્દેશ મંત્રજપથી સિદ્ધ થાય છે. મંત્રનો જાપ હૃદયમાંથી દૂષિત ભાવનાઓને બહાર કાઢી

અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરે છે. મંત્રજાપ વડે ગરમા વધવાથી મસ્તિષ્કની ગુપ્ત સમૃદ્ધિનો કોષ ખુલી જાય છે અને એ દ્વારા ધાર્યું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

શબ્દ રચનાની શક્તિ અત્યંત પ્રબળ હોય છે. જે કાર્ય વર્ષોમાં નહિ થઈ શકતું, તે કાર્ય યોગ્ય શબ્દરચના દ્વારા થોડી જ ક્ષણોમાં થઈ શકે છે. નમસ્કાર મંત્ર એ કારણથી મોટો મંત્ર ગણાય છે અને મોટામાં મોટાં અસાધ્ય-દુઃસાધ્ય કાર્યો પણ એનાથી સિદ્ધ થતાં જોવાય છે.

'उत्साहान्निश्चयात् धैर्यात्, संतोषात्तत्त्वदर्शनात् ।
मुनेर्जनपदत्यागात् षड्भिर्योगः प्रसिध्यति ॥'

<u>અર્થ</u>: બાહ્ય યોગની જેમ મંત્રયોગની સિદ્ધિ પણ ઉત્સાહથી, નિશ્ચયથી, ધૈર્યથી, સંતોષથી, તત્ત્વદર્શનથી અને લોક-સંપર્કના ત્યાગથી થઈ શકે છે.

અમૂર્ત અને મૂર્ત વચ્ચેનો સેતુ

'નમો' એ ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે, ધર્મનગરનું દ્વાર છે, ધર્મ-પ્રાસાદનો પાયો છે, ધર્મરત્નનું નિધાન છે, ધર્મ જગતનો આધાર છે અને ધર્મરસનું ભાજન છે. નમસ્કારરૂપી મૂળ વિના ધર્મવૃક્ષ સુકાય છે. નમસ્કારરૂપી દ્વાર વિના ધર્મનગરમાં પ્રવેશ અશક્ય છે. નમસ્કારરૂપી પાયા વિના

ધર્મપ્રાસાદ ટકી શકતો નથી. નમસ્કારરૂપી નિધાન વિના ધર્મરત્નોનું રક્ષણ થતું નથી. નમસ્કારરૂપી આધાર વિના ધર્મજગત નિરાધાર છે. નમસ્કારરૂપી ભાજન વિના ધર્મરસ ટકી શકતો નથી અને ધર્મના રસનો સ્વાદ ચાખી શકાતો નથી.

'વિનય મૂલો ધમ્મો' - ધર્મનું મૂળ વિનય છે. નમસ્કાર એ વિનયનો જ એક પ્રકાર છે. ગુણાનુરાગ એ ધર્મ-દ્વાર છે અને નમસ્કાર ગુણાનુરાગની ક્રિયા છે. શ્રદ્ધા એ ધર્મમહેલનો પાયો છે. નમસ્કાર એ શ્રદ્ધા અને રુચિનું બીજું નામ છે. મૂલગુણો અને ઉત્તરગુણો એ રત્નો છે, નમસ્કાર તેનું સંરક્ષણ છે. ચતુર્વિધ સંઘ અને માર્ગાનુસારી જીવો એ ધર્મરૂપી જગત છે, તેમનો આધાર નમસ્કાર ભાવ છે. સમતા ભાવ, વૈરાગ્ય ભાવ, ઉપશમ ભાવ એ ધર્મનો રસ છે. એ રસાસ્વાદ માટેનું ભાજનપાત્ર કે આધાર નમસ્કાર છે.

વિનય, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, રુચિ, આર્દ્રતા, નિરાભિમાનિતા વગેરે નમસ્કાર ભાવના જ પર્યાયવાચક વિભિન્ન શબ્દો છે, તેથી નમસ્કાર ભાવ એ જ ધર્મનું મૂળ, દ્વાર, પીઠ, નિધાન, આધાર અને ભાજન છે. આમૂર્ત અને

મૂર્ત વચ્ચે એક માત્ર પુલ, સેતુ કે સંધિ હોય તો તે નમસ્કાર છે.

નવકારમાં સર્વ સંગ્રહ

નવકારમાં ચૌદ 'ન' કાર છે (પ્રાકૃત ભાષામાં 'ન' અને 'ણ' બન્ને વિકલ્પે આવે છે), તે ચૌદ પૂર્વોને જણાવે છે અને નવકાર ચૌદ પૂર્વરૂપી શ્રુતજ્ઞાનનો સાર છે એવી પ્રતીતિ કરાવે છે. નવકારમાં બાર 'અ' કાર છે, તે બાર અંગોને જણાવે છે. નવ 'ણ' કાર છે, તે નવ નિધાનને સૂચવે છે. પાંચ 'ન' કાર પાંચ જ્ઞાનને, આઠ 'સ' કાર આઠ સિદ્ધિને, નવ 'મ' કાર ચાર મંગળ અને પાંચ મહાવ્રતોને, ત્રણ 'લ' કાર ત્રણ લોકને ત્રણ 'હ' કાર આદિ, મધ્ય અને અંત્ય મંગળને, બે 'ચ' કાર દેશ અને સર્વ ચારિત્રને, બે 'ક' કાર બે પ્રકારના ઘાતી - અઘાતી કર્મોને, પાંચ 'પ' કાર પાંચ પરમેષ્ઠિને, ત્રણ 'ર' કાર (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપી) ત્રણ રત્નોને, ત્રણ 'ય' કાર (મન, વચન, કાયાના) ત્રણ યોગો અને તેના નિગ્રહને, બે 'ગ' કાર (ગુરુ અને પરમગુરુ એવા) બે પ્રકારના ગુરુઓને, બે 'ઓ' કાર સાતમો સ્વર હોવાથી સાત રાજ ઉર્ધ્વ

અને સાત રાજ અધો એવા ચૌદ રાજલોકને સૂચવે છે. મૂળમંત્રના ચોવીસ ગુરુ અક્ષરો ચોવીસ તીર્થંકરોરૂપી પરમ ગુરુઓને અને અગિયાર લઘુ અક્ષરો વર્તમાન તીર્થપતિના અગિયાર ગણધર ભગવંતોરૂપી ગુરુઓને પણ જણાવનારા છે.

પ્રભુશક્તિ અને મનસ્તત્ત્વ

નમસ્કારરૂપી ક્રિયા દ્વારા શ્વાસનું મનસ્તત્ત્વમાં રૂપાંતર થઈ જાય છે. જેમ જેમ નમસ્કારના જાપની સંખ્યા વધતી જાય છે, તેમ તેમ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થતાંની સાથે સાધક શ્વાસ-પ્રશ્વાસને મનની જ ક્રિયારૂપે જાણી શકે છે, તેથી મનના સંકલ્પો-વિકલ્પો શમી જાય છે. મનને સીધેસીધા રીતે પ્રભુશક્તિ દ્વારા જ સંયમમાં લેતી ક્રિયા-પ્રણાલિ અનન્તને પહોંચવાનો સહેલામાં સહેલો, ઝડપ જ અસરકારક અને સંપૂર્ણ રીતે વૈજ્ઞાનિક રસ્તો છે. નમસ્કારની ક્રિયા અને જાપ દ્વારા આ માર્ગની સરળપણે સિદ્ધિ થતી જાય છે, તેથી જાપ દ્વારા થતી નમસ્કારની ક્રિયાનો માર્ગ અનન્ત એવા પરમાત્મ સ્વરૂપને પામવાનો ઝડપી, સુનિશ્ચિત અને અનેક મહાપુરુષો વડે અનુભવાને પ્રકાશેલો રાજમાર્ગ છે.

તુલસીદાસજીનું પણ કથન છે કે:

નામ લિયા ઉસને સબ કુછ લિયા
હૈ સબ શાસ્ત્રકા ભેદ,
નામ લિયા બિના નરક મેં પડે
પઢ પઢ પુરાન અરુ વેદ.

મંત્રના શબ્દોમાં થતો પ્રભુનો વિનિયોગ કોઈ એક અર્થમાં જ પુરાઈ ન રહેતાં શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ સર્વ અર્થોમાં વ્યાપી જાય છે. મંત્ર જાપ વડે શરીર, પ્રભુ, ઈંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞા પર્યંત સર્વ કરણોની શુદ્ધિને અનુભવે છે અને આધ્યાત્મિક આનંદની અનુભૂતિ પર્યંત જીવાત્માને લઈ જાય છે. મંત્રના શબ્દો વડે મન-બુદ્ધિ આદિનું પ્રભુતત્ત્વમાં રૂપાંતર થાય છે અને પ્રભુતત્ત્વ સીધેસીધા આત્માનુભૂતિ કરાવે છે. પ્રભુતત્ત્વ આત્માના વાર્ધ ગૃહની સાથે નિકટનો સંબંધ કરાવે છે.

શબ્દના બે અર્થ હોય છે:

એક વાચ્યાર્થ અને બીજો લક્ષ્યાર્થ.

વાચ્યાર્થનો સંબંધ શબ્દકોષ સાથે અને લક્ષ્યાર્થનો સંબંધ સાક્ષાત જીવન સાથે છે. પંચમંગલનો લક્ષ્યાર્થ પ્રભુતત્ત્વની શુદ્ધિ દ્વારા સાક્ષાત જીવનશુદ્ધિ કરાવનારો થાય છે.

કર્મનો નિરનુબંધ ક્ષય

ચિત્તમાં અરતિ, ઉદ્વેગ, કંટાળો જણાય ત્યારે જાણવું કે મોહનીયકર્મનો ઉદય અને તેની સાથે અશુભકર્મનો વિપાક જાગ્યો છે. તેને ટાળવાનો ઉપાય શાસ્ત્રકારોએ પંચમંગલને કહ્યો છે. એકાગ્રતાપૂર્વક પંચમંગલનો જાપ શાંત ચિત્તે કરવાથી અશુભ કર્મ ટળી જઈ શુભ બની જાય છે. તેનો અર્થ એ છે કે ઉદયમાં આવેલું કર્મ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે, તેને જ્ઞાની જ્ઞાનથી, સમતાથી અને અજ્ઞાની અજ્ઞાનથી, આર્તરૌદ્ર ધ્યાનથી વેદે છે. જ્ઞાનીને નવીન બંધ થતો નથી, અજ્ઞાનીને થાય છે. સત્તામાંથી એટલે સંચિતમાંથી ઉદયમાં આવવા સન્મુખ થયેલા કર્મોમાં વર્તમાનના શુભાશુભ ભાવથી ફેરફાર થઈ શકે છે.

પંચમંગલના જાપ અને સ્મરણમાં જ્ઞાનીના જ્ઞાન ગુણની, સાધુના સંયમગુણની, તપસ્વીઓના તપગુણની અનુમોદના અને તે તે ગુણોનું માનસિક આસેવન થાય છે, તેથી જાગતા શુભભાવથી કર્મની સ્થિતિ અને અશુભ રસ ઘટી જાય છે, શુભ રસ વધી જાય છે અને ઉદયાગત કર્મ સમતા ભાવે વેદન થઈ જતું હોવાથી તેનો નિરનુબંધ ક્ષય થઈ જાય છે.

પંચ મંગલરૂપ ભાવધર્મનું આરાધન થાય છે, કેમકે તેમાં રત્નત્રયધારીને વિષે ભક્તિ પ્રકટે છે, તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનો ઉત્સાહ જાગે છે, સર્વના શુભની જ એક ચિન્તાનો ભાવ પ્રગટે છે અને અશુભ સંસાર પ્રત્યે નિર્વેદની ભાવના જન્મે છે. કહ્યું છે કે:

'रत्नत्रयधरेष्वेका, भक्तिस्तत्कार्यकर्म च।
शुभैकचिन्तासंसार-जुगुप्सा चेति भावना॥'

આ ભાવધર્મ દાન, શીલ, તપ આદિ દ્રવ્યધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે અને તે દ્રવ્યધર્મની વૃદ્ધિ પાછી ભાવધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે. એમ ઉત્તરોત્તર દ્રવ્ય-ભાવધર્મની વૃદ્ધિ તેની પરાકાષ્ઠાને પામી સર્વ કર્મરહિત મોક્ષનું કારણ બને છે. નવકાર મંત્રના પદોમાં ગુણ-ગુણીની ઉપાસના ઉપરાંત શબ્દો દ્વારા શુભ સ્પંદનો ઉત્પન્ન કરવાની જબરદસ્ત શક્તિ છે. તેથી તેને સર્વ મંગલોમાં પહેલું મંગલ અને સર્વ કલ્યાણોમાં ઉત્કૃષ્ટ કલ્યાણ કહ્યું છે.

ચારે નિક્ષેપા વડે થતી પાંચે પરમેષ્ઠિઓની ભક્તિ નવકાર મંત્રમાં રહેલી હોવાથી સર્વપ્રકારના શુભ, શિવ અને ભદ્ર તથા પવિત્ર, નિર્મળ અને પ્રશસ્ત ભાવો પેદા કરવાનું સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે.

અનિર્ણીત વસ્તુનો નામાદિ દ્વારા નિર્ણય કરાવે, શબ્દ દ્વારા અર્થનો, અર્થ દ્વારા શબ્દનો નિશ્ચિત બોધ કરાવી અનભિમત અર્થનો ત્યાગ અને અભિમત અર્થનો સ્વીકાર કરાવવામાં ઉપયોગી થાય તે 'નિક્ષેપ' કહેવાય છે.

નવકાર મહામંત્રનાં નવ પદો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચારે નિક્ષેપોની સાથે સંબંધ ધરાવનારા હોવાથી સમગ્ર વિશ્વની શુભ વસ્તુઓ સાથે સંબંધ કરાવે છે. એ દ્વારા અશુભ કર્મનો ક્ષય અને શુભ કર્મનો બંધ કરાવી પરંપરાએ મુક્તિસુખને મેળવી આપે છે. તેથી નવકાર મંત્ર એ સર્વ શુભોમાં ઉત્કૃષ્ટ શુભ, સર્વ મંગલોમાં ઉત્કૃષ્ટ મંગલ પણ કહેવાય છે.

મોક્ષમાર્ગમાં પુષ્ટાવલંબન

નવકાર મંત્ર એ જીવને પોતાની ઉન્નતિ સાધવામાં પુષ્ટાવલંબન છે. અલક્ષ્યને સાધવા માટે લક્ષ્યનું અવલંબન લેવું તે આલંબન ધ્યાન છે. આલંબન વડે ધ્યેયમાં ઉપયોગની એકતા થાય છે. ઉપયોગ એટલે બોધરૂપ વ્યાપાર અને એકતા એટલે સજાતીય જ્ઞાનની ધારા. નિમિત્ત કારણો બે પ્રકારનાં છે: એક પુષ્ટ અને બીજું અપુષ્ટ. પુષ્ટ નિમિત્તનું લક્ષણ તે છે કે જે કાર્ય સિદ્ધ

કરવાનું હોય તે કાર્ય અથવા સાધ્ય જેમાં વિદ્યમાન હોય તે પુષ્ટ નિમિત્ત છે. મોક્ષમાર્ગમાં સાધ્ય સિદ્ધત્વ છે. તે શ્રી અરિહંતસિદ્ધાદિ પરમેષ્ઠિઓમાં છે, તેથી તેમનું નિમિત્ત એ પુષ્ટ નિમિત્ત છે, તેમનું આલંબન એ પુષ્ટ આલંબન છે. પાણીમાં સુગંધરૂપી કાર્ય ઉત્પન્ન કરવું હોય તો પુષ્પો એ પુષ્ટ નિમિત્ત છે, કારણ કે પુષ્પમાં સુગંધ રહેલી છે. પુષ્ટ નિમિત્તોનું આલંબન સ્મરણ, ચિંતન અને ધ્યાન વડે લઈ શકાય છે.

પુષ્ટ નિમિત્તોનાં સ્મરણને શાસ્ત્રોમાં મોક્ષમાર્ગનો પ્રાણ કહ્યો છે. સ્મરણ એ સર્વ સિદ્ધિઓને આપવામાં અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમાન ગણાય છે. નિમિત્તોની સ્મૃતિરૂપી ચિન્તામણિ રત્ન પ્રશસ્ત ધ્યાનાદિ ભાવોને પ્રાપ્ત કરાવી પ્રશસ્ત ફળોને અભિવ્યક્ત કરે છે. સ્મરણ, ચિંતન અને ધ્યાન એ સાધનાનું જીવન, પ્રાણ અને વીર્ય છે. પુષ્ટ નિમિત્તોના આલંબનથી તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પુષ્ટ નિમિત્તો સાધનાના પ્રાણ ગણાય છે.

શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિજી ફરમાવે છે કે:

'પુષ્ટહેતુર્જિનેન્દ્રોઽયમ્ મોક્ષ-સદ્ભાવ-સાધને।'

અર્થ: મોક્ષરૂપી કાર્યની સિદ્ધિ માટે શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાન

અને ઉપલક્ષણથી પાંચે પરમેષ્ઠિઓ પુષ્ટ નિમિત્ત છે, તેથી આ નમસ્કાર મંત્ર સર્વ સાધકોને પુષ્ટ આલંબનરૂપ થઈને સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવે છે.

દેહનું દ્રવ્યસ્વાસ્થ્ય અને આત્માનું ભાવસ્વાસ્થ્ય

પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધરૂપ હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. પંચ પરમેષ્ઠિની સ્તુતિરૂપ હોવાથી સમ્યગ્ દર્શન સ્વરૂપ છે તથા સામાયિકની ક્રિયાના અંગરૂપ અને મન, વચન, કાયાની પ્રશસ્ત ક્રિયારૂપ હોવાથી કથંચિત્ ચારિત્ર સ્વરૂપ પણ છે. જ્ઞાનમાં પ્રધાનતા મનની, સ્તુતિમાં પ્રધાનતા વચનની અને ક્રિયામાં પ્રધાનતા કાયાની રહેલી છે.

આયુર્વેદ મુજબ વાત, પિત્ત અને કફની વિષમતા તે રોગ અને સમાનતા તે આરોગ્ય છે. જ્યાં મન ત્યાં પ્રાણ અને જ્યાં પ્રાણ ત્યાં મન, એ ન્યાયે સમ્યગ્જ્ઞાન વાત-દોષને શમાવે છે. જ્યાં દર્શન, સ્તવન, ભક્તિ આદિ હોય ત્યાં મધુર પરિણામ હોય છે અને તે પિત્ત પ્રકોપને શમાવે છે. જ્યાં કાયાની સમ્યક્ ક્રિયા ત્યાં ગતિ અને ગતિ ત્યાં ઉષ્ણતા હોય, જે કફપ્રકોપને શમાવે. આમ આ પંચમંગલમાં શરીરના ત્રિદોષને શમાવવાની શક્તિ છે.

આજ રીતે વિચારતાં રાગ એ જ્ઞાનગુણનો ઘાતક છે, દ્વેષ એ દર્શનગુણનો ઘાતક છે અને મોહ એ ચારિત્ર-ગુણનો ઘાતક છે. તેથી વિપરીત પંચ મંગલમાં જ્ઞાન છે, દર્શન છે, ચારિત્ર છે તથા મનની, વચનની, કાયાની પ્રશસ્ત ક્રિયા છે. તેથી પંચ મંગલમાં દેહને દૂષિત કરનાર વાત, પિત્ત અને કફ દોષને શમાવવાની શક્તિ છે, તેમ આત્માને દૂષિત કરનાર રાગ, દ્વેષ અને મોહને શમાવવાની પણ શક્તિ છે.

વિકૃત જ્ઞાન એ રાગ છે, વિકૃત શ્રદ્ધા એ દ્વેષ છે અને વિકૃત વર્તન એ મોહ છે. રાગી દોષને જોતો નથી, દ્વેષી ગુણને જોતો નથી અને મોહી જાણવા છતાં ઉંધુ વર્તન કરે છે. ગુણ-દોષનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવા માટે રાગ-દ્વેષને તથા યથાર્થ વર્તન કરવા મોહને જીતવો જોઈએ.

જ્યાં જ્યાં વર્તનમાં દોષ જણાય, ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન દૂષિત જ હોય એવો નિયમ નથી. જ્ઞાન યથાર્થ હોવા છતાં વર્તન દૂષિત થવામાં કારણ પ્રમાદશીલતા, દુઃસંગ અને અનાદિ અસદભ્યાસ છે. તે કારણે રાગાદિ દોષોનો નિગ્રહ કરવા માટે એક બાજુ યથાર્થ જ્ઞાન અને બાજુ બાજુ યથાર્થ વર્તનનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

જ્ઞાન મનમાં, સ્તુતિ-સ્તવ વચનમાં અને પ્રવૃત્તિ કાયા વડે થાય છે. કફદોષ કાયાની ક્રિયાની સાથે સંબંધ રાખે છે. પિત્તદોષ વચનની ક્રિયા સાથે સંબંધ રાખે છે અને વાતદોષ મનની ક્રિયાની સાથે સંબંધ રાખે છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણે દોષો પણ અનુક્રમે મન, વચન અને કાયાની ક્રિયાની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. રાગની અભિવ્યક્તિ મુખ્યત્વે મનમાં, દ્વેષની અભિવ્યક્તિ મુખ્યત્વે વચનમાં અને મોહની અભિવ્યક્તિ મુખ્યત્વે ક્રિયા દ્વારા થાય છે.

પંચમંગલ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસ્વરૂપ હોવાથી તથા તેમાં મન, વચન અને કાયા ત્રણેની પ્રશસ્ત ક્રિયા હોવાથી આત્માને દૂષિત કરનાર રાગ, દ્વેષ અને મોહ તથા શરીરને દૂષિત કરનાર વાત, પિત્ત અને કફનો નિગ્રહ કરવાની શક્તિ તેમાં રહેલી છે. તેથી આ પંચમંગલનું આરાધન આત્માનું ભાવસ્વાસ્થ્ય અને દેહનું દ્રવ્યસ્વાસ્થ્ય ઉભયને આપવાની શક્તિ ધરાવે છે.

પ્રથમ પદનો અર્થભાવનાપૂર્વક જાપ

સમગ્ર નવકારની જેમ નવકારના પ્રથમ પદના જાપથી મન-વચન-કાયાના યોગો અને આત્માના જ્ઞાન-

દર્શન - ચારિત્ર ગુણની શુદ્ધિ થાય છે. દેહની ત્રણ ધાતુઓ વાત, પિત્ત અને કફ તથા આત્માના ત્રણ દોષો રાગ, દ્વેષ અને મોહ અનુક્રમે ત્રણ યોગની અને ત્રણ ગુણની શુદ્ધિ વડે દૂર થાય છે.

'નમો' પદ વડે મનોયોગ અને જ્ઞાનગુણની, 'અરિહં' પદ વડે વચનયોગ અને દર્શનગુણની તથા 'તાણં' પદ વડે કાયયોગ અને ચારિત્રગુણની શુદ્ધિ થાય છે. ત્રણ યોગની શુદ્ધિ વડે વાત, પિત્ત અને કફના વિકારો તથા ત્રણ ગુણની શુદ્ધિ વડે રાગ, દ્વેષ અને મોહના દોષો નાશ પામે છે. તેથી આ નવકાર મંત્રના પ્રથમ પદના જાપ વડે શરીર અને આત્મા ઉભયની શુદ્ધિ થાય છે. શુભ મનોયોગથી વાત વિકાર જાય છે, શુભ વચન યોગથી પિત્ત વિકાર જાય છે અને શુભ કાયયોગથી કફ વિકાર જાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન વડે રાગદોષ જાય છે, સમ્યગ્દર્શન વડે દ્વેષદોષ જાય છે અને સમ્યક્ ચારિત્ર વડે મોહદોષ જાય છે.

મનની શુદ્ધિ મુખ્યત્વે 'નમો' પદ અને તેના અર્થની ભાવના વડે થાય છે. વચનની શુદ્ધિ 'અરિહં' પદ અને તેના અર્થની ભાવના વડે થાય છે. કાયાની શુદ્ધિ 'તાણં'

પદ અને તેના અર્થની ભાવના વડે થાય છે. 'નમો' પદ મંગલસૂચક છે, 'અરિહં' પદ ઉત્તમતાનું સૂચક છે અને 'તાણં' પદ શરણ્ય અર્થને સૂચવે છે. મંગલ, ઉત્તમ અને શરણ્યને જણાવનાર પ્રથમ પદની અર્થભાવના અનુક્રમે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની શુદ્ધિ કરે છે. સાચું જ્ઞાન દુષ્કૃતવાન એવા પોતાના આત્માની ગર્હા કરાવે છે, સાચું દર્શન સુકૃતવાન એવા અરિહંતાદિની સ્તુતિ કરાવે છે અને સાચું ચારિત્ર આજ્ઞાપાલનના ભાવનો વિસ્તાર કરે છે. દુષ્કૃત પ્રત્યેનો રાગ, સુકૃત પ્રત્યેનો દ્વેષ અને આજ્ઞાપાલન પ્રત્યેનો પ્રમાદ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રગુણના વિસ્તારથી નાશ પામે છે અને એ ત્રણે ગુણોનો વિસ્તાર પ્રથમ પદની અર્થભાવનાપૂર્વક થતા તેના જાપ વડે સુસાધ્ય બને છે.

નવકાર - ચૌદપૂર્વ - અષ્ટપ્રવચનમાતા

મહામંત્રનો મુખ્ય વિષય યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ લક્ષણોવાળી મનોગુપ્તિ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે :

'વિમુક્તકલ્પનાજાલં સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
આત્મારામં મનસ્તજ્જ્ઞૈર્મનોગુપ્તિરુદાહૃતા ॥'

અર્થ: આર્તરૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ, ધર્મધ્યાનમાં સ્થિરતા

ૐ

અને આત્મારામવાળું શુક્લધ્યાન જેમાં રહેલ તેને આપની પુરુષોત્તમ મનોગુપ્તિ કહી છે. નવકાર મંત્રના જાપથી તે ત્રણે કાર્યો ઓછા-વધતાં અંશે સિદ્ધ થતાં દેખાય છે. તેથી મનોગુપ્તિની જેમ નવકાર પણ ચૌદ પૂર્વનો સાર કહ્યો છે. ચૌદ પૂર્વનો સાર જેમ નવકાર મંત્ર છે, તેમ અષ્ટપ્રવચનમાતા પણ છે. અષ્ટપ્રવચન-માતામાં પણ મનોગુપ્તિ પ્રધાન છે. બાકીની ગુપ્તિ અને સમિતિઓ મનોગુપ્તિને સિદ્ધ કરવા માટે જ કહેલી છે. બન્ને રીતે ચૌદ પૂર્વનો અભ્યાસ કરીને પણ છેવટે અષ્ટપ્રવચનમાતાના પરિપૂર્ણ પાલન સ્વરૂપ પંચ-પરમેષ્ઠિ પદને જ પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

મહામંત્રનો જાપ અને ચિન્તવન પાંચે પરમેષ્ઠિ ઉપર પ્રીતિ અને ભક્તિ જગાડે છે તથા તે સ્વરૂપ પામવાની તાલાવેલી ઉત્પન્ન કરે છે અને અંતે તે સ્વરૂપ પમાડીને વિરમે છે. તેથી નવકાર, ચૌદ પૂર્વ અને અષ્ટપ્રવચન માતા એક જ કાર્યને સિદ્ધ કરનાર હોવાથી સમાનાર્થક, એક પ્રયોજનાત્મક અને પરસ્પર પૂરક બની જાય છે.

તત્ત્વરુચિ - તત્ત્વબોધ - તત્ત્વપરિણતિ

નવકારના પ્રથમ પદની આરાધના અનેક રીતે

વિચારી શકાય છે. 'નમો' પદથી તત્ત્વરુચિ, 'અરિહં' પદથી તત્ત્વબોધ અને 'તાણં' પદથી તત્ત્વપરિણતિ લઈ શકાય છે. 'નમો' પદ આત્મતત્ત્વની રુચિ જગાડે છે, 'અરિહં' પદ શુદ્ધ આત્મ તત્ત્વનો બોધ કરાવે છે અને 'તાણં' પદ આત્મતત્ત્વની પરિણતિ ઊભી કરે છે.

શ્રી વિમલનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે કે:

'તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી પાઈએ વિમલાલોકે આંજી જી,
લોયણ ગુરુ પરમાન્ન દિયે તબ ભ્રમ નાંખે સવિ ભાંજી જી'.

પરમાત્માનું ધ્યાન તત્ત્વપ્રીતિકર જલ છે, તત્ત્વબોધકર નિર્મળ નેત્રાંજન છે અને સર્વ રોગહર પરમાન્ન ભોજન છે. નવકારના પ્રથમ પદમાં રહ્યું અરિહંત પરમાત્માનું ધ્યાન તે ત્રણે કાર્યોને કરે છે. 'નમો' પદથી મિથ્યાત્વનો ત્યાગ, 'અરિહં' પદથી અજ્ઞાનનો ત્યાગ અને 'તાણં' પદથી અવિરતિનો ત્યાગ થાય છે.

નમનીયને ન નમવું તે મિથ્યાત્વ છે, આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપને ન જાણવું તે અજ્ઞાન છે અને આચરવા લાયકને ન આચરવું તે અવિરતિ છે. નવકારના પ્રથમ પદના આરાધનથી નમનીયને નમન, જ્ઞાતવ્યનું જ્ઞાન

અને કરણાયનું કરણ ઘણું હોવાથી અહીં દોષોનું નિવારણ થઈ જાય છે.

બહિરાત્મભાવ - અંતરાત્મભાવ - પરમાત્મભાવ

નવકારના પ્રથમપદથી બહિરાત્મભાવનો ત્યાગ, અંતરાત્મભાવનો સ્વીકાર, પરમાત્મભાવનો આદર થાય છે.

આનંદઘનજી મહારાજ શ્રી સુમતિનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં ફરમાવે છે કે:

'બહિરાતમ તજી અંતર આતમા-
રૂપ થઈ થિર ભાવ, સુજ્ઞાની,
પરમાતમનું હો આતમ ભાવવું,
આતમ અરપણ દાવ, સુજ્ઞાની
સુમતિ ચરણ કજ આતમ અરપણા-'

સુમતિનાથ ભગવાનના ચરણકમળમાં આત્માનું અર્પણ કરવાનો દાવ તે છે કે, બહિરાત્મભાવનો ત્યાગ કરી, અંતરાત્મભાવમાં સ્થિર થઈ 'પોતાનો આત્મા તત્ત્વથી પરમાત્મા છે' એવા ભાવમાં રમણ કરવું. 'નમો' પદ વડે બહિરાત્મભાવનો ત્યાગ અને અંતરાત્મ ભાવનો સ્વીકાર થાય છે તથા 'અરિહં' અને 'તાણં' પદ વડે આત્માનું પરમાત્મસ્વરૂપે ભાવન અને તેના પરિણામે

રમણતા થાય છે. અહીં ભાવોનું પૃથક્-પૃથક્ વર્ણન કરતાં તેઓશ્રી ફરમાવે છે કે:

'આતમ બુદ્ધે હો કાયાદિક ગ્રહ્યો,
બહિરાતમ અઘરૂપ, સુજ્ઞાની;
કાયાદિકનો હો સાખીધર રહ્યો,
અંતર આતમરૂપ, સુજ્ઞાની, સુમતિ ચરણ...
જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો
વરજિત સકલ ઉપાધિ, સુજ્ઞાની;
અતીન્દ્રિય ગુણગણ મણિ આગરુ,
ઈમ પરમાતમ સાધ, સુજ્ઞાની, સુમતિ ચરણ...'

કાયા, વચન, મન આદિને એકાંત આત્મબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરનાર બહિરાત્મભાવ છે અને તે પાપરૂપ છે. તે જ કાયાદિનો સાક્ષીભાવ અંતરાત્મસ્વરૂપ કહેવાય છે અને જે પરમાત્મસ્વરૂપ જ્ઞાનાનંદથી પૂર્ણ છે, સર્વ બાહ્ય ઉપાધિથી રહિત છે, અતીન્દ્રિય ગુણ સમૂહ રૂપ મણિઓની ખાણ છે, તેની સાધના કરવી જોઈએ. નવકારના પ્રથમપદની સાધના બહિરાત્મભાવને છોડાવી, અંતરાત્મભાવમાં સ્થિર કરી, પરમાત્મભાવની ભાવના કરાવે છે, તેથી પુનઃ પુનઃ કરવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:

'बाह्यात्मानमपास्य, प्रसत्तिभाजाऽन्तरात्मना योगी।
सततं परमात्मानं, विचिन्तयेत्तन्मयत्वाय॥'

—યોગશાસ્ત્ર, પ્ર० ૧૨, શ્લો० ૬

અર્થ : બાહ્યાત્મભાવનો ત્યાગ કરી, પ્રસન્ન એવા અન્તરાત્મભાવ વડે પરમાત્મતત્ત્વનું વિશિષ્ટ ચિંતન, તન્મય થવા માટે યોગી નિરન્તર કરે. પ્રથમ પદનો જાપ અને તેના અર્થનું ચિન્તન સાધકને યોગીઓની ઉપરોક્ત ભાવનાનો અભ્યાસ કરાવનાર થાય છે.

ગતિ ચતુષ્ટયથી મુક્તિ અને અનંત ચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ

નવકારનું પ્રથમ પદ 'નમો' સદ્વિચારનું પ્રેરક છે, 'અરિહં' પદ સદ્વિવેકનું પ્રેરક છે અને 'તાણં' પદ સદ્વર્તનનું પ્રેરક છે. સદ્વિચાર, સદ્વિવેક અને સદ્વર્તન એ જ નિશ્ચયથી રત્નત્રયી છે. વ્યક્તિનિષ્ઠ અહં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રથી યુક્ત છે. તે જ અહં જ્યારે સમષ્ટિનિષ્ઠ બને છે, ત્યારે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રયુક્ત બને છે.

વ્યવહારથી સંસારી જીવ માત્ર કર્મબદ્ધ છે અને તે કર્મકૃત જન્મ-મરણ કર્યા કરે છે. નિશ્ચયનયથી જીવ માત્ર અનંત ચતુષ્ટયવાન છે, અષ્ટ કર્મથી ભિન્ન છે,

સમ્યગ્ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને તદનુરૂપ વર્તન થાય છે ત્યારે અહં પોતે જ અર્હંરૂપ બની જન્મમરણરૂપ ચાર ગતિનો અંત કરે છે. નવકારના પ્રથમ પદનું આરાધન, ચિંતન અને મનન જીવને મિથ્યારત્નત્રયથી મુક્ત કરી સમ્યગ્ રત્નત્રયથી યુક્ત કરે છે અને પરિણામે અનંત ચતુષ્ટયથી યુક્ત કરી ગતિ ચતુષ્ટયથી મુક્ત બનાવે છે.

શૂન્યતા-પૂર્ણતા અને એકતાનું બોધક

નવકારનું પ્રથમ પદ પરરૂપેણ નાસ્તિત્વરૂપ શૂન્યતાનું બોધક છે, સ્વરૂપેણ અસ્તિત્વરૂપ પૂર્ણતાનું બોધક છે અને ઉભયરૂપે યુગપદ્ અવાચ્યરૂપ સ્વસંવેદ્યત્વનું બોધક છે. તેથી શૂન્યતા-પૂર્ણતા-એકતાની ભાવના કરાવી જીવને ભક્તિ-વૈરાગ્ય-જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ બનાવે છે.

પૂર્ણતાનો બોધ ભક્તિપ્રેરક છે.

શૂન્યતાનો બોધ વૈરાગ્યપ્રેરક છે.

એકતાનો બોધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રેરક છે.

ચતુર્થ ગુણસ્થાનકે ભક્તિની પ્રધાનતા, છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે વૈરાગ્યની પ્રધાનતા અને તે ઉપરના ગુણસ્થાનકોએ તત્ત્વજ્ઞાનની મુખ્યતા માનેલી છે. પ્રથમ

પદ આ રીતે સર્વ ગૃહસ્થસાધકોને યોગ્ય સાધનાની સામગ્રી પૂરી પાડે છે, તેથી તેને સિદ્ધાંતના સારરૂપ કહેલ છે.

ઈચ્છાયોગ - શાસ્ત્રયોગ - સામર્થ્ય યોગ

નવકારના પ્રથમ પદમાં ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્ય યોગ એ ત્રણે પ્રકારના યોગનો સમાવેશ થયેલો છે. 'નમો' પદ ઈચ્છાયોગનું પ્રતીક છે, 'અરિહં' પદ શાસ્ત્રયોગનું પ્રતીક છે અને 'તાણં' પદ સામર્થ્ય યોગનું પ્રતીક છે. ઈચ્છાયોગ પ્રમાદી એવા જ્ઞાનીની વિકલ-અપૂર્ણ ક્રિયા છે, શાસ્ત્રયોગ અપ્રમાદી એવા જ્ઞાનીની અવિકલ ક્રિયા છે અને સામર્થ્ય યોગ એ તેથી પણ વિશેષ અપ્રમત્તપણાને ધારણ કરનારની શાસ્ત્રાતિક્રાન્ત પ્રવૃત્તિ છે.

'નમો' પદ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાની ઈચ્છા દર્શાવે છે તેથી પ્રાર્થનાસ્વરૂપ છે. 'અરિહં' પદ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાનું સ્વરૂપ જણાવે છે તેથી સ્તુતિસ્વરૂપ છે અને 'તાણં' પદ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગે ચાલીને તેનું પૂર્ણ ફળ જણાવે છે તેથી ઉપાસનાસ્વરૂપ છે. નવકારના પ્રથમ પદમાં આ રીતે સદનુષ્ઠાનની પ્રાર્થનારૂપ ઈચ્છાયોગ, સદનુષ્ઠાનની

સ્તુતિરૂપ શાસ્ત્રયોગ અને સદનુષ્ઠાનની ઉપાસનારૂપ સામર્થ્યયોગ ગુંથાયેલો હોવાથી ત્રણે પ્રકારના યોગીઓને ઉત્તમ આલંબન પુરું પાડે છે.

ઈચ્છાયોગાદિ યોગાવંચકતા, શાસ્ત્રયોગાદિ ક્રિયાવંચકતા અને સામર્થ્યયોગાદિ ફલાવંચકતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રથમપદના આરાધકને ત્રણે પ્રકારના અવંચકયોગ અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે.

કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને પ્રથમપદની આરાધનાને અહીં ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગનાં નામ ઘટે છે.

તેના ફલરૂપે સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિરૂપી યોગાવંચકતા, તેમની આજ્ઞાપાલનરૂપી ક્રિયાવંચકતા અને તેના ફલરૂપે પરમપદની પ્રાપ્તિરૂપી ફલાવંચકતા પણ ઘટે છે.

હેતુ, સ્વરૂપ અને અનુબંધથી શુદ્ધ લક્ષણવાળું ધર્મવિજ્ઞાન:

ધર્મનો હેતુ સદનુષ્ઠાનનું સેવન છે, ધર્મનું સ્વરૂપ પરિણામની વિશુદ્ધિ છે અને આલોક-પરલોકનાં સુખ-દાયક ફલો તથા મુક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી પુનઃ પુનઃ સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ અનુબંધ એ ધર્મનું ફલ છે.

એ અહીં વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ નમસ્કારમંત્ર અને તેના પ્રધાન પદના આરાધનને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે હેતુ, સ્વરૂપ અને અનુબંધથી શુદ્ધ લક્ષણવાળું ધર્માનુષ્ઠાન બને છે.

શાસ્ત્રોમાં ધર્મનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ કહ્યું છે:

“વચનાદ્યદનુષ્ઠાનમવિરુદ્ધાદ્યથોદિતમ્ ।

મૈત્ર્યાદિભાવસંયુક્તં, તદ્ધર્મ ઇતિ કીર્ત્યતે ॥૨॥”

<u>અર્થ</u>: પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ એવા વચનને અનુસરીને, મૈત્ર્યાદિભાવયુક્ત યથોક્ત અનુષ્ઠાનને ‘ધર્મ’ કહેલ છે. નવકારની આરાધના અવિરુદ્ધ વચનાનુસારી છે, સર્વ પ્રકારના ગુણસ્થાનકોમાં રહેલા જીવોને તેમની યોગ્યતા અનુસાર ઉપકાર કરનારી છે તથા મૈત્રીપ્રમોદાદિ ભાવોથી સહિત છે, તેથી યથોક્ત ધર્માનુષ્ઠાન બને છે અને તેનું ફળ આ લોકમાં અર્થ, કામ, આરોગ્ય, અભિરતિ અને પરલોકમાં મુક્તિ અને મુક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી સદ્ગતિ, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ અને સદ્બોધની પ્રાપ્તિ વગેરે અવશ્ય મળે છે.

જે રીતે ‘નમો’ એ ધર્મનું બીજ છે, કેમકે તેમાં સદ્ધર્મ અને તેને ધારણ કરનારા સત્પુરુષોની પ્રશંસાદિ રહેલા છે, ધર્મ ચિન્તનાદિ તેમાં અંકુરા છે

અને પરંપરાએ નિર્વાણરૂપ પરમ ફલ રહેલું છે તેથી તેનું આરાધન અત્યંત આદરણીય છે. તે માટે કહ્યું છે કે:

'વપનં ધર્મબીજસ્ય, સત્પ્રશંસાદિ તદ્ગતમ્ ।
તચ્ચિન્તાદ્યંકુરાદિ સ્યાત્ ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્વૃતિઃ ॥'

અર્થ: 'નમો અરિહંતાણં' એ પદના આરાધનમાં ધર્મબીજનું વપન, ધર્મ ચિન્તવનાદિ અંકુરાદિ અને ફલસિદ્ધિરૂપી નિર્વાણ પર્યન્તના સુખ રહેલાં છે.

આગમ - અનુમાન - ધ્યાનાભ્યાસ

'નમો' પદથી ધર્મનું શ્રવણ, 'અરિહં' પદથી ધર્મનું ચિંતન અને 'તાણં' પદથી ધર્મની ભાવના થાય છે. શ્રુત, ચિન્તા અને ભાવનાને અનુક્રમે ઉદક, પય(દુધ) અને અમૃત તુલ્ય કહ્યાં છે. ઉદકમાં તૃષાને છિપાવવાની જે તાકાત છે, તેથી અધિક પયમાં અર્થાત્ દૂધમાં છે અને તેથી પણ અધિક અમૃતમાં છે.

ધર્મનું શ્રવણ વિષયની જે તૃષાને છિપાવે છે, તેથી અધિક તૃષાને ધર્મની ચિન્તવના આદિ છિપાવે છે અને તેથી પણ અધિક ધર્મની ભાવના-ધ્યાન-નિદિધ્યાસનાદિ છિપાવે છે. વિષયની તૃષા અને કષાયની ક્ષુધાને શમ કરવાની તાકાત પ્રથમ પદની અર્થભાવનામાં રહેલી છે,

કારણકે તેના અર્હં પદ વડે ધર્મનો શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનાદિ અર્હં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ધર્મની અને યોગની સિદ્ધિ માટે જે અર્હં ઉપાયો શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવ્યા છે તે અર્હંની આરાધના પ્રથમ પદની આરાધનાથી થાય છે. તે માટે યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે કે:

'આગમેનાનુમાનેન ધ્યાનાભ્યાસરસેન ચ।
ત્રિધા પ્રકલ્પયન્ પ્રજ્ઞાં, લભતે યોગમુત્તમમ્ ॥'

<u>અર્થ:</u> આગમ, અનુમાન અને ધ્યાનાભ્યાસનો રસ એ અર્હં ઉપાયોથી પ્રજ્ઞાને જ્યારે સમર્થ બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે ઉત્તમ એવા યોગની અથવા ઉત્તમ પ્રકારે યોગની એટલે મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગ વડે જે મોક્ષની સાધના કરવાની હોય છે, તે યોગ અને મોક્ષ એ બન્નેની પ્રથમ શ્રદ્ધા આગમના શ્રવણ વડે થાય છે, પછી અનુમાન-યુક્તિ આદિના વિચાર વડે પ્રતીતિ થાય છે અને છેલ્લે ધ્યાનનિદિધ્યાસન વડે સ્પર્શના-પ્રાપ્તિ થાય છે. આગમ, અનુમાન, ધ્યાન અથવા શ્રુત, ચિંતા અને ભાવના એ અનુક્રમે શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનના જ પર્યાય છે. તે અર્હં યોગોની આરાધના પ્રથમપદની અર્થભાવનાયુક્ત આરાધના વડે થાય છે.

ધર્મકાય, કર્મકાય અને તત્ત્વકાય અવસ્થા

તીર્થંકરોની ધર્મકાય, કર્મકાય અને તત્ત્વકાય એમ ત્રણ અવસ્થા છે. તેને શાસ્ત્રની પરિભાષામાં અનુક્રમે પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપાતીત નામથી સંબોધવામાં આવે છે. ધર્મકાય અથવા પિંડસ્થ અવસ્થા પ્રભુની સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ અનંતર થતી ધર્મ સાધનાને કહેવામાં આવે છે. યાવત્ છેલ્લા ભવની અંદર પણ જ્યાં સુધી ઘાતીકર્મનો ક્ષય થતો નથી, ત્યાં સુધી તેમની જન્માવસ્થા, રાજ્યાવસ્થા અને ચારિત્ર ગ્રહણ કરી બાદ કેવળજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધીની છદ્મસ્થાવસ્થાની આરાધના એ ધર્મકાય અવસ્થા કહી છે. ત્યાર બાદ ઘાતીકર્મનો ક્ષય અને કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થયા બાદ ધર્મતીર્થની સ્થાપના, નિરન્તર ધર્મોપદેશાદિ વડે પરોપકારની પ્રવૃત્તિ તે કર્મકાય અવસ્થા છે અને યોગ નિરોધરૂપ શૈલેશીકરણને તત્ત્વકાય અવસ્થા કહી છે. એ ત્રણે અવસ્થાનું ધ્યાન અને આરાધન નવકારના પ્રથમપદની આરાધનાથી થાય છે. તેમાં...

'નમો' પદ ધર્મકાય અવસ્થાનું પ્રતીક બને છે.

'અરિહં' પદ કર્મકાય અવસ્થાનું પ્રતીક બને છે.

'તાણં' પદ તત્ત્વકાય અવસ્થાનું પ્રતીક બને છે.

એ રીતે પ્રભુની પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપાતીત અવસ્થાઓની આરાધનાનું સાધન નમસ્કારના પ્રથમ પદ વડે થાય છે. તેથી પ્રથમ પદનો જાપ, ધ્યાન અને અર્થ ચિન્તન પુનઃ પુનઃ કરવા જોઈએ છે.

અમૃત અનુષ્ઠાન

પ્રથમ પદ વડે પરમાત્માની સ્તુતિ, પરમાત્માનું સ્મરણ અને પરમાત્માનું ધ્યાન સરળતાથી થઈ શકે છે. નામગ્રહણ વડે સ્તુતિ, અર્થભાવન વડે સ્મરણ અને તત્ત્વચિન્તન વડે ધ્યાન થઈ શકે છે. શ્રદ્ધા વડે, મેધા વડે, ધૃતિ વડે, ધારણા વડે અને અનુપ્રેક્ષા વડે થતી પ્રભુની સ્તુતિ, સ્મૃતિ અને ધ્યાન અનુક્રમે બોધિ, સમાધિ અને સિદ્ધિનું કારણ બને છે.

'નમો અરિહંતાણં' એ પદ યોગની ઇચ્છા, યોગની પ્રવૃત્તિ, યોગનું સ્થૈર્ય અને યોગની સિદ્ધિ કરાવે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રીતિ-ભક્તિ-વચન અને અસંગ એ ચારે પ્રકારના અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ કરાવી નિર્વિઘ્નપણે જીવોને મોક્ષમાં લઈ જાય છે. યોગનાં પાંચે અંગો જેમ કે સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબન અને અનાલંબન તથા આગમોક્ત યોગની આઠ અવસ્થા - જેમ કે તચ્ચિત્ત,

તન્મન, તલ્લેશ્ય, તદધ્યવસાય, તત્તીવ્રઅધ્યવસાય, તદર્થોપયુક્ત, તદર્પિતકરણ અને તદ્ભાવનાભાવિત પર્યંતની અવસ્થા તે પ્રથમ પદના આલંબન વડે સિદ્ધ કરી શકાય છે. દ્રવ્યક્રિયાને ભાવક્રિયા બનાવનાર અને તદ્હેતુ અનુષ્ઠાનને અમૃત અનુષ્ઠાન બનાવનાર જે ચિત્તવૃત્તિઓને શાસ્ત્રકારોએ ફરમાવી છે, તે સૌનું આરાધન પ્રથમપદના અવલંબન વડે થઈ શકે છે.

અર્થનું આલોચન, ગુણનો રાગ અને ભાવની વૃદ્ધિ એ ત્રણ દ્રવ્યક્રિયાને ભાવક્રિયા બનાવે છે. તથા તદ્ગત ચિત્ત, શાસ્ત્રોક્ત વિધાન, ભાવની વૃદ્ધિ, ભવનો ભય, વિસ્મય, પુલક અને પ્રધાન પ્રમોદ તે તદ્હેતુ અનુષ્ઠાનને અમૃત અનુષ્ઠાન બનાવે છે. તે માટે કહ્યું છે કે:

તદ્ગત ચિત્તને સમય વિધાન
ભાવની વૃદ્ધિ ભવ ભય અતિ ઘણો જી;
વિસ્મય પુલક પ્રમોદ પ્રધાન,
લક્ષણ એ છે અમૃત ક્રિયા તણો જી.

ભાવ પ્રાણાયામનું કાર્ય

નમો પદ બાહ્ય ભાવનો રેચક કરાવે છે, અંતર ભાવનો પૂરક કરાવે છે અને પરમાત્મભાવનો કુંભક કરાવે છે,

ॐ

તેથી તે ભાવ પ્રત્યાખ્યાનનું કાર્ય પણ કરે છે. ભાવ પ્રત્યાખ્યાન ચારિત્રાવરણીયનો ક્ષય તથા યોગના ઉપરના ધ્યાનાદિ અંગોની સિદ્ધિ કરાવનાર હોવાથી માત્ર શરીર સ્વાસ્થ્યને સુધારનાર દ્રવ્ય પ્રત્યાખ્યાનની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે અને તેનું આરાધન પ્રથમ પદના આલંબનથી સુન્દર રીતે થાય હોવાથી પ્રથમ પદ અત્યંત ઉપાદેય છે.

આગમોમાં નમસ્કાર પદનો અર્થ નીચે મુજબ કહ્યો છે:

'મણસા ગુણપરિણામો, વાયા ગુણભાસણં ચ પંચણ્હં
કાયેણ સંપણામો, એસ પયત્થો નમુક્કારો ॥'

મનથી પંચ પરમેષ્ઠિના ગુણોનું પરિણમન,
વચનથી પંચ પરમેષ્ઠિના ગુણોનું ભાષણ તથા
કાયાથી પંચ પરમેષ્ઠિ ભગવંતોને સમ્યક્ પ્રણામ કરવો,
તે નમસ્કાર પદનો અર્થ છે.

'નમો'પદ વડે મનમાં ગુણોનું પરિણમન થાય છે.
'અરિહં'પદ વડે ગુણોનું ભાષણ થાય છે.
'તાણં'પદ વડે કાયાનું પરિણમન થાય છે
અથવા ત્રણે પદો મળીને પરમેષ્ઠિ ભગવંતોના
ગુણોનું પરિણમન, ભાષણ અને પ્રણમન કરાવે છે,
તેથી મન-વચન-કાયાના ત્રણે યોગોનું સાર્થક્ય થાય છે.

ભાવમંગલ પરિપાકના ત્રણે ઉપાય અને બાહ્યાંતર તપ

નવકારના પ્રથમ પદના જાપ અને ધ્યાન વડે ભાવમંગલ પરિપાકના ત્રણે ઉપાયો અનુક્રમે દુષ્કૃતગર્હા, સુકૃતાનુમોદન અને શરણાગમન એકી સાથે સધાય છે અને બાહ્યાંતર તપના છએ પ્રકારો અનુક્રમે પ્રાયશ્ચિત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગનું પણ એક સાથે સેવન થાય છે. 'નમો' પદ દુષ્કૃતની ગર્હા કરાવે છે, 'અરિહં' પદ સુકૃતની અનુમોદના કરાવે છે અને 'તાણં' પદ શરણાગમનની ક્રિયા કરાવે છે.

એ જ રીતે 'નમો' પદ વડે પાપનું પ્રાયશ્ચિત અને ગુણીનો વિનય થાય છે. 'અરિહં' પદ વડે ભાવથી વૈયાવચ્ચ અને સ્વાધ્યાય થાય છે અને 'તાણં' પદ વડે પરમાત્માનું ધ્યાન અને દેહાત્મભાવનું વિસર્જન થાય છે. દુષ્કૃત ગર્હાદિ વડે જીવની મુક્તિગમન યોગ્યતા પરિપક્વ થાય છે તથા પ્રાયશ્ચિત-વિનયાદિ તપ વડે ક્લિષ્ટ કર્મોનો વિગમ તથા ભાવનિર્જરા થાય છે.

સમાપત્તિ, આપત્તિ અને સંપત્તિ

નવકારના પ્રથમ પદમાં ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન તથા તે ત્રણેની એકતારૂપ સમાપત્તિ સધાય છે, તેથી તીર્થંકર

નામકર્મના ઉપાર્જનરૂપ આપત્તિ અને તેના વિપાકોદયરૂપ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

'નમઈ' એ ધ્યાતાની શુદ્ધિ સૂચવે છે, 'અરિહંતં' એ ધ્યેયની શુદ્ધિ સૂચવે છે અને 'તાહં' એ ધ્યાનની શુદ્ધિ સૂચવે છે. એ ત્રણેની શુદ્ધિ વડે ત્રણેની એકતારૂપ સમાપત્તિ અને તેના પરિણામે આપત્તિ અર્થાત્ તીર્થંકર નામકર્મનું ઉપાર્જન તથા બાહ્યાંતર સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

'જ્ઞાનસાર' ગ્રન્થના ધ્યાનાષ્ટકમાં કહ્યું છે કે:

ध्याता ध्येयं तथा ध्यानं, त्रयं यस्यैकतां गतम् ।
मुनेरनन्यचित्तस्य, तस्य दुःखं न विद्यते ॥१॥
ध्याताऽन्तरात्मा ध्येयस्तु, परमात्मा प्रकीर्तितः ।
ध्यानं चैकाग्र्यसंवित्तिः, समापत्तिस्तदेकता ॥२॥
आपत्तिश्च ततः पुण्यतीर्थकृत कर्मबन्धतः ।
तद्भावाभिमुखत्वेन, संपत्तिश्च क्रमाद् भवेत् ॥३॥
इत्थं ध्यानफलाद्युक्तं, विंशतिस्थानकाद्यपि ।
कष्टमात्रं त्वभव्यानामपि नो दुर्लभं भवे ॥४॥

ધ્યાનનું ફળ સમાપત્તિ, આપત્તિ (તીર્થંકર નામકર્મનું ઉપાર્જન) અને સંપત્તિ (તીર્થંકર નામકર્મનો વિપાકોદય) રૂપ હોવાથી વિંશતિસ્થાનક તપ આદિનું આરાધન

સ્વરૂપ માન્યું છે. જેને તે ફળ થતું નહિ તે આલંબનોનું આરાધન માત્ર કષ્ટ ફળવાળું છે અને તે તો આ ભવચક્રમાં આલંબનોને પણ દુર્લભ નહિ. નવકારના પ્રથમ પદનું ભાવથી થતું આરાધન આ રીતે સમાપત્તિ આદિ ભેદ વડે સ્વરૂપ થતું હોવાથી અત્યંત ઉપાદેય છે.

ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન

ચાર પ્રકારનું ધર્મધ્યાન શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે:
આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય,
વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય.
તે ધર્મધ્યાન
નવકારના પ્રથમ પદના 'નમો' પદની
અર્થભાવના વડે સાધી શકાય છે.
નમસ્કારમાં પ્રભુની આજ્ઞાનો વિચાર છે,
રાગાદિદોષોની અપાયકારકતા અને જ્ઞાનાવરણાદિ
અષ્ટવિધકર્મના વિપાકની વિરસતાનો પણ વિચાર છે,
તથા ચૌદ રાજલોકરૂપ વિસ્તારવાળા
આકાશપ્રદેશોમાં ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે
એ વિચારરૂપી સંસ્થાનવિચય ધ્યાન પણ તેમાં રહેલું છે.
'અરિહં' પદમાં શુક્લધ્યાનના પ્રથમ બે ભેદ

પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર અને એકત્વવિતર્ક અવિચાર
તથા 'તાહું' પદમાં શુક્લધ્યાનના છેલ્લા બે ભેદ
સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ અને વ્યુપરતક્રિયા અનિવૃત્તિનો
વિચાર રહેલો છે.

આ રીતે અર્થભાવનાપૂર્વક પ્રથમ પદનો જાપ
ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાનના ચારે પાયાનો
એક સાથે સંગ્રહ કરાવનાર હોવાથી
અતિ ઉજ્જવળ લેશ્યાને પેદા કરાવનારો થાય છે,
તેથી આત્માર્થી જીવોને અત્યંત ઉપાદેય છે અને
પુનઃપુનઃ કરવા લાયક છે.

તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર પ્રણિધાન

सरणं भए उवाओ
रोगे किरिया विसम्मि मंतो त्ति।
एए वि पावकम्मो – वक्कमभेया उ तत्तेणं ॥१॥
सरणं गुरू उ इत्थं,
किरिया उ तवो त्ति कम्मरोगम्मि।
मंतो पुण सज्झाओ,
मोहविसविणासणो पवरो ॥२॥

– योगशतक

અર્થ: જ્યારે ભય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેનો ઉપાય જેમ સમર્થનું શરણું છે, ક્ષુધાદિ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેનો ઉપાય જેમ યોગ્ય ચિકિત્સા છે, તથા સ્થાવર-જંગમરૂપ વિષનો જ્યારે ઉપદ્રવ થાય ત્યારે તેનું નિવારણ જેમ દેવાધિષ્ઠિત અક્ષરન્યાસરૂપી મંત્ર છે, તેમ ભયમોહનીયાદિ પાપકર્મોનો ઉપક્રમ અર્થાત્ વિનાશ કરવાના ઉપાય પણ શરણ વગેરેને જ કહેલાં છે.

શરણ ગુરુવર્ગ છે, કર્મરોગની ચિકિત્સા
બાહ્ય-અભ્યંતર તપ છે અને મોહ-વિષનો વિનાશ
કરવામાં સમર્થ મંત્ર પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે.

'પાતંજલ યોગસૂત્ર'માં પણ કહ્યું છે કે:

તપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ।
સમાધિભાવનાર્થઃ ક્લેશતનૂકરણાર્થશ્ચ ॥ (૨-૧-૨)

અર્થ: તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ ક્રિયા-યોગ છે. તે વડે ક્લેશની અલ્પતા અને સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. નવકારનું પ્રથમ પદ 'નમો અરિહંતાણં' સમાધિની ભાવના અને અવિદ્યાદિ ક્લેશોનું નિવારણ કરે છે. 'નમો' પદ વડે કર્મરોગની ચિકિત્સારૂપ બાહ્ય-અભ્યંતર તપ, 'અરિહં' પદ વડે સ્વાધ્યાય અને 'તાણં'

પદ વડે ઈશ્વરપ્રણિધાન-એકાગ્ર ચિત્ત પરમાત્મસ્વરૂપ થાય છે. પ્રથમ પદના વિધિપૂર્વક જાપ વડે શ્રદ્ધા વધે છે, વીર્ય ઉત્સાહ વધે છે, સ્મૃતિ-સમાધિ અને પ્રજ્ઞા વધે છે તથા અંતે કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અષ્ટાંગ યોગ

યોગના આઠ અંગ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ કહેલાં છે, તે પ્રત્યેક અંગની સાધના વિધિયુક્ત નવકારમંત્ર ગણનારને સધાય છે. નવકાર મંત્રને ગણનાર અહિંસક બને છે, સત્યવાદી થાય છે, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહવ્રતનો પણ આરાધક થાય છે. નવકાર મંત્રના આરાધકને બાહ્યાંતર શૌચ અને સંતોષ તથા પૂર્વે કહ્યા મુજબ તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન નિયમોની સાધના થાય છે. આ મંત્રને ગણનાર સ્થિર સુખાસનની અને બાહ્ય-આભ્યંતર પ્રાણાયામની સાધના કરનારો પણ થાય છે.

નવકારનો સાધક ઈંદ્રિયોનો પ્રત્યાહાર, મનની ધારણા અને બુદ્ધિની એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન તથા અંતઃકરણની સમાધિનો અનુભવ કરે છે. 'નમો' પદ વડે નાદની, 'અરિહં' પદ વડે બિંદુની અને 'તાણં' પદ વડે કલાની સાધના થાય છે.

નવકાર મંત્ર વડે નાસ્તિકતા, નિરાશા અને નિરુત્સાહતા નાશ પામે છે તથા નમ્રતા, નિર્ભયતા અને નિશ્ચિંતતા પ્રાપ્ત થાય છે. નવકાર મંત્રમાં પોતાની કર્મબદ્ધ અવસ્થાનો સ્વીકાર થાય છે, અરિહંતોની કર્મ-મુક્ત અવસ્થાનું ધ્યાન થાય છે તથા કર્મમુક્તિના ઉપાયરૂપ સ્વરૂપ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું આરાધન થાય છે.

ક્ષાયિક ભાવની પ્રાપ્તિ

નવકાર મંત્ર વડે ઔદયિક ભાવોનો ત્યાગ, ક્ષાયોપશમિક ભાવોનો આદર અને પરિણામે ક્ષાયિકભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. નવકાર મંત્રના આરાધકને મધુર પરિણામની પ્રાપ્તિરૂપ 'સામલાભ', તુલા પરિણામની આરાધના સ્વરૂપ 'સમલાભ' અને ક્ષીર-ખાંડયુક્ત અત્યંત મધુર પરિણામની આરાધનારૂપ 'સામ્મલાભ'ની પરિણતિનો લાભ થાય છે. નવકારની આરાધના વડે ચિંતામણિ, કલ્પવૃક્ષ અને કામકુંભથી પણ અધિક એવા આરોગ્ય, બોધિ અને શરણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

'નમો' પદ વડે ક્રોધનો દાહ શમે છે, 'અરિહં' પદ વડે વિષયની તૃષા જાય છે અને 'તાણં' પદ વડે કર્મનો પંક શોષાય છે. દાહ શમવાથી શાંતિ થાય છે,

તૃષા જળાદિ તુષ્ટિ થાય છે અને પંક શોષણાદિ પુષ્ટિ થાય છે, તેમ આ મંત્રને તીર્થજળની અને પરમાન્નની ઉપમાઓ યથાર્થપણે ઘટે છે. પરમાન્નનું ભોજન જેમ ક્ષુધાનું નિવારણ કરે છે તથા ચિત્તને તુષ્ટિ અને દેહને પુષ્ટિ કરે છે, તેમ આ મંત્રનું આરાધન પણ ભવક્ષુધાનું નિવારણ કરનાર હોવાથી મનને શાંતિ, ચિત્તને તુષ્ટિ અને આત્માને પુષ્ટિ કરે છે.

'નમો' એ ઉપશમ છે,
'અરિહં' એ વિવેક છે અને
'તાણં' એ સંવર છે.

નવકાર મંત્રમાં કૃતજ્ઞતા અને પરોપકાર, વ્યવહાર અને નિશ્ચય, અધ્યાત્મ અને યોગ, ધ્યાન અને સમાધિ, દાન-પૂજન, શુભ વિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ, યોગારંભ અને યોગસિદ્ધિ, સત્ત્વશુદ્ધિ અને સત્ત્વાતીતતા, પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિ, સેવક અને સેવ્ય, કરુણાપાત્ર અને કરુણાવંત વગેરે સાધનાની સઘળી સામગ્રી રહેલી છે. ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સુંદર સુમેળ હોવાથી આત્મશક્તિના વિકાસ માટે પરિપૂર્ણ સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે. તે કારણે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે:

एसो अणाई कालो,
अणाई जीवो य अणाई जिणधम्मो।
तइआवि ते पढंता,
एसुच्चिय जिण नमुक्कारो॥

અર્થાત્ કાળ અનાદિ છે, જીવ અનાદિ છે અને
જિનધર્મ પણ અનાદિ છે.

આ નમસ્કાર અનાદિકાળથી ભણાતો આવ્યો છે,
અનંતકાળ સુધી ભણાશે અને એ ભણનાર
તથા ભણાવનારનું અનંત કલ્યાણ કરશે.

સહજમળનો હ્રાસ અને ભવ્યત્વભાવનો વિકાસ

કર્મના સંબંધમાં આવવાની જીવની પોતાની યોગ્યતાને 'સહજમળ' કહેવાય છે અને મુક્તિના સંબંધમાં આવવાની જીવની યોગ્યતાને 'ભવ્યત્વ સ્વભાવ' કહેવાય છે. દરેક જીવની યોગ્યતા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેને 'તથાભવ્યત્વ' કહેવાય છે. સહજમળનો હ્રાસ અને ભવ્યત્વ ભાવનો વિકાસ ત્રણ સાધનોથી થાય છે. તેમાં પહેલું દુષ્કૃતગર્હા છે, બીજું સુકૃતાનુમોદન છે અને ત્રીજું અરિહંતાદિ ચારનું શરણાગમન છે. દુષ્કૃતગર્હાનો પ્રતિબંધક મુખ્યત્વે રાગદ્વેષ છે, સુકૃતાનુમોદનનો પ્રતિબંધક

દ્વેષદોષ છે અને શરણાગમનનો પ્રતિબંધક મોહદોષ છે. રાગદોષ જ્ઞાનગુણ વડે જિતાય છે, દ્વેષદોષ દર્શનગુણ વડે જિતાય છે અને મોહદોષ ચારિત્રગુણ વડે જિતાય છે.

જ્ઞાનગુણની પરાકાષ્ઠા 'નમો' ભાવમાં છે, દર્શનગુણની પરાકાષ્ઠા 'અર્હં' ભાવમાં છે અને ચારિત્રગુણની પરાકાષ્ઠા 'શરણ' ભાવમાં છે. જ્ઞાનગુણ મંગલરૂપ છે, દર્શનગુણ લોકોત્તમ સ્વરૂપ છે અને ચારિત્રગુણ શરણાગતિરૂપ છે. એ રીતે રત્નત્રયીનો ત્રિપ્રકાર આત્માની મુક્તિગમન-યોગ્યતાનો પરિપાક કરે છે અને સંસારભ્રમણ-યોગ્યતાનો નાશ કરે છે.

સ્વદોષદર્શન અને પરગુણદર્શન

ચાર વસ્તુ મંગલ છે, ચાર વસ્તુ લોકમાં ઉત્તમ છે અને ચાર શરણ કરવા યોગ્ય છે. મંગલની ભાવના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, ઉત્તમની ભાવના દર્શનસ્વરૂપ છે, શરણની ભાવના ચારિત્રસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન વડે રાગદોષ જાય છે, દર્શન વડે દ્વેષદોષ જાય છે, ચારિત્ર વડે મોહદોષ જાય છે. રાગ જવાથી પોતાના દોષ દેખાય છે, દ્વેષ જવાથી બીજાના ગુણ દેખાય છે અને મોહ જવાથી શરણભૂત આત્માનું સ્વરૂપ જણાય છે.

સ્વદોષદર્શન દોષની ગર્હા કરાવે છે, પરગુણદર્શન પરની અનુમોદના કરાવે છે અને આત્માનું સ્વરૂપ સમજવાથી આત્માના શરણે રહેવાની વૃત્તિ પેદા થાય છે.

ગુણવાનનો આત્મા જ સ્વીકારવા યોગ્ય છે, દોષ જડથી જ ગુણ પ્રગટે છે, આત્માનું આરાધન કરવાથી જ દોષ જાય છે, તેથી આત્માનું આરાધન મોક્ષને માટે થાય છે અને આત્માની વિરાધના સંસારને માટે થાય છે.

સ્વમતિ કલ્પનાનો મોહ

આત્મપાલનના અધ્યવસાયથી જ જાય છે.

તે જડથી શરણાં સ્વીકારવામાં બળ પેદા થાય છે.

અરિહંતનું શરણ, સિદ્ધનું શરણ,

સાધુનું શરણ અને કેવલિપ્રરૂપિત ધર્મનું શરણ

એ અરિહંતાદિ ચારની

લોકોત્તમતાના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે.

એ ચારની લોકોત્તમતા એ ચારની મંગલમયતાના સ્વીકાર ઉપર આધાર રાખે છે. એ ચાર શરણની મંગલમયતા તેમના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની મંગલમયતાના આધારે છે. જ્ઞાન - દર્શન - ચારિત્રની મંગલમયતા રાગ-દ્વેષ અને મોહનો પ્રતિકાર કરવાના સામર્થ્યમાં રહેલી છે.

યોગ્યનું શરણ લેવાથી યોગ્યતા વિકસે છે

જીવને સૌથી અધિક રાગ સ્વજાત ઉપર રહેલ છે. તે રાગના કારણે પોતામાં રહેલા અનંતાનંત દોષોનું દર્શન થતું નથી. સ્વજાતનો રાગ પર પ્રત્યે દ્વેષનો આવિર્ભાવ કરે છે. એ દ્વેષના પ્રભાવે પરગુણદર્શન થતું નથી. સ્વદોષદર્શન અને પરગુણદર્શન ન થવાના કારણે મોહનો ઉદય થાય છે, મોહનો ઉદય થવાથી બુદ્ધિ આવરાય છે, બુદ્ધિનું આવરણ શરણ કરવા યોગ્યનું શરણ સ્વીકારવામાં અંતરાયભૂત થાય છે. યોગ્યનું શરણ ન સ્વીકારવાથી પોતાની અયોગ્યતા ઉપર કાબૂ આવતો નથી. પોતાની અયોગ્યતા કર્મ-બંધનના હેતુઓ પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરાવે છે અને કર્મક્ષયના હેતુઓનું સેવન કરવામાં પ્રતિબંધક થાય છે. કર્મબંધના હેતુઓથી પરાઙ્મુખ થવા માટે અને કર્મક્ષયના હેતુઓથી સન્મુખ થવા માટે યોગ્યતા વિકસાવવી જોઈએ.

યોગ્યનું શરણ લેવાથી યોગ્યતા વિકસે છે. યોગ્યનું શરણ લેવાની યોગ્યતા સ્વદોષ-દર્શન અને પરગુણગ્રહણથી પેદા થાય છે. રાગ-દ્વેષની મંદતા થવાથી પરગુણ અને સ્વદોષદર્શન થાય છે.

રાગ-દ્વેષની મંદતા જ્ઞાન-દર્શન ગુણના વિકાસથી થાય છે.

જ્ઞાન-દર્શન ગુણનો વિકાસ અરિહંતાદિની મંગલમયતા અને લોકોત્તમતાને જોવાથી અને તેમનું શરણું સ્વીકારવાથી થાય છે.

દુષ્કૃત એટલે સ્વકૃત અનંતાનંત અપરાધ

અને

સુકૃત એટલે પરકૃત અનંતાનંત ઉપકાર.

વીતરાગ પરમાત્મા નિગ્રહાનુગ્રહ સામર્થ્યયુક્ત અને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિત્વ ગુણને ધારણ કરનારા હોવાથી સર્વ પૂજ્ય છે. રાગદોષ જવાથી કરુણા ગુણ પ્રગટે છે, દ્વેષદોષ જવાથી માધ્યસ્થ્યભાવ પ્રગટે છે. કરુણા ગુણનો સ્થાયીભાવ અનુગ્રહ છે અને માધ્યસ્થ્ય ગુણનો સ્થાયીભાવ નિગ્રહ છે. જાતનો પક્ષપાત તે રાગ છે. પોતાની જાત સિવાય સર્વની ઉપેક્ષા તે દ્વેષ છે.

રાગ એ સ્વ દુષ્કૃતગર્હાનો પ્રતિબંધક છે અને દ્વેષ એ પર સુકૃતાનુમોદનનો પ્રતિબંધક છે. અહીં દુષ્કૃત એટલે સ્વકૃત અનંતાનંત અપરાધ અને સુકૃત એટલે પરકૃત અનંતાનંત ઉપકાર. પોતાના અપરાધની ગર્હા અને બીજાના ઉપકારની પ્રશંસા તો જ થાય કે અપ્રશસ્ત

રાગ-દ્વેષ બંધ. જ્ઞાન-દર્શન ગુણ રાગ-દ્વેષના પ્રતિપક્ષી છે. એટલે રાગ-દ્વેષ જવાથી એક બાજુ અનંત જ્ઞાન-દર્શન ગુણ પ્રગટે છે અને બીજી બાજુ નિગ્રહાનુગ્રહ સામર્થ્ય પ્રગટે છે અને તે બંનેના કારણભૂત કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય ભાવ જાગે છે.

વીતરાગ એટલે કરુણાના નિધાન અને માધ્યસ્થ્ય ગુણના ભંડાર, તથા વીતરાગ એટલે અનંત જ્ઞાન, દર્શન સ્વરૂપ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના માલિક, સર્વ વસ્તુને જાણનારા અને જોનારા છતાં સર્વથી અલિપ્ત રહેનારા, સર્વ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડનારા, પરંતુ કોઈના પણ પ્રભાવ નીચે કદી ય નહીં આવનારા.

આત્મામાં રહેલ અચિન્ત્ય શક્તિનો ચમત્કાર

વીતરાગતા એ આ રીતે નિષ્ક્રિયતા-સ્વરૂપ નહીં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ સક્રિયતારૂપ છે. તે ક્રિયા અનુગ્રહ-નિગ્રહરૂપ છે અને અનુગ્રહ-નિગ્રહ એ રાગ-દ્વેષના અભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મશક્તિરૂપ છે. આત્માની સહજ શક્તિ જ્યારે આવરણરહિત થાય છે ત્યારે તેમાંથી એક બાજુ સર્વજ્ઞતા-સર્વદર્શિતા પ્રકટે છે અને બીજી બાજુ નિગ્રહ-અનુગ્રહ સામર્થ્ય પ્રગટે છે. તે

બંનેને પ્રગટાવવાનો ઉપાય આવરણરહિત થવું તે છે. આવરણ રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાનરૂપ છે. અજ્ઞાન ટાળવા માટે સ્વ અપરાધનો સ્વીકાર અને પરકૃત ઉપકારનો અંગીકાર અને એ બંને પૂર્વક અચિંત્ય શક્તિયુક્ત આત્મતત્ત્વનો આશ્રય અનિવાર્ય છે.

આત્મતત્ત્વનો આશ્રય એટલે પ્રથમ આત્મામાં રહેલી અચિંત્ય શક્તિનો સ્વીકાર. એ સ્વીકાર થવાથી અનંતાનુબંધી રાગ-દ્વેષ ટળી જાય છે, પૂર્વે કદી ન અનુભવેલો એવો સમત્વભાવ પ્રગટે છે. એ સમત્વભાવ અપક્ષપાતિતા અને મધ્યસ્થવૃત્તિતારૂપ છે.

મોટામાં મોટો પક્ષપાત સ્વદોષ છે.

પોતે નિર્ગુણ અને દોષવાન હોવા છતાં
પોતાને નિર્દોષ અને ગુણવાન
માનવાની વૃત્તિરૂપ પક્ષપાત સમત્વભાવથી ટળી જાય છે.

વીતરાગ અવસ્થા જ પરમ પૂજનીય

પોતે કરેલા ઉપકારના મહત્ત્વ જેટલું જ કે તેથી અધિક પરકૃત ઉપકારોનું મહત્ત્વ છે, એવો મધ્યસ્થ-વૃત્તિતારૂપ સમત્વ ભાવ એ દ્વેષદોષના પ્રતિકારરૂપ છે. ઉભય પ્રકારનું સમત્વ રાગ-દ્વેષને નિર્મૂલ કરીને

આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં લોકાલોક પ્રતિભાસિત થાય છે, પરંતુ તે કોઈથી પ્રતિભાસિત થતું નથી, કેમકે તે સ્વયંભૂ છે. તેથી વીતરાગ અવસ્થા જ પરમ પૂજનીય છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયભૂત દુષ્કૃતગર્હા, સુકૃતાનુમોદન અને શરણાગમન એ પરમ ઉપાદેય છે.

वीतरागोऽप्यसौ देवो, ध्यायमानो मुमुक्षुभिः।
स्वर्गापवर्गफलदः शक्तिस्तस्य हि तादृशी ॥१॥

અર્થ: આ દેવ વીતરાગ હોવા છતાં મુમુક્ષુ વડે જ્યારે ધ્યાન કરાય છે, ત્યારે તે સ્વર્ગાપવર્ગરૂપી ફળને આપે છે, કેમકે તેમની નિશ્ચિત તેવા પ્રકારની શક્તિ છે.

वीतरागोऽप्यसौ ध्येयो, भव्यानां स्याद्भवच्छिदे।
विच्छिन्नबन्धनस्यास्य, तादृग् नैसर्गिको गुणः॥२॥

અર્થ: આ ધ્યેય વીતરાગ હોવા છતાં ભવ્ય જીવોના ભવોચ્છેદને માટે થાય છે. બંધન જેઓના છેદાઈ ગયા છે, તેઓમાં આ નૈસર્ગિક ગુણ હોય છે.

વીતરાગ આત્માઓનો સ્વભાવ જ તેમનું ધ્યાન કરનારાઓના રાગ-દ્વેષનો છેદ કરવાનો છે. 'સ્વભાવો-ऽतर्कगोचरः।' સ્વભાવ તર્કનો અવિષય છે. વસ્તુ

સ્વભાવના નિયમ મુજબ વીતરાગ વસ્તુનો સ્વભાવ જ સ્વ-પરનો ભવોચ્છેદક છે.

કોઈપણ વસ્તુ સ્વભાવ તરફી આગ્રાહ્ય છે.

પરાર્થભાવ એ જ સાચી દુષ્કૃતગર્હા.

કૃતજ્ઞતા ગુણ એ જ સાચું સુકૃતનું અનુમોદન.

દુષ્કૃતમાત્રનું પ્રાયશ્ચિત પરાર્થવૃત્તિ છે, કેમકે પરપીડાદિ દુષ્કૃતનું ઉપાર્જન છે, તેથી તેના વિપક્ષ પરાર્થવૃત્તિનું સેવન તેના નિરાકરણનો ઉપાય છે. કૃતિ માત્ર મન-વચન-કાયાદિ થાય છે. તેમાં દુષ્કૃત ભાવનાર પરપીડાનો અધ્યવસાય છે અને તે અધ્યવસાય રાગભાવમાંથી, સ્વાર્થભાવમાંથી જન્મે છે. સ્વાર્થભાવનો પ્રતિપક્ષભાવ પરાર્થભાવ છે.

પરાર્થભાવ એ જ ભવ્યત્વ પરિપાકનો
તાત્ત્વિક ઉપાય છે, પરન્તુ તે પરાર્થભાવ પરપીડાના
પ્રાયશ્ચિતરૂપ હોવો જોઈએ.

પરાર્થભાવથી એક તરફ નૂતન પરપીડાનું વર્જન થાય છે અને બીજી તરફ પૂર્વે કરેલા પરપીડાનું શુદ્ધિકરણ થાય છે. તેથી પરાર્થભાવ એ જ સાચી દુષ્કૃતગર્હા છે. દુષ્કૃત ગર્હણીય છે, ત્યાજ્ય છે, હેય છે, એવી સાચી બુદ્ધિ તેને જ ઉત્પન્ન થયેલી ગણાય કે જેને સુકૃત

એ અનુમોદનીય છે, ઉપાદેય છે, આદરણીય છે એવો ભાવ સ્પષ્ટ થયેલો હોય.

પરપીડા એ દુષ્કૃત છે, તો પરોપકાર એ સુકૃત છે. પરોપકારમાં કર્તવ્યબુદ્ધિ પેદા થવી એ જ દુષ્કૃત માત્રનું સાચું પ્રાયશ્ચિત છે. પરોપકાર જેને કર્તવ્ય લાગે તેનામાં એક બીજો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનું નામ 'કૃતજ્ઞતા' છે! બીજાનો પોતાના ઉપર થયેલો ઉપકાર જેને સ્મરણપથમાં નથી તે પરોપકારગુણને સમજ્યો જ નથી. કૃતજ્ઞતા ગુણ સુકૃતનું અનુમોદન કરાવે છે અને તેથી પરોપકાર વૃત્તિ દૃઢ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ પરાર્થકરણનો અહંકાર પણ તેથી વિલીન થઈ જાય છે.

પોતે જે કંઈ પરાર્થકરણ કરે છે,
તે પોતાના ઉપર બીજાઓના જે ઉપકાર થઈ રહ્યા છે,
તેનો શતાંશ, સહસ્ત્રાંશ કે લક્ષાંશભાગ પણ હોતો નથી.
પરાર્થભાવની સાથે કૃતજ્ઞતાગુણ જોડાયેલો હોય,
તો જ તે પરાર્થભાવ તાત્ત્વિક બને છે.

અરિહંતાદિનું શરણાગમન

પરાર્થવૃત્તિ અને કૃતજ્ઞતાગુણ વડે દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદનરૂપ ભવ્યત્વ પરિપાકના જે ઉપાયોનું

સંપન્ન થાય છે, ત્રીજો ઉપાય અરિહંતાદિ ચારનું શરણા-
ગમન છે. અહીં શરણાગમનનો અર્થ એ છે કે જેઓ
પરાર્થભાવ અને કૃતજ્ઞતાગુણના ભંડાર છે, તેઓને
જ પોતાના એક આદર્શ માનવા, તેમના જ સત્કાર,
સન્માન, આદર, બહુમાનને પોતાના કર્તવ્ય માનવા.
પરાર્થભાવ અને કૃતજ્ઞતાગુણના સાચા અર્થી જીવોમાં તે બે
ભાવની ટોચે પહોંચેલાઓની શરણાગતિ, ભક્તિ, પૂજા,
બહુમાન વગેરે સહજપણે આવે છે. જો તે ન આવે તો
સમજવું કે તેને અંતરથી દુષ્કૃતગર્હા કે સુકૃતાનુમોદનનો
ભાવ તેનામાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ તે સાનુબંધ
નહિ, રાગ-શ્રદ્ધાપૂર્વકનો નહિ.

રાગ અને શ્રદ્ધાથી વિહીન એવો દુષ્કૃતગર્હા અને
સુકૃતાનુમોદનનો ભાવ નિરનુબંધ બને છે, ક્ષણ વાર
ટકીને ચાલ્યો જાય છે, તેથી તેને સાનુબંધ બનાવવા માટે
તે બે ગુણોને પામેલા અને તેની ટોચે પહોંચેલા પુરુષોની
શરણાગતિ અપરિહાર્ય છે. એ શરણાગતિ, પરાર્થભાવ
અને કૃતજ્ઞતાગુણને સાનુબંધ બનાવવા માટેનું સામર્થ્ય
પુરું પાડે છે, વીર્ય વધારે છે, ઉત્સાહ જગાડે છે અને
તેમની જેમ જ્યાં સુધી પ્રકૃષ્ટત્વ પ્રાપ્ત ન થાય

અર્થાત્ તે જે ગુણોની અધિકતાથી સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી સાધનામાં વિકાસ થતો રહે છે. તેને અનુગ્રહ કહેવાય છે. સાધનામાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ વધારી સિદ્ધિ સુધી પહોંચાડનાર શ્રેષ્ઠ પ્રકારના આલંબનો પ્રત્યે આદરનો પરિણામ અને તેથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિ એ તેમનો અનુગ્રહ ગણાય છે. કહ્યું છે કે:

आलंबनादरोद्भूतप्रत्यूहक्षययोगतः ।
ध्यानाद्यारोहणभ्रंशो, योगिनां नोपजायते ॥

-अध्यात्मसार

અર્થ: ઉંચે ચઢવામાં આલંબનભૂત થનારાં તત્ત્વો પ્રત્યે આદરના પરિણામથી સિદ્ધિની આડે આવતાં વિઘ્નોનો ક્ષય થાય છે અને તે વિઘ્નક્ષયથી યોગીપુરુષોને ધ્યાનાદિના આરોહણથી ભ્રંશ થતો નથી.

આલંબનોના આદરથી થતા પ્રત્યક્ષ લાભને જ
શાસ્ત્રકારો અરિહંતાદિનો અનુગ્રહ કહે છે.

અરિહંતાદિ ચારનું અવલંબન સ્વરૂપના બોધનું કારણ છે.

જેનું આલંબન લઈને જીવ આગળ વધે છે, તેનો ઉપકાર હૃદયમાં ન વસે તો તે પાછો પતનને પામે છે. એટલે પરાર્થવૃત્તિરૂપી દુષ્કૃતગર્હા, કૃતજ્ઞતાગુણના પાલન

સ્વરૂપ સુકૃતાનુમોદના અને તે ગુણોની સિદ્ધિને વરેલા મહાપુરુષોની શરણાગતિ, એ અહીં ઉપાદેય મનાને જીવની મુક્તિગમન યોગ્યતા વિકસાવે છે અને ભવભ્રમણની શક્તિનો ક્ષય કરે છે. આથી દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદના, દુષ્કૃતરહિત અને સુકૃતવાન તત્ત્વોની ભક્તિ સાથે જોડાયેલા જ રહેલ છે. તેથી એક ભક્તિને જ મુક્તિની દૂતી કહેલી છે.

કૃતજ્ઞતાગુણ સુકૃતની અનુમોદનારૂપ છે. પરાર્થવૃત્તિ દુષ્કૃતની ગર્હારૂપ છે. દુષ્કૃતની ગર્હારૂપ પરાર્થવૃત્તિ અને સુકૃતની અનુમોદનારૂપ કૃતજ્ઞતાભાવથી વિશુદ્ધ બનેલા અંતઃકરણમાં શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું પ્રતિબિંબ પડે છે. શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલીકથિત ધર્મથી અભિન્ન સ્વરૂપવાળું છે.

અરિહંતાદિ ચારનું શરણગમન એ મુક્તિનું અનન્ય કારણ છે. મુક્તિ એ સ્વરૂપલાભરૂપ છે. સ્વરૂપનો બોધ એ અરિહંતાદિ ચારના આલંબનથી થાય છે. અરિહંતાદિ ચારનું આલંબન સ્વરૂપના બોધનું કારણ છે. આત્મામાં આત્માથી આત્માને જાણવાનું સાધન અરિહંતાદિ ચારનું શરણ-સ્મરણ

છે. એ પાપનું સ્મરણ એ જ તત્ત્વથી આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ છે. આત્માનું સ્વરૂપ નિશ્ચયથી પરમાત્મતુલ્ય છે, એવો બોધ જેને પ્રગટ્યો છે, તેને પરમાત્મ-સ્મરણ એ જ વાસ્તવિક શરણાગમન છે.

આત્મતત્ત્વનું સ્મરણ વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં થાય છે

અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ દુષ્કૃતગર્હા અને
સુકૃતાનુમોદનથી થાય છે.

દુષ્કૃત પરપીડા રૂપ છે, તેની તાત્ત્વિકગર્હા ત્યારે થાય છે કે જ્યારે પરપીડાથી ઉપાર્જન કરેલા પાપકર્મને પરોપકાર વડે દૂર કરવાનો વીર્યોલ્લાસ જાગે છે. પરાર્થકરણનો વીર્યોલ્લાસ એ જ પરપીડાકૃત પાપની સાચી ગર્હાના પરિણામસ્વરૂપ છે. દુષ્કૃતગર્હામાં પરાર્થકરણની વૃત્તિ છુપાયેલી છે. સુકૃતાનુમોદનમાં પરાર્થકરણનું હાર્દિક અનુમોદન છે. ચતુઃશરણગમનમાં પરાર્થકરણ સ્વભાવવાળા આત્મતત્ત્વનો આશ્રય છે.

આત્મતત્ત્વ પોતે જ
પરાર્થકરણ અને પરપીડાના પરિહારસ્વરૂપ છે.

આત્માનો તે મૂળ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ પરપીડાનું ગર્હણ અને પરોપકારગુણનું અનુમોદન છે.

શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલા અરિહંતાદિ સર્વ સર્વદા, પરાર્થકરણોદ્યત હોય છે. તેથી તે સ્વરૂપનું શરણું સ્વીકારવા યોગ્ય છે, આદરવા યોગ્ય છે, ઉપાસના કરવા લાયક છે. શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ હંમેશાં પોતાના સ્વભાવથી જ શુદ્ધિકરણનું કાર્ય કરે છે. તેથી તે જ પુનઃપુનઃ સ્મરણીય છે, આદરણીય છે, સેવ્ય છે, ધ્યેય છે, સર્વ ભાવથી શરણ્ય છે, શરણું લેવા લાયક છે.

જ્યાં સુધી સ્વકૃત કે પોતે કરેલા દુષ્કૃતની ગર્હા થતી નથી, એક નાનું પણ દુષ્કૃત ગર્હાના વિષય વિનાનું રહે છે, ત્યાં સુધી સ્વપક્ષપાતરૂપી રાગદ્વેષનો વિકલ્પ વિદ્યમાન છે એમ સમજવું. ગર્હાના સ્થાને અનુમોદના હોવાથી તે મિથ્યા છે, તેથી વાસ્તવિક અનુમોદનાનું સ્થાન જે પરસુકૃત તેની અનુમોદના પણ સાચી થતી નથી. પરકૃત અલ્પ પણ સુકૃતનું અનુમોદન બાકી રહી જાય છે, ત્યાં સુધી અનુમોદનના સ્થાને અનુમોદનના બદલે ઉપેક્ષા કાયમ રહે છે અને તે ઉપેક્ષા પણ એક પ્રકારની ગર્હા જ બને છે. સુકૃતની ગર્હા અને દુષ્કૃતનું અનુમોદન થોડે અંશે પણ વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી સાચું શરણું પ્રાપ્ત થતું નથી. દુષ્કૃતનું અનુમોદન

રાગરૂપ છે અને સુકૃતનું ગર્હા દ્વેષરૂપ છે, તેના પાયામાં મોહ યા અજ્ઞાન યા મિથ્યાજ્ઞાન રહેલું છે. એ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપી મોહનીય કર્મની સત્તામાં અરિહંતાદિનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ઓળખાતું નથી કેમકે તે રાગ-દ્વેષ રહિત છે.

વીતરાગ અવસ્થાની સૂઝ-બૂઝ

રાગ-દ્વેષરહિત શુદ્ધ સ્વરૂપની સાચી ઓળખાણ થવા માટે દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદન સર્વાંશે શુદ્ધ થવું જોઈએ. એ થાય ત્યારે જ રાગ-દ્વેષરહિત અવસ્થાવાળાની સાચી શરણાગતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ શરણાગતિ પ્રાપ્ત થાય તો જ ભવનો અંત આવી શકે છે. ભવનો અંત લાવવા માટે રાગ-દ્વેષરહિત વીતરાગ અવસ્થાની અંતઃકરણમાં સૂઝ-બૂઝ થવી જોઈએ. સૂઝ એટલે શોધ અર્થાત્ જિજ્ઞાસા અને બૂઝ એટલે જ્ઞાન. વીતરાગ અવસ્થાની સૂઝ-બૂઝ દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદનની અપેક્ષા રાખે છે. વીતરાગ અવસ્થાનું માહાત્મ્ય પિછાણવા માટે હૃદયની ભૂમિકા તેને યોગ્ય થવી જોઈએ. એ યોગ્યતા ગર્હણીયની ગર્હા અને અનુમોદનીયની અનુમોદનાના પરિણામથી પ્રગટે છે. ગર્હા દુષ્કૃત માત્રની થવી જોઈએ,

અનુમોદના સુકૃત માત્રની હોવી જોઈએ. એ જો હોય ત્યારે રાગ-દ્વેષની તીવ્રતા ઘટી જાય છે. રાગનો રાગ ન હોવો અને દ્વેષ પ્રત્યે દ્વેષની વૃત્તિ હોવી એ રાગ-દ્વેષની તીવ્રતાનો અભાવ છે. દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદનની ઉત્પત્તિમાં તેની સિદ્ધિ થાય છે. એથી વીતરાગતાના શરણે જવાની વૃત્તિ જાગે છે. વીતરાગતા એ જ ઇષ્ટ, ધ્યેય અને શરણ્ય લાગે છે. પછી વીતરાગતા અચિન્ત્ય-શક્તિયુક્ત છે તેનો અનુભવ થાય છે.

રાગ-દ્વેષરહિત વીતરાગ અવસ્થા અચિન્ત્યશક્તિયુક્ત છે. તેનાથી વિમુખ રહેનારનો નિગ્રહ અને તેની સન્મુખ થનારનો તે અનુગ્રહ કરે છે. લોકાલોક પ્રકાશક કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન કે જે આત્માનું સહજ સ્વરૂપ છે, તે વીતરાગ અવસ્થામાં જ પ્રકાશી ઊઠે છે, અન્ય અવસ્થામાં તે વિદ્યમાન હોવા છતાં અપ્રગટ રહે છે.

કેવળજ્ઞાન - કેવળદર્શન વડે લોકાલોકના ભાવ હસ્તામલકવત્ પ્રતિભાસે છે. સર્વ દ્રવ્યોના ત્રિકાલવર્તી સર્વ પર્યાયોનું તે ગ્રહણ કરે છે, સમયે સમયે જ્ઞાન વડે સર્વને જાણે છે અને દર્શન વડે સર્વને જુએ છે. વીતરાગના શરણે રહેનારને તેમના જ્ઞાનદર્શનનો

લાભ મળે છે. એ જ્ઞાનદર્શન વડે પ્રતિભાસિત સર્વ પદાર્થોના સર્વ પર્યાયાદિની ક્રમબદ્ધતા નિશ્ચિત થાય છે. તેથી જગતમાં બની ગયેલા, બની રહેલા અને ભવિષ્યમાં બનનારા સારા-નરસા બનાવોમાં રાગ-દ્વેષ અને હર્ષ-શોકની કલ્પનાઓ નાશ પામે છે.

શરણાગમન વડે ચિત્તનું સમત્વ

સમગ્ર વિશ્વતંત્ર પ્રભુના જ્ઞાનમાં ભાસે છે અને તે જ રીતે પ્રવર્તિત થાય છે. તેથી પ્રભુને આધીન રહેનારને વિશ્વની પરાધીનતા મટી જાય છે. વિશ્વને આધીન પ્રભુ નહિ પણ પ્રભુના જ્ઞાનને આધીન વિશ્વ છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે અને તેથી ચિત્તનું સમત્વ અખંડપણે જળવાઈ રહે છે.

સમત્વ જળવાઈ રહેવાથી આત્મા અખંડ સંવર ભાવમાં રહે છે. નવા આવતાં કર્મ રોકાઈ જાય છે અને જૂનાં કર્મ ભોગવાઈ જાય છે, તેથી કર્મરહિત થઈ આત્મા અવ્યાબાધ સુખનો ભોક્તા થાય છે. અરિહંતાદિ ચારના શરણાનો આ અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે. અરિહંત અને સિદ્ધનું વીતરાગ સ્વરૂપ છે, સાધુનું નિર્ગ્રન્થ-સ્વરૂપ છે અને કેવલિકથિત ધર્મનું દયામય સ્વરૂપ છે.

ધર્મ એ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, અનંત અને સનાતન છે. એનું પ્રધાન લક્ષણ દયા છે. દયામાં પોતાના દુઃખના દ્વેષ જેટલો જ દ્વેષ બીજાનાં દુઃખો પ્રત્યે પણ જાગે છે. પોતાના સુખની ઈચ્છા જેટલી જ ઈચ્છા બીજાનાં સુખો પ્રત્યે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઈચ્છા રાગાત્મક હોવા છતાં પરિણામે રાગને નિર્મૂળ કરનારી છે.

દયામાં બીજા બધાનાં દુઃખો પ્રત્યે પોતાના દુઃખ જેટલો જ દ્વેષ છે, છતાં તે દ્વેષ, દ્વેષવૃત્તિને અંતે નિર્મૂળ કરે છે. જેમ કાંટાથી જ કાંટો નીકળે છે, અગ્નિથી અગ્નિ શમે છે, તથા વિષથી વિષ નાશ પામે છે, એ ન્યાયે રાગ-દ્વેષની વૃત્તિરૂપી કાંટાને કાઢવા માટે સર્વ જીવોના સુખનો રાગ અને સર્વ જીવોના દુઃખનો દ્વેષ અન્ય કાંટાનું કામ કરે છે. અપ્રશસ્ત કોટિના રાગ-દ્વેષરૂપી વિષને શમાવવા માટે બીજા વિષનું કામ કરે છે. સ્વજાતના સુખવિષયક રાગ અને સ્વજાતના દુઃખવિષયક દ્વેષરૂપી આર્તધ્યાનની અગ્નિને બુઝાવવા માટે સર્વ જીવોના સુખની અભિલાષારૂપી રાગ અને સર્વ દુઃખી જીવોના દુઃખ પ્રત્યેનો દ્વેષ ધર્મધ્યાનરૂપી અગ્નિની ગરજ સારે છે. ધર્મવૃક્ષના મૂળમાં દયા છે તેથી ધર્મવૃક્ષના ફળમાં પણ

દયા જ પ્રકટે છે. દયાલક્ષણ ધર્મ એ રીતે અપ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષનું શલ્ય દૂર કરવામાં સાધનરૂપ બની, જીવને સદા માટે રાગ-દ્વેષરહિત વીતરાગ અવસ્થા પમાડનાર થાય છે. વીતરાગ અવસ્થા અવશ્ય સર્વજ્ઞતા અને સર્વદર્શિતાને અપાવનારી હોવાથી દયાપ્રધાન ધર્મ, સર્વજ્ઞતા અને સર્વદર્શિતાને પમાડનાર પણ થાય છે. દયા જ પ્રધાન જેમાં એવો કેવલિકથિત ધર્મ જે જીવો ત્રિકરણ યોગે યાવજ્જીવિત પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સાધનારા છે, તેઓ નિર્ગ્રન્થ સાધુ ગણાય છે. રાગ-દ્વેષની ગાંઠથી ઘણા છૂટેલા હોવાથી અને શેષ અંશથી સ્વલ્પકાળમાં જ અવશ્ય છૂટનારા હોવાથી તેઓ પણ શરણ્ય છે.

નિર્ગ્રન્થ અવસ્થા વીતરાગ અવસ્થાને અવશ્ય લાવનારી હોવાથી તે પ્રચ્છન્ન વીતરાગતા જ છે. દયા પ્રધાન ધર્મનું પ્રથમ ફળ નિર્ગ્રન્થતા છે અને અંતિમ ફળ વીતરાગતા છે. ક્ષયોપશમ ભાવની દયાનું પરિપૂર્ણ પાલન તે નિર્ગ્રન્થતા છે અને ક્ષાયિક ભાવની દયાનું પ્રકટીકરણ તે વીતરાગતા છે. નિર્ગ્રન્થતા (સાધુ ધર્મ) એ પ્રયત્નસાધ્ય દયાનું સ્વરૂપ છે અને વીતરાગતા એ સહજ સાધ્ય દયામયતા છે. દયા સર્વમાં મુખ્ય છે, પણ

તે ધર્મ હો કે ધર્મને સાધનારા સાધુ હો કે સાધુપણાના ફળસ્વરૂપ અરિહંત કે સિદ્ધ પરમાત્મા હો.

ધર્મવૃક્ષના મૂળમાં દયા છે. તેમ ધર્મવૃક્ષના ફળમાં પણ દયા જ પ્રકટે છે. સાધુ દયાના ભંડાર છે, તો અરિહંત અને સિદ્ધ એ દયાના નિધાન છે. દયાવૃત્તિ અને દયાની પ્રવૃત્તિમાં તારતમ્યતા ભલે હો પણ બધાનો આધાર એક દયા જ છે, તે સિવાય બીજું કશું જ નહિ.

<u>અરિહંત અને સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન એ</u>
<u>ધર્મવૃક્ષનું આરાધન કરવું છે.</u>

જીવનું રૂપાંતર કરનાર રસાયણના સ્થાને એક દયા છે, તે કારણે તીર્થંકરોએ દયાને જ વખાણી છે. ધર્મતત્ત્વનું પાલન, પોષણ અને સંવર્ધન કરનારી એક દયા જ છે અને તે દુઃખી અને પાપી પ્રાણીઓનાં દુઃખ અને પાપનો નાશ કરવાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિરૂપ છે તથા ક્ષાયિકભાવમાં તે સહજ સ્વભાવરૂપ છે. તે સ્વભાવ દુઃખરૂપી દાવાનળને એક ક્ષણમાત્રમાં શમાવવા માટે પુષ્કરાવર્ત મેઘની ગરજ સારે છે. પુષ્કરાવર્તમેઘની ધારા જેમ ભયંકર દાવાનળને પણ શાંત કરી દે છે, તેમ આત્માનો સહજશુદ્ધ સ્વભાવ જેઓને પ્રગટ થયો છે.

તેઓના ધ્યાનના પ્રભાવથી દુઃખદાવાનળમાં દાઝતા સંસારી જીવોના દુઃખદાહ એક ક્ષણવારમાં શમી જાય છે.

શુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલા અરિહંતાદિ આત્માઓનું ધ્યાન તેમના પૂજન વડે, સ્તવન વડે, તેમની આજ્ઞાનું પાલન આદિ વડે થાય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલા આત્માઓનું ધ્યાન એ જ પરમાત્માનું ધ્યાન છે અને એ જ નિજ શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન છે. ધ્યાન વડે ધ્યાતા ધ્યેયની સાથે એકતાનો અનુભવ કરે છે, તે સમાપત્તિ છે અને તે જ એક કર્મક્ષયનું અસાધારણ કારણ છે. નિજ શુદ્ધ આત્મા દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી અરિહંત અને સિદ્ધ સમાન છે, તેથી અરિહંત અને સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન, દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી પોતાના શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનનું કારણ બને છે. કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એ ન્યાયે અરિહંત અને સિદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાન વડે સકલ કર્મનો ક્ષય થવાથી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટે છે. કર્મક્ષયનું અસાધારણ કારણ શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન છે. કહ્યું છે કે:

मोक्षः कर्मक्षयादेव, स चात्मज्ञानतो भवेत् ।
ध्यानसाध्यं मतं तच्च, तद्ध्यानं हितमात्मनः ॥१॥

સફળ કર્મના ક્રમથી મોક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે અને સફળ કર્મનો ક્રમ આત્મજ્ઞાનથી થાય છે. આત્મજ્ઞાન પરમાત્માના ધ્યાનથી પ્રગટે છે, તેથી પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના ભાનરૂપ મોક્ષ મેળવવા માટે પરમાત્માના ધ્યાનમાં લીન થવું જોઈએ, કેમકે તે ધ્યાન જ આત્માને મોક્ષસુખનું અસાધારણ કારણ હોવાથી અત્યંત હિત કરે છે.

સ્વરૂપની અનુભૂતિ

અરિહંતાદિ ચારનું શરણ એ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવનાર હોવાથી અને તેના ધ્યાનમાં જ તલ્લીન કરનાર હોવાથી તત્ત્વતઃ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું જ શરણ છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું શરણ એ જ પરમ સમાધિને અર્પનાર હોવાથી પરમ આદેય છે. તે માટેની યોગ્યતા દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદનથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદના પણ ઉપાદેય છે. દુષ્કૃતગર્હા - સુકૃતાનુમોદના સહિત અરિહંતાદિ ચારનું શરણ એ ભવ્યત્વ પરિપાકના ઉપાય તરીકે શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું છે, તે યુક્તિ અને અનુભવથી પણ ગમ્ય છે. દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદન પરાર્થવૃત્તિ અને કૃતજ્ઞતા ભાવને ઉત્તેજિત કરનાર હોવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધતા

કરે છે એ દુર્લભ છે અને અંતઃકરણમાં જ પરમાત્મ-સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ પડી શકે છે, એવો સર્વ યોગી પુરૂષોનો પણ અનુભવ છે.

સમુદ્ર કે સરોવર જ્યારે નિસ્તરંગ બને છે ત્યારે જ તેમાં આકાશાદિનું પ્રતિબિંબ પડી શકે છે. તેની જેમ અંતઃકરણરૂપી સમુદ્ર કે સરોવર જ્યારે સંકલ્પ-વિકલ્પ રૂપી તરંગોથી રહિત બને છે ત્યારે જ અરિહંતાદિ ચારનું અને શુદ્ધાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે. અંતઃકરણને નિસ્તરંગ અને નિર્વિકલ્પ બનાવનાર દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદનના શુભ પરિણામ છે અને તેમાં શુદ્ધાત્માનું પ્રતિબિંબ પાડનાર અરિહંતાદિ ચારનું સ્મરણ અને શરણ છે. સ્મરણ ધ્યાનાદિ વડે થાય છે અને શરણાગમન આજ્ઞાપાલનના અધ્યવસાય વડે થાય છે. આજ્ઞાપાલનનો અધ્યવસાય નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિને આપનારો છે અને નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિ એટલે શુદ્ધાત્માની સાથે એકતાની અનુભૂતિ અથવા સ્વરૂપની અનુભૂતિ પણ કહેવાય છે.

એ રીતે પરંપરાએ દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદન તથા સાક્ષાત્ એ અરિહંતાદિ ચારનું શરણાગમન નિર્વિકલ્પ

ચિન્માત્ર સમાધિ-સ્વરૂપાનુભૂતિનું કારણ બને છે તેથી તે ગુરુને જીવનું તથાભવ્યત્વ=મુક્તિગમન યોગ્યત્વ પકાવનાર તરીકે શાસ્ત્રમાં ઓળખાવવામાં આવેલ છે, તે યથાર્થ છે. દુર્લભ એવા માનવજીવનમાં તે ગુરુ સાધનોનો ભવ્યત્વ પકાવવાના ઉપાય તરીકે આશ્રય લેવો એ પ્રત્યેક મુમુક્ષુ આત્માનું પરમ કર્તવ્ય છે.

અનુપ્રેક્ષા કિરણ-૧ સમાપ્ત

◎ અનુપ્રેક્ષા — ચિરાગ ભાણું ◎

પ્રભુ આજ્ઞાનું સ્વરૂપ

"आस्रवो भवहेतुः स्यात्, संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हतीमुष्टि — रन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥"

<u>અર્થ:</u> 'આશ્રવ સર્વથા હેય છે અને સંવર ઉપાદેય છે. આશ્રવ ભવનો હેતુ છે અને સંવર મોક્ષનું કારણ છે. શ્રી અરિહંત પરમાત્માની આજ્ઞાનું સંક્ષેપમાં આ પરમ રહસ્ય છે. બાકી બધો આનો જ વિસ્તાર છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ આશ્રવ છે. સમ્યક્ત્વ, વિરતિ, અપ્રમાદ, અકષાય અને અયોગ એ પાંચ સંવર છે.

શ્રી પંચમંગલ મહાશ્રુત સ્કંધમાં નમસ્કારની પાંચ વસ્તુઓ છે. શ્રી અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. તે પાંચેયમાં આશ્રવનો અભાવ છે અને તે પાંચે ય સંવરથી ભરેલા છે. તે પાંચેયને નમસ્કાર તે પાંચેયમાં રહેલા સંવરને જ નમસ્કાર છે. સંવરનું સેવન તે પ્રભુની આજ્ઞા છે. આથી પાંચેયના નમસ્કારમાં આજ્ઞાને જ નમસ્કાર છે. વળી નમસ્કારની પાંચે ય વસ્તુઓ આશ્રવથી રહિત છે, તેથી તે પાંચેયને

નમસ્કારમાં આશ્રવના ત્યાગને નમસ્કાર છે. આશ્રવનો ત્યાગ એ પ્રભુની આજ્ઞા છે, જેથી પાંચેયના નમસ્કારમાં સંવરનું બહુમાન છે અને આશ્રવની ગર્હા છે.

પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર વડે સુકૃતની અનુમોદના થાય છે અને દુષ્કૃતની ગર્હા થાય છે. સુકૃતની અનુમોદના વડે શુભનો-કુશલનો અનુબંધ પડે છે અને દુષ્કૃતગર્હા વડે અશુભ-અકુશલના અનુબંધનો વિચ્છેદ થાય છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં પરમાત્માની આજ્ઞાનું બહુમાન થાય છે, જેથી આજ્ઞાપાલનનો અધ્યવસાય તીવ્ર બને છે તથા આજ્ઞાની વિરાધનાનો અધ્યવસાય નિરનુબંધ બને છે.

આજ્ઞાનું સામ્રાજ્ય

પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર પ્રભુઆજ્ઞા સાથે અનુકૂળ સંબંધ કરાવે છે. પ્રભુની આજ્ઞાનું સામ્રાજ્ય ત્રણ ભુવનમાં પ્રવર્તે છે. સમગ્ર વિશ્વનું પ્રવર્તન આજ્ઞાને આધીન છે. આજ્ઞાનો વિરાધક શિક્ષાને પાત્ર બને છે. પ્રભુની આજ્ઞાનો આરાધક ઉન્નતિને પામે છે. આજ્ઞાને શરણે રહેલો નિર્ભય બને છે. આજ્ઞા એ દીવો છે, આજ્ઞા એ ત્રાણ છે, આજ્ઞા એ શરણ છે, આજ્ઞા એ જ ગતિ છે અને આજ્ઞા એ જ દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને આલંબન છે.

પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં આજ્ઞા, આજ્ઞાપાલન અને આજ્ઞાકારકને નમસ્કાર હોવાથી, તે નમસ્કાર ભવ્ય જીવોને દીપકની જેમ પ્રકાશ આપે છે અથવા ભવ-સમુદ્રમાં દ્વીપની જેમ આધાર આપે છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર અનર્થ અને અનિષ્ટનો ઘાત કરે છે. વળી તે ભવભયથી પીડિતને શરણ આપે છે, દુઃખ-દારિદ્રયથી બચવાનો માર્ગ બતાવે છે અને ભવકૂપમાં પડતા જીવોને આલંબનભૂત થાય છે. પ્રભુની આજ્ઞામાં જેટલા ગુણો છે, તે બધા ગુણોને પામવાને પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર કરનારો અધિકારી બને છે, વળી પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર એ સારની પોટલી છે, રત્નની પેટી છે, ઢાંકેલું નિધાન છે, ધર્મરૂપી કાંચનનો કરંડિયો છે અને મુક્તિના મુસાફર એવા ભવ્ય આત્માઓને દેવાધિદેવનું પરમ ભેટણું છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કારનો આરાધક આજ્ઞાનો આરાધક બને છે અને આજ્ઞાનો આરાધક શિવસુખને પામે છે.

ઉત્કૃષ્ટ અનુમોદના અને ઉત્કૃષ્ટ ગર્હા

નમસ્કારની ચૂલિકા સમ્યક્ત્વરૂપી સંવરને કરે છે, સાધુનમસ્કાર સર્વવિરતિ સંવરને પ્રગટ કરે છે, આચાર્ય નમસ્કાર અને ઉપાધ્યાયનમસ્કાર અપ્રમાદ સંવરને

અંત કરે છે, અરિહંતનમસ્કાર એ અકષાય સંવરને તથા સિદ્ધનમસ્કાર એ પ્રધાનતયા અયોગ સંવરને અંત કરે છે. એ પાંચ નમસ્કાર પાંચે ય પ્રકારના સંવરને પુષ્ટ કરે છે, વળી પરમ મંગલસ્વરૂપ છે. તે પાંચે ય પ્રકારના આશ્રવોનો ક્રૂર વિરોધી હોવાથી આશ્રવોનો સમૂળગો નાશ કરે છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર વડે દુષ્કૃતની સર્વોત્કૃષ્ટ ગર્હા થાય છે અને સુકૃતમાત્રની સર્વોત્કૃષ્ટ અનુમોદના થાય છે. પ્રભુની આજ્ઞા દુષ્કૃતમાત્રનો ત્યાગ કરવાની છે તથા સુકૃતમાત્રનું સેવન કરવાની છે. આથી પંચમંગલનું નિત્ય આરાધન કરનારો પ્રભુઆજ્ઞાનો પરમ આરાધક બને છે. પ્રભુની આજ્ઞા છ એ જીવનિકાયનું હિત કરનારી હોવાથી, પંચમંગલનું સેવન કરનારો તેમનો હિત ચિંતવનારો થાય છે. જીવરાશિ ઉપર હિતનો પરિણામ એ મૈત્રી છે. મૈત્રીભાવ ધારણ કરનારો પરમાત્માની આજ્ઞાનો આરાધક થાય છે.

નમસ્કાર વડે માધ્યસ્થ્ય પરિણતિ

નમસ્કાર એટલા માટે મંત્ર છે કે, તે છ એ જીવનિકાયની સાથે ગુપ્ત ભાષણ કરે છે, તેમના હિતની મંત્રણા કરે છે અને તે જીવો ચારે ય પુરુષાર્થને આમંત્રણ આપે

છે. પંચ મંગલ એ પરમાત્માની આજ્ઞાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. પરમાત્માની આજ્ઞા હેયનું ત્યાગ, ઉપાદેયનું આદાન અને ઉપેક્ષણીયની ઉપેક્ષા સ્વરૂપ છે.

મિથ્યાત્વાદિ હેય છે, સમ્યક્ત્વાદિ ઉપાદેય છે અને અનાત્મ તત્ત્વ ઉપેક્ષણીય છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર દ્વારા મિથ્યાત્વાદિ પાપોનો નાશ થાય છે, સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોનો સ્વીકાર થાય છે અને અજીવ તત્ત્વની ઉપેક્ષા થાય છે. ઉપેક્ષા એટલે માધ્યસ્થ્ય પરિણતિ. અજીવ તત્ત્વ એ નથી રાગ કરવા લાયક નથી, તેમ દ્વેષ કરવા લાયક પણ નથી. એવી પરિણતિ (મનોવૃત્તિ) તે માધ્યસ્થ્ય પરિણતિ છે. જીવ માત્ર પ્રત્યે મૈત્રી, અજીવ માત્ર પ્રત્યે માધ્યસ્થ્ય અને જીવની શુભાશુભ અવસ્થાઓ પ્રત્યે અનુક્રમે પ્રમોદ અને કારુણ્ય આદિ ભાવો પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર દ્વારા કેળવાય છે.

પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મનને સ્પર્શે છે

આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું મુખ્ય સાધન વિચાર છે. તે વિચાર બે રૂપે પ્રવર્તે છે: એક વૈરાગ્ય રૂપે અને બીજો મૈત્રી રૂપે. જીવ માત્ર પ્રત્યે મૈત્રી રૂપ અને જડ માત્ર પ્રત્યે વૈરાગ્ય રૂપ. નમસ્કાર તે બંને પ્રકારના

વિચારીને પ્રેરે છે. પરમાર્થભૂત આત્મા સત્પુરૂષોમાં છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર સત્પુરૂષોમાં રહેલા પરમાર્થભૂત આત્માને નમસ્કારરૂપ છે, વળી પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર એ સકલ શાસ્ત્રોના મર્મરૂપ છે. શાસ્ત્રો માર્ગ બતાવે છે. તેનો મર્મ સત્પુરૂષોના અંતરમાં રહેલો છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર તે મર્મને સ્પર્શે છે.

જ્ઞાનચેતનાનો આદર

જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ જો કોઈ હોય, તો તે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં તેનું બહુમાન થાય છે. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનું બહુમાન પોતાના શુદ્ધ પદને પ્રગટાવે છે. પોતાની શુદ્ધ ચેતના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર વડે કર્મચેતનાની અને કર્મફલ ચેતનાની ઉપેક્ષા થાય છે અને જ્ઞાનચેતનાનો આદર થાય છે. જ્ઞાનચેતના રાગાદિથી રહિત છે, તેથી વીતરાગ સ્વરૂપ છે અને જ્ઞાનાદિથી સહિત છે, તેથી સવિતા સ્વરૂપ છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર વડે આત્માનું વીતરાગ સ્વરૂપ અને સવિતાસ્વરૂપ પૂજાય છે.

નમસ્કારનો તાત્ત્વિક અર્થ પૂજા છે. પૂજા દ્રવ્ય-ભાવ સંકોચ રૂપ છે. દ્રવ્યસંકોચ વચનનો અને કાયાનો તથા

ભાવસંકોચ મનનો ધર્મ છે. એ રીતે મન, વચન અને કાયા વડે વીતરાગસ્વરૂપ અને સર્વજ્ઞસ્વરૂપ ભગ-વંતોનો આદર તથા તેને ઓળખાવનાર સત્પુરુષોની સતત પૂજા, એ નમસ્કારનો તાત્પર્યાર્થ છે. પ્રભુની આજ્ઞા વીતરાગતાને પૂજવાની છે. વીતરાગતા સર્વજ્ઞતાનું અવંધ્ય કારણ છે. ભક્તિનું પ્રયોજન અને સેવ્યતાનું અવચ્છેદક વીતરાગત્વાદિ ગુણોનું ટકાવવું છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં તે જ વસ્તુ પૂજાય છે. તેથી વિપરીત વસ્તુ અસેવ્ય ઠરાવી અપૂજ્ય છે.

નમસ્કારમાં પૂજ્યની પૂજા અને અપૂજ્યની અપૂજા સધાય છે, તેથી તે મહામંત્ર છે. સત્પુરુષો વડે તે સેવ્ય છે, આરાધ્ય છે અને માન્ય છે.

શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન

આગમ પદાર્થ આપ્તવચન છે. આપ્ત યથાર્થ વક્તા છે. યથાર્થ વક્તાનું કહેલું યથાર્થ વચન તે શ્રવણ પદાર્થ છે. મનન પદાર્થ યુક્તિને શોધે છે. આશ્રવ હેય છે, કેમકે તે સ્વ-પર પીડાકારક છે. સંવર ઉપાદેય છે, કેમકે તે સ્વ-પર હિતકારક છે. નિદિધ્યાસન પદાર્થ ઐદંપર્ય જણાવે છે. આગમનું ઐદંપર્ય આત્મા છે. આશ્રવની

હેયતા અને સંવરની ઉપાદેયતાનું ભાન જેને થાય છે, તે આત્મા જ આરાધકસ્વરૂપ છે. પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ આરાધના હેયોપાદેયાર્થક છે અને તે આરાધનાનો વ્યાવહારિક અર્થ છે. આરાધનાનો નૈશ્ચયિક અર્થ સ્વરૂપરમણતા છે. સ્વરૂપ રમણતા એ જ પરમાર્થ શરણભૂત છે. નમસ્કારનો વ્યાવહારિક અર્થ આસ્રવ ત્યાગ અને સંવરસેવનનું બહુમાન છે. નમસ્કારનો પારમાર્થિક અર્થ આસ્રવનો ત્યાગ કરનાર અને સંવરનું સેવન કરનાર વિશુદ્ધ આત્મા છે.

વિશુદ્ધ આત્મા સાધ્ય રૂપ છે. એ સ્વભાવવાન આત્મામાં પરિણમન તે નમસ્કારનો ઐદંપર્યાર્થ છે અને તે જ આત્મસાક્ષાત્કારનું અનંતર કારણ છે. 'આત્મા વા રે દૃષ્ટવ્યો, શ્રોતવ્યો, મંતવ્યો, નિદિધ્યાસિતવ્યો।' શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સાક્ષાત્કાર એ મુખ્ય પ્રયોજન છે. તેનું સાધન નિદિધ્યાસન, નિદિધ્યાસનનું સાધન મનન અને મનનનું સાધન શ્રવણ છે. શ્રવણનો અધિકારી મુમુક્ષુ છે. મુમુક્ષુનાં લક્ષણ શમ, દમ, તિતિક્ષા તથા શ્રદ્ધા, સમાધાન અને ઉપરતિ છે. તેનું મૂળ વૈરાગ્ય છે અને વૈરાગ્યનું મૂળ નિત્યા-નિત્યાદિનો વિવેક અને વિચાર છે.

આમનસ્કતાનો મંત્ર

'નમો' મંત્ર સર્વ પ્રશ્નોને ઉત્ક્રમણ કરાવે છે. 'નમો' મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવા માત્રથી જ પ્રશ્નોનું ઉર્ધ્વીકરણ-ઉત્ક્રમણ થાય છે. બીજા અર્થમાં 'નમો' મંત્ર સર્વ પ્રાણીને પરમાત્મ તત્વમાં પરિણમન કરાવે છે. પ્રશ્નોને મનની ઉપર લઈ જવામાં 'નમો' મંત્ર સહાય કરે છે. આમનસ્કત્વ અને ઉન્મનીભાવની અવસ્થા 'નમો' મંત્રના પુનઃપુનઃ સ્મરણથી ઉત્પન્ન થાય છે. કહ્યું છે કે: વિપ્રતીપં મનો નમઃ। 'નમો' એ મનની વિશુદ્ધ દશામાં ગતિ કરાવનાર મંત્ર છે. મનસાતીત અવસ્થા 'નમો' મંત્ર વડે સાધકને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે. 'નમો' નમન-પરિણમન, એકાર્થક છે. જેનાથી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પરિણમન થાય તે 'નમો' મંત્ર છે, તેથી તે પરમ રહસ્યમય મનાય છે.

સન્માનનું સર્વોત્કૃષ્ટ દાન

'One of the greatest joys in life is the joy of giving.' 'નમો' એ સર્વ શ્રેષ્ઠ પુરુષોને આપવામાં આવતું સર્વ શ્રેષ્ઠ દાન છે. સર્વ દાનમાં શ્રેષ્ઠ દાન સન્માનનું છે. દાનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પાત્ર શ્રી પંચ-પરમેષ્ઠિ ભગવંતો છે. ચિત્તના શુભભાવથી જેઓ નિરંતર

સન્માનનું દાન 'નમો' મંત્ર વડે શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ ભગવંતોને કરે છે, તેથી માનવજન્મ પામીને અંશે પણ કરવા લાયક કૃત્ય કરીને કૃતાર્થતાને અનુભવે છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં કૃતજ્ઞતાનો ભાવ રહેલો છે.

દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને શ્રી પરમેષ્ઠિ ભગવંતો નમસ્કાર વડે પરમ આલંબનને આપે છે, તેઓના વિશુદ્ધ જીવન વડે પરમ આદર્શને આપે છે તથા ભવસાગર તરવા માટે જહાજ સમાન પરમ તીર્થનું સ્થાપન કરી લાખો કરોડો અને અસંખ્ય જીવોને રત્નત્રયનું છૂટે હાથે, દાન કરે છે. એવા પરમ દાતારને - તેઓને યોગ્ય એવું સન્માન કરવું, એ સર્વ કૃતજ્ઞ જીવોનું પરમ કર્તવ્ય છે. કૃતજ્ઞતા એ પાત્રતા કેળવવાનું અને યોગ્યતા વિકસાવવાનું પ્રથમ સોપાન છે. જેઓ ઉપકારીઓ પ્રત્યે નિરંતર કૃતજ્ઞતા ભાવ દર્શાવે છે, તેઓ આ ભવાટવીમાં સુરક્ષિત રહે છે. કૃતજ્ઞતા ગુણ તેઓને જ્યાં જાય ત્યાં ઉત્તમ આત્માઓનો સમાગમ કરાવી આપે છે અને તેઓના વાત્સલ્યના સાચા અધિકારી બનાવે છે. કહ્યું છે કે: 'क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका ।' સત્પુરુષોની સંગતિ ક્ષણમાત્રને યોગ્ય શુભ

પુણ્યનું અર્જન કૃતજ્ઞતા ભાવ વડે અવશ્ય થાય છે.

આ જગતમાં અર્થનું દાન આપનારા ઘણા મળી આવશે, હૃદયથી સન્માનનું દાન આપનારા દુર્લભ હોય છે. નમસ્કારમાં જેઓનું ચિત્ત લાગતું નથી, તેઓએ સમજવું જોઈએ કે - યોગ્યને યોગ્ય દાન આપવા માટેની ઉદારતા તેઓના હૃદયમાં હજુ પ્રગટી નથી. કૃપણતાનો નાશ કૃતજ્ઞતાથી થાય છે અને કૃતજ્ઞતાનું પાલન સર્વશ્રેષ્ઠ દાતારોને સન્માનનું દાન દેવાથી થાય છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ શરણાગતિ

સર્વોત્કૃષ્ટ ગર્હા, સર્વોત્કૃષ્ટ અનુમોદના અને સર્વોત્કૃષ્ટ શરણાગતિ માટેનો મહામંત્ર તે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર છે. સર્વ પાપોનો સર્વથા, પ્રણાશ કરવાનું પ્રણિધાન શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રમાં રહેલું છે, જે સર્વોત્કૃષ્ટ ગર્હાના પરિણામ સૂચવે છે. સર્વ મંગલોમાં પ્રધાન અને પ્રથમ મંગલ નમસ્કાર છે, જે સર્વોત્કૃષ્ટ શરણાગતિનો અને સર્વોત્કૃષ્ટ અનુમોદનાનો પરિણામ છે.

'નમો' પદ સર્વોત્કૃષ્ટ શરણાગતિનું સૂચક છે, કેમ કે તેમાં એક બાજુ કર, શિર આદિ સર્વ અંગોનું સમર્પણ છે અને ભાવ બાજુ તે શ્રેષ્ઠ આત્માના

સર્વ પ્રદેશોનું સમર્પણ છે. અહીં કરણ, અહીં યોગ, સાત ધાતુ, દશ પ્રાણ, સર્વ રોમ અને સર્વ પ્રદેશો વડે થતી શરણાગતિ એ ઉત્કૃષ્ટ નમસ્કાર છે અને તે શરણાગતિ શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનું સર્વોત્કૃષ્ટ વાચ્ય છે. ભવ્યત્વ પરિપાકની સઘળી સામગ્રી એકી સાથે સંગ્રહાયેલી શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રમાં આ રીતે મળી આવે છે.

કલ્યાણનો માર્ગ

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રના ઉપકાર અનંતા છે. અનંતા આત્માઓને મુક્તિગમન માટે નમસ્કાર મહામંત્રને પરમ અવલંબન પૂરું પાડેલું છે. સર્વ તીર્થંકરો, સર્વ ગણધરો, સર્વ પૂર્વધરો અને બીજા તમામ મહાપુરુષો શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનો આધાર લઈને પરમ પદે પહોંચેલા છે.

સર્વે મહાપુરુષોને આધાર આપનાર એવો મહામંત્ર આપણને અત્યારે મળ્યો, તે આપણું કેટલું મોટું સદ્ભાગ્ય ગણાય? એ રીતે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનું ગૌરવ હૃદયમાં ધારણ કરીને તેનું આલંબન લેનાર, દુર્ગતિમાં પડતા એવા પોતાના આત્માને બચાવી શકે છે અને સદ્ગતિને પરમ સુલભ બનાવી શકે છે.

ૐ

આલંબનના આદરથી ઉત્પન્ન થયેલું પુણ્ય જ વિઘ્નોનો ક્ષય કરે છે અને પતન પામતા જીવના આત્માને ખરે અવસરે ઉગારી લે છે. નીચે પડતાને બચાવનાર અને ઉંચે ચઢવામાં આલંબનભૂત થનાર પ્રત્યેક વસ્તુને પરમ આદરની નજરે જોવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. એ ટેવનો અભ્યાસ જ જીવને આત્મ-વિકાસમાં આગળ વધારનાર થાય છે. આ નવકારમંત્ર એ રીતે કલ્યાણનો માર્ગ શીખવે છે.

મંત્રચૈતન્યની જાગૃતિ

આ નમસ્કારમંત્રના ઉચ્ચારણની સાથે જ પ્રાણની ગતિ ઉર્ધ્વ-ઉચ્ચ થવા લાગે છે અને સર્વ પ્રાણી એની સાથે પરમાત્માને વિષે જોડાય છે. મંત્રના ઉચ્ચારણની સાથે જ મન અને પ્રાણ ઉર્ધ્વગતિને ધારણ કરે છે, કર્મનો ક્ષય-ક્ષયોપશમ કરાવે છે, કર્મની અશુભ પ્રકૃતિઓના સ્થિતિ-રસ ઘટાડી દે છે તથા શુભ પ્રકૃતિઓના સ્થિતિ-રસ વધારી આપે છે. સત્ક્ષયોપશમ થવાથી સદ્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, જે ગણધરત્વનું કાર્ય કરે છે. સદ્બુદ્ધિ દ્વારા આત્મતત્ત્વનો મહિમા સમજાય છે, જેથી અંતર્મુખ વૃત્તિ વધવાની સાથે પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ થવા લાગે છે.

ૐ

એ રીતે મન, મંત્ર અને પ્રાણ તથા દેવ, ગુરુ અને આત્માની એકતા સધાય છે. તેને જ મંત્રશાસ્ત્રમાં મંત્ર ચૈતન્યનો ઉદ્ભવ થયો ઇત્યાદિ છે. કહ્યું છે કે:

"મંત્રાર્થં મંત્રચૈતન્યં, યો ન જાનાતિ તત્ત્વતઃ।
શત-લક્ષ-પ્રજપ્તોઽપિ, મંત્રસિદ્ધિં ન ગચ્છતિ॥१॥"

<u>અર્થ:</u> 'મંત્રના અર્થને અને મંત્રચૈતન્યને જે તત્ત્વથી જાણતો નથી, તેને કરોડો જાપ કરવાથી પણ મંત્રસિદ્ધિ થતી નથી'.

ભાષાવર્ગણાથી શ્વાસોશ્વાસવર્ગણા સૂક્ષ્મ છે અને મનોવર્ગણા તેથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ છે. તેનાથી વધારે સૂક્ષ્મ કર્મવર્ગણા છે. તેના ક્ષય-ક્ષયોપશમથી અંતર્મુખ વૃત્તિ અને આત્મભાન થવા લાગે છે. તેનું જ નામ મંત્ર ચૈતન્યની જાગૃતિ છે. કહ્યું છે કે:

ગુરુમંત્રદેવતાઽઽત્મમનઃપવનાનામૈક્ય
નિષ્કલનાદન્તરાત્મસંવિત્તિઃ।

<u>અર્થ:</u> 'મન, મંત્ર અને પવનને
તથા
દેવ, ગુરુ અને આત્માને
પરસ્પર કથંચિત્ ઐક્યનો સંબંધ છે.
તે જાણવાથી અંતરાત્મભાવનું સંવેદન થાય છે.

શબ્દબ્રહ્મ દ્વારા પરબ્રહ્મની ઉપાસના

શ્રી નમસ્કાર મંત્ર સામાયિકભાવને નમવાનું શીખવે છે. સામાયિકભાવ એ આત્માનો સ્વભાવ છે. રાગ-દ્વેષાદિ ભાવો એ વિભાવ છે. વિભાવ રહિત બની રહેલા આત્માને સ્વભાવ સહિત બનાવવો એ નમસ્કારમંત્રનું કાર્ય છે. 'અર્હં' એ વર્ણમાળાનું, શબ્દબ્રહ્મનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે. શબ્દબ્રહ્મ એ પરબ્રહ્મનું વાચક છે અને પરબ્રહ્મ શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે કે જેમાં માત્ર જ્ઞાન રહેલું છે અને જ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ ભાવો રહેલા નથી. તે શુદ્ધ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ ઉપાસ્ય છે, પૂજ્ય છે અને આરાધ્ય છે. તે સિવાયનું બીજું સ્વરૂપ અનુપાસ્ય, અપૂજ્ય અને અસેવ્ય છે; આ જૈન સિદ્ધાંત છે.

સેવ્યતાનું અવચ્છેદક વીતરાગત્વાદિ ગુણવત્ત્વ છે. વીતરાગત્વ સર્વજ્ઞત્વની સાથે વ્યાપ્ત છે, તેથી વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ એવું નિર્દોષ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ અને તેની ઉપાસના જ પરમપદની પ્રાપ્તિનું બીજ છે.

નમ્રતા અને સ્વતંત્રતા

'નમો' એ નમ્રતાનો મંત્ર છે અને 'નમો' એ સ્વતંત્રતાનો પણ મંત્ર છે. નમ્રતા ગુણ એ વ્યવહાર

ધર્મનો પાયો છે અને સ્વાતંત્ર્ય ગુણ એ નિશ્ચય ધર્મનું મૂળ છે. આત્મદ્રવ્ય અનાદિ કર્મસંબદ્ધ હોવા છતાં કર્મદ્રવ્ય અને આત્મદ્રવ્ય કથંચિત ભિન્ન છે. આત્મા અને કર્મનો સંયોગ-સંબંધ છે અને તે વિયોગના અંતવાળો છે. કર્મના સંબંધને આદિ અને અંત છે. આત્મદ્રવ્ય અનાદિ-અનંત છે. આત્મદ્રવ્યની સ્વાતંત્ર્યતા અનુભવને જ્ઞાન સમજી તેને બતાવનાર શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો અનંત ઉપકારી છે.

તેઓના ઉપકારને હૃદયમાં ધારણ કરી તેઓ પ્રત્યે નિત્ય આભારની લાગણીવાળા રહેવું અને એ ઉપકારનો બદલો વાળવાની પોતાની અશક્તિને નિરંતર કબૂલ રાખવી, તે વ્યવહાર ધર્મનું મૂળ છે અને તે જ નિશ્ચય ધર્મ પામવાની સાચી યોગ્યતા છે. 'નમો' મંત્રની ઉપાસના એ કૃતજ્ઞતાગુણના પાલન દ્વારા સ્વાતંત્ર્યતા તરફ લઈ જનારી સિદ્ધ પ્રક્રિયા છે, તેથી 'નમો' મંત્રને સેતુની ઉપમા પણ ઘટે છે. શ્રી નમસ્કારમંત્ર ભવસાગર તરવા માટે અને મોક્ષનગરમાં પહોંચવા માટે સેતુની ગરજ સારે છે, અર્થાત્ અનાત્મમાંથી આત્મામાં તે લઈ જાય છે. પ્રકૃતિથી પરાઙ્મુખ બનાવી પુરુષની સન્મુખ તે

ધીરો જાય છે. તેથી તે દીપ - દ્વીપ - ત્રાણ - શરણ - ગતિ - આધાર છે. 'નમો' મંત્ર દુષ્કૃતગર્હા કરાવનાર હોવાથી દીપ, દ્વીપ અને ત્રાણ છે, સુકૃતાનુમોદના કરાવનાર હોવાથી ગતિ અને પ્રતિષ્ઠારૂપ છે તથા સુકૃતથી અને દુષ્કૃતથી પર એવા વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વની અભિમુખ લઈ જનાર હોવાથી પરમ શરણાગમનરૂપ પણ છે. એ રીતે 'નમો' મંત્ર ભવ્ય જીવોને પરમ આલંબનરૂપ અને પરમ આધારરૂપ બનીને ભવદુઃખનો વિચ્છેદ તથા શિવસુખની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સહાયક થાય છે. 'નમો' મંત્ર બાહ્ય રીતે સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મમાં જવાનો મંત્ર છે. સૂક્ષ્મમાંથી સૂક્ષ્મતરમાં અને સૂક્ષ્મતરમાંથી સૂક્ષ્મતમમાં જવા માટેની પ્રેરણા પણ 'નમો' મંત્રમાંથી મળે છે.

અણુથી પણ અણુ અને મહાનથી પણ મહાન એવા આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ 'अणोरणीयान्' અને 'महतोमहीयान्' બંને વિશેષણવાળા એવા પરમ પદની સિદ્ધિ 'નમો' મંત્ર વડે થાય છે.

શાન્તરસનો ઉત્પાદક

'નમો अरिहंताणं' એ મહામંત્ર છે, શાશ્વત છે અને શાન્તરસનું પાન કરાવનાર છે. શાન્તરસ એટલે રાગ-દ્વેષ

વિનિર્મુક્ત માત્ર શુદ્ધ વ્યાપાર, તેને નમસ્કાર. 'અરિહં' એ મોહાદિ શત્રુઓનો નાશક છે, તેથી ત્રાણ સ્વરૂપ છે. 'અરિહં' શબ્દ શત્રુનાશક, પૂજ્યતાનો વાચક તથા શબ્દ-બ્રહ્મનો સૂચક હોવાથી શાન્તરસોત્પાદક છે. શાન્તરસ, સમતારસ, ઉપશમરસ એ બધા શબ્દો એકાર્થક છે. રાગ-દ્વેષ અને સુખદુઃખના સંવેદનથી પર એવો શમરસ એ જ અહીં શમ રસ છે, એ જ સમતા રસ છે અને એ જ શાન્ત રસ છે. 'નમો અરિહંતાણં' એ મંત્ર શુદ્ધ-ચૈતન્ય પ્રત્યે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરી તેમાં જીવને તલ્લીન બનાવે છે.

'નમો' મંત્ર એ અનાહતસ્વરૂપ છે

'નમો' મંત્ર એ ઉચ્ચારણમાં સરલ, અર્થથી રહસ્યાગાર અને ફળથી ઊર્ધ્વાતિઊર્ધ્વ ગતિમાં લઈ જનાર છે, તેથી મહામંત્ર છે. ઉચ્ચારણ કરતાં જ તે સર્વ પ્રાણોને ઊંચે લઈ જાય છે અને તે સર્વ પ્રાણોને પરમાત્મામાં વિલીન કરી આપે છે. તે શબ્દથી સરલ, અર્થથી મંગલ અને ગુણથી સર્વોત્તમ છે. નમ્રતા એ સર્વગુણોની ટોચ છે. પોતાની જાતને અણુથી પણ અણુ જેટલી માનનાર જ મહાનથી મહાન તત્ત્વની સાથે સંબંધમાં આવી શકે છે.

પ્રકૃતિ એ શૂન્યતાનું જ સર્જન છે. 'નમો' મંત્રમાં શૂન્યતા છુપાયેલી છે, તેથી જ તે પ્રકૃતિનું કારણ બને છે. 'નમો' એ અનાહતસ્વરૂપ છે, કેમકે તે ભાવપ્રધાન છે. જ્ઞાન આકારાત્મક છે અને ભાવ અનાકાર સ્વરૂપ છે, તેથી તેનું આલેખન અનાહત દ્વારા જ થઈ શકે છે. વળી જ્ઞાનોપયોગની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તથી વધુ નથી. ભાવની સ્થિતિ અવ્યાહત છે. તે કારણ હોવાથી તેનું આલેખન કે આકલન શબ્દ દ્વારા થઈ શકતું નથી.

પરમાત્મા માત્ર જ્ઞાનગ્રાહ્ય નથી, કિન્તુ ભાવગ્રાહ્ય છે. 'નમો' પદ એ ભાવસ્વરૂપ અને ભક્તિસ્વરૂપ હોવાથી તે દ્વારા પરમ તત્ત્વની અનુભૂતિ થઈ શકે છે. છદ્મસ્થો માટે જ્ઞાનનો જ્યાં અંત છે, ત્યાં ભાવનો પ્રારંભ છે. જ્ઞાન દ્વૈતસ્વરૂપ છે, કારણકે તે પૃથક્કરણ કરે છે, જ્યારે ભાવ અદ્વૈતસ્વરૂપ છે, કારણકે તે એકીકરણ કરે છે. આથી પરમાત્મા સાથેનું અદ્વૈત, નમસ્કારભાવ દ્વારા જ સાધી શકાય છે.

રુચિ અનુયાયી વીર્ય

નમસ્કારભાવ પ્રશંસાત્મક છે, તેમ જ આદર, પ્રીતિ અને બહુમાનવાચક છે. નમસ્કારભાવ વડે પરમતત્ત્વ પ્રત્યેની

અભિરુચિ પ્રગટ કરાય છે. જ્યાં રુચિ ત્યાં જ વીર્ય પ્રવૃત્ત થાય છે. આદિ આત્માનું વીર્ય અને આત્માની શક્તિને પરમાત્મભાવ તરફ વાળવા માટે એક 'નમો' ભાવ દ્વારા પ્રગટતી રુચિમાં તે સામર્થ્ય છે.

ભાવની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનથી છે, પરંતુ જ્ઞાન પોતે ભાવસ્વરૂપ નથી. ભાવમાં જ્ઞાન તો છે જ, પરંતુ તેથી કાંઈક અધિક હોવાથી ભાવ અધિક પૂજ્ય છે. ભાવ-શૂન્ય જ્ઞાનની કિંમત કોડીની નથી. અલ્પ જ્ઞાનથી યુક્ત પણ શુદ્ધ ભાવની કિંમત અગણિત છે. પરમાત્મા ચિન્મય-જ્ઞાનાનંદમય છે. વળી તે ભાવગ્રાહ્ય છે. સર્વભાવોમાં શ્રેષ્ઠભાવ શ્રી નમસ્કારનો ભાવ છે. શ્રી નમસ્કારભાવમાં નમસ્કાર્ય પ્રત્યે સર્વસ્વનું દાન અને સર્વસ્વનું સમર્પણ કરાય છે, વળી તેનું ફળ અગણિત, અચિંત્ય અને અપ્રમેય છે. સર્વપાપોને છેદવા માટે તે સમર્થ છે અને સર્વ મંગલોને ખેંચી લાવવા માટે તે અમોઘ છે.

અનાહતભાવનું સામર્થ્ય

અનાહતના આલેખનમાં ત્રણ આંટા વગેરે છે તે ભાવ સંબંધી જણાય છે, અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર ભાવની વૃદ્ધિના તે સૂચક છે. આગમનો સાર 'નમો' ભાવ છે. મંત્ર અને

મંત્રનો સાર 'અનાહત' છે. 'નમો' ભાવ સમતાની વૃદ્ધિ કરે છે અને તે સમતા અનાહત છે. તેને સૂચવવા માટે અહીં આંટા વગેરેનું આલેખન છે. અનાહત એક પ્રકારનો ધ્વનિ પણ છે અને તે અટક્યા વિના ચાલ્યા કરે છે. તે બતાવવા માટે એનું આલેખન વર્તુલાદિ ન કરતાં કમાનાદિ કરેલું લાગે છે. વ્યક્તિમાંથી જાતિમાં અને વ્યષ્ટિમાંથી સમષ્ટિમાં જવા માટે ભાવ જ સમર્થ છે. માત્ર જ્ઞાન કે ક્રિયામાં તે સામર્થ્ય નથી.

ભાવ જ્યાં સુધી વિશ્વવ્યાપી ન બને, ત્યાં સુધી તે આહત છે. તે જ્યારે સર્વવ્યાપી બને, ત્યારે અનાહત થાય છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં ફળ પરિમિત છે અને ભાવનું ફળ અપરિમિત છે, તે અનાહતનું આલેખન સૂચવે છે. ભાવમાં સમર્પણ અને સંબંધ છે, તેથી તે પૂજ્ય છે. પૂજ્યતાનું અવચ્છેદક દાન છે, પરંતુ ગ્રહણ નહિ. સર્વોત્કૃષ્ટ દાન તે સમતાભાવનું દાન છે. સમતાભાવ સર્વ માટે સમાનભાવ ધરાવે છે, તેથી તે અનાહત છે.

નમસ્કાર એ પ્રથમ ધર્મ શા માટે?

જૈનાગમનું પ્રથમ સૂત્ર શ્રી પંચમંગલ યાને નમસ્કાર સૂત્ર છે. એનું પહેલું પદ 'નમો' છે. એ નમસ્કાર

ક્રિયાના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલ પદ છે. એનો અર્થ 'હું નમસ્કાર કરું છું' એવો થાય છે. આથી 'નમો અરિહંતાણં'નો વાક્યાર્થ 'હું અરિહંત પરમાત્માઓને નમસ્કાર કરું છું' એવો થાય છે.

અહીં 'નમો' પદ પ્રથમ મૂકીને એ સૂચવ્યું છે કે નમસ્કાર એ પ્રથમ ધર્મ છે. નમસ્કાર એ ધર્મ તરફ પ્રયાણ કરવા માટે મૂળભૂત મૌલિક વસ્તુ છે. નમસ્કારથી શુભ ભાવ જાગે છે, શુભ ભાવથી કર્મક્ષય થાય છે અને કર્મક્ષયથી સકલ કલ્યાણની સિદ્ધિ થાય છે.

મિથ્યાભિનિવેશનું પરમ ઔષધ

જીવનું સંસાર પરિભ્રમણ અજ્ઞાનને કારણે છે અને મિથ્યાત્વ તેની પુષ્ટિ કરે છે. અજ્ઞાન હોવા છતાં 'હું સમજદાર છું,' 'હું બુદ્ધિશાળી છું' અને 'હું જ્ઞાની છું' -એવા મિથ્યાભિમાનનું જ બીજું નામ મિથ્યાત્વ છે. અજ્ઞાન હોવા છતાં જ્ઞાનીને શરણે ન જવું, એ મિથ્યાભિનિવેશ છે. એના કારણે અજ્ઞાનતાનો દોષ ટળતો નથી પણ ઊલટો દૃઢ બને છે. નમસ્કારમંત્ર એ મિથ્યાભિનિવેશનું ઔષધ છે. નમસ્કારમાં 'હું અજ્ઞાની છું' એવી કબૂલાત છે. એ કબૂલાત અજ્ઞાનની ગાંઠ

કરાવે છે, જ્ઞાનીની સ્તુતિ કરાવે છે તથા જીવમાં સરળ ભાવ પ્રગટાવે છે અને સરળતા જ મોક્ષમાર્ગની પ્રથમ શરત છે. જેમ બાળક અજ્ઞાની છે પણ તે માતા-પિતાના શરણે રહે છે, તો જ્ઞાની પણ થાય અને સુખી પણ થાય છે, પરન્તુ અજ્ઞાનની સાથે જો હઠ હોય અને પોતાથી અધિક જ્ઞાનીને શરણે રહેવાની તૈયારી ન હોય, તો તે બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે, તેમ તેમ વધુમાં વધુ આપત્તિમાં આવી પડે છે. તે રીતે મોક્ષમાર્ગમાં પણ અજ્ઞાન ક્ષન્તવ્ય છે, કિન્તુ તેનો અભિનિવેશ અક્ષન્તવ્ય છે. 'નમો' મંત્ર તે અભિનિવેશને ટાળી દે છે. 'નમો' મંત્ર નમ્રતાને વિકસાવે છે. 'નમો' મંત્ર દ્વારા જ્ઞાનીઓની પરાધીનતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

નમ્રતા અને સ્વાધીનતા

જ્ઞાનથી સ્વાધીનતા મળે છે એ વાત સાચી છે, તો પણ અધૂરું જ્ઞાન જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધી તેનો પણ અહંકાર થવાનો સંભવ છે. અધિક જ્ઞાન જ્યાં સુધી પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી નમ્રતા પરમ આવશ્યક છે. 'નમો' મંત્ર સ્વલઘુભાવ સદા ટકાવી રાખે છે અને એ લઘુભાવના પ્રભાવે જીવ પૂર્ણ દશાને એક વખત પામી શકે છે.

જ્ઞાન જ્યાં સુધી અપૂર્ણ છે, ત્યાં સુધી પૂર્ણ જ્ઞાનીની પરાધીનતા જીવને આગળ વધવામાં સહાયકારી બની શકે છે. જ્ઞાની પ્રત્યે નમ્રતા અને જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રત્યે પરાધીનતા, એ છદ્મસ્થ માત્રનો પ્રથમ ધર્મ છે. જેને નમવામાં આવે તેની ઉચ્ચતાનો અને સ્વજાતની લઘુતાનો ભાવ કાયમ ટકાવી રાખવા માટે પોતાને નમવાની પરમ આવશ્યકતા છે. વારંવારનો એ નમસ્કાર નમ્રતા અને પોતાની પરાધીનતાને પુષ્ટ કરે છે.

જેના પ્રત્યે આપણે નમ્ર અને આધીન બનીએ છીએ, તે આપણા હિત માટે શું કરે છે, તે જાણવાની પ્રથમ જિજ્ઞાસા જાગે છે અને પછી તેમની હિતકારી આજ્ઞાને જીવનમાં જીવવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે.

નમસ્કાર એ સર્વ ધર્મનું મૂળ

જે બાળક પોતાના વડીલો પ્રત્યે નમ્ર અને પરાધીન વૃત્તિવાળો હોય છે, તે તેઓના આદેશોને અનુસરી શકે છે અને તેથી પોતાના વિકાસને સાધી શકે છે. એ માટે નમસ્કાર એ વિકાસનું પરમ સાધન છે. નાનપણથી બાળકને માતા-પિતાદિને પ્રણામાદિ કરવાનું શીખવવામાં આવ્યું હોય છે, તેથી તેના મન ઉપર તેઓ પ્રત્યે

પૂજ્યતાનો લાભ ટકી રહે છે. આ રીતે લૌકિકમાં કે લોકોત્તરમાં નમસ્કાર એ સર્વ પ્રથમ ધર્મ છે.

જ્યાં સુધી પૂર્ણ જ્ઞાની ન બનાય, ત્યાં સુધી પૂર્ણ જ્ઞાનીને અને તેઓના સ્વરૂપને તથા ઉપદેશને સમજાવનાર અધિક જ્ઞાની એવા ગુર્વાદિના આશ્રયે રહેવું જ જોઈએ અને એ માટે વારંવાર નમસ્કારનો આશ્રય લેવો જ પડે. વારંવારનો એ નમસ્કાર મન ઉપર દેવ-ગુરુની અધિકતા અને આશ્રિતતાનો લાભ સદા જાગૃત રાખે છે અને તેઓના હિતોપદેશ પ્રત્યે આદર-બહુમાનનો લાભ ટકાવી રાખે છે. સૌથી પ્રથમ ધર્મ નમસ્કારને કહેવાય છે અને બાકી સર્વ ધર્મોનું પણ તે મૂળ છે, એમ સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે.

મંત્રના અનેક અર્થ

નમસ્કાર એ મંત્ર છે. મંત્રના અનેક અર્થ છે.

મંત્ર એટલે ગુપ્ત ભાષણ (Silent Talk).

મંત્ર એટલે આમંત્રણ (Invitation).

જેને નમવામાં આવે છે, તેને હૃદયપ્રદેશમાં પધારવા માટેનું આમંત્રણ. મંત્ર એટલે મનનું રક્ષણ. મંત્રના વર્ણો વડે મનનું સંકલ્પ-વિકલ્પથી રક્ષણ થાય છે. મંત્ર એટલે

વિશિષ્ટ મનન અને તે વડે ઘણું જીવનું રક્ષણ. વિશિષ્ટ મનન સમ્યગ્જ્ઞાનનું સાધન બને છે અને તે સમ્યગ્જ્ઞાન શુભ ભાવ જગાડી જીવનું રક્ષણ કરે છે. અયોગ્ય માર્ગે જતાં જીવને રોકી યોગ્ય માર્ગે ચઢાવે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમાં રહેવું તે યોગ્ય માર્ગ છે અને મિથ્યા-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમાં રહેવું તે અયોગ્ય માર્ગ છે. મંત્ર મિથ્યા રત્નત્રયમાંથી જીવને છોડાવી સમ્યગ્ રત્નત્રય તરફ લઈ જાય છે, તેથી તે મનન વડે રક્ષણ કરાવનાર છે, એમ સાબિત થાય છે.

અખૂટ ફળ આપનારું દાન તે નમસ્કાર

'નમો' મંત્ર દ્વારા શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ ભગવંતોને અપાતા સન્માનના દાનના બદલામાં મોટામાં મોટું દાન મળે છે અને તે દાન એ પોતાના શાશ્વત આત્માનું ભાન થવું તે છે. પોતાના શાશ્વત આત્માનું અનાદિકાળથી ભૂલાયેલું વિસ્મરણ એ જ અનંત દુઃખનું મૂળ છે અને તેનું સ્મરણ એ જ અનંત સુખનું કારણ છે. નમસ્કાર દ્વારા શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિનું સ્મરણ એ પોતાના શાશ્વત આત્માનું ભાન કરાવીને અનંત કાળ સુધી પણ ન ખૂટે તેવું અખૂટ ભાનદાન કરે છે. જેઓ આપનારા જ છે,

પરંતુ કદી પણ લેનારા નહિ, તેઓને આપવામાં આવતું દાન, એ જ એક એવું દાન છે કે જેનું ફળ અક્ષય બને છે. શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ ભગવંતો સન્માન લેવાની ઇચ્છાથી સર્વથા, રહિત હોવાથી અને જીવોને સર્વસ્વનું દાન કરવા માટે જ જેઓનું વિશ્વમાં અસ્તિત્વ હોવાથી, તેઓને નમસ્કાર દ્વારા જ્યારે સન્માનનું દાન હૃદયથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું ફળ અપરિમિત બને છે.

પૂ. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે:

"અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે,
અમિત ફળ દાન દાતારની, જેહને ભેટ થઈ તુજ રે,
...શાંતિજિન એક મુજ વિનતિ. (૧)"

વળી અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:

"નમસ્તુભ્યં નમસ્તુભ્યં, નમસ્તુભ્યં નમો નમઃ।
નમો મહ્યં નમો મહ્યં, મહ્યમેવ નમો નમઃ ॥૧॥

અર્થ: 'પરમાત્માને નમસ્કાર એ તત્ત્વથી પોતાના આત્માને જ નમસ્કાર છે અને પોતાના શુદ્ધ આત્માને નમસ્કાર એ પરમાત્માને જ નમસ્કાર છે!

નમો દ્વારા સર્વ સમર્પણ

'નમો' એ આત્મનિવેદનરૂપ ભક્તિનો એક પ્રકાર છે.

'નમો' દ્વારા નમસ્કાર કરનારો પરમાત્માની આગળ 'હું તમારો જ અંશ છું, સેવક છું.' એવું પોતાનું આત્મ-નિવેદન કરે છે. 'નમો' દ્વારા પ્રભુનું અને પ્રભુના નામાદિનું શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ થાય છે; પ્રભુના રૂપને વંદન, અર્ચન અને પૂજન થાય છે; તેમ જ પ્રભુ સન્મુખ 'પ્રભુનો દાસ-સેવક-અંશ છું', એમ આત્મનિવેદન થાય છે.

'નમો' દ્વારા પરમાત્માની સાથે ભક્તિના તાત્ત્વિક સંબંધનું સ્થાપન કરાય છે. 'નમો' એ પરબ્રહ્મની સાથે સીધો સંબંધ કરાવનાર મહામંત્ર છે અને તે આત્મ-નિવેદનપૂર્વકની શરણાગતિ સૂચવે છે. અહંતા-મમતા એ પાપ છે, જેનું મૂળ અજ્ઞાનતા છે. અજ્ઞાન સહિત સર્વપાપોનો નાશ કરવાની શક્તિ નમસ્કારમાં છે, કેમકે નમસ્કારમાં આત્મસમર્પણ થાય છે.

સમર્પણનો અર્થ છે-અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિનું વિસર્જન અને આત્મભાવમાં આત્માનું નિમજ્જન. તે નિમજ્જનનું બીજું નામ 'શરણાગતિ' છે. 'નમો' મંત્ર એ પરમતત્ત્વને સમર્પણ થવાની ક્રિયા છે. શરણાગતિ નવધા ભક્તિ ઉપર દશમી ભક્તિ કહી છે. એ ભક્તિનો આશ્રય લેનારને કોલ છે કે, 'ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ।'

'મારા ભક્તનો કદી વિનાશ નહિ'. મોટામાં મોટા પાપ અહંતા-મમતાનાં છે. આત્મનિવેદન અને શરણાગતિ વડે તે પાપોનો અંત આવે છે. એ બંને પાપોનું મૂળ સંબંધનું અજ્ઞાન છે. નમસ્કાર વડે સાચો બ્રહ્મસંબંધ સધાય છે, વળી અજ્ઞાન, પાપ અને તેના વિવિધ વિપાકનો સદાને માટે અંત આવે છે.

'નમો' વડે થતી ભક્તિ અને પૂજાની ક્રિયાઓ

'નમો' વડે હું પરમાત્માનું સ્મરણ કરું છું, કીર્તન કરું છું, પૂજન કરું છું, વંદન કરું છું, પ્રીતિ કરું છું, ભક્તિ કરું છું, આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરું છું અને અસંગભાવે તેઓની સાથે મળી જાઉં છું. સ્મરણ-કીર્તનાદિ દ્રવ્યસંકોચરૂપ છે, જ્યારે આજ્ઞા પાલન અને શરણાગતિ તે ભાવસંકોચ છે. 'નમો' વડે ઉભય પ્રકારના સંકોચ અનુભવાય છે અને કેવળ આત્મતત્ત્વના વિકાસને ઇચ્છાય છે.

'નમો' પ્રીતિરૂપ-ભક્તિરૂપ-વચનરૂપ-અસંગરૂપ છે.

'નમો' એ ઇચ્છારૂપ છે, પ્રવૃત્તિરૂપ છે,
સ્થૈર્યરૂપ છે અને સિદ્ધિરૂપ પણ છે.

'નમો'માં ભક્તિના અને દ્રવ્યપૂજા-ભાવપૂજાના
સર્વ પ્રકારો સમાઈ જાય છે.

ૐ

સર્વ અવસ્થાઓમાં કર્તવ્ય

શ્રી અરિહંતને નમસ્કાર, શ્રી સિદ્ધને નમસ્કાર, શ્રી આચાર્યને નમસ્કાર, શ્રી ઉપાધ્યાયને નમસ્કાર તથા સર્વ શ્રી સાધુને નમસ્કાર એ આત્માની જ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને નમસ્કાર છે. શ્રી આચાર્ય, શ્રી ઉપાધ્યાય અને શ્રી સાધુને નમસ્કાર તે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકથી બારમા-તેરમા ગુણસ્થાનક સુધીની અવસ્થાને નમન છે. શ્રી અરિહંતને નમસ્કાર એ તેરમા ગુણસ્થાનકને અને શ્રી સિદ્ધને નમસ્કાર એ મુખ્યતાએ ચૌદમા ગુણસ્થાનકને નમન છે. તત્ત્વથી તે તે અવસ્થાઓમાં આત્માનું ભાવથી પરિણમન થાય છે.

આત્માનું પોતાની તે તે વિશુદ્ધ અવસ્થાઓમાં પરિણમન બાહ્ય ભાવો સાથેની અહંતા-મમતાનો નાશ કરે છે અને આંતરભાવો સાથેની અહંતાના અને મમતાના ભાવને પેદા કરે છે. વસ્તુતઃ નમસ્કાર એ અહંતા-મમતાનો નાશક અને નિર્મમતા, નિરહંતા અને સમતાનો ઉત્પાદક છે. સમતા સમાધિસ્વરૂપ અને બાહ્ય વિષયોની મમતા સંક્લેશ સ્વરૂપ છે. સંક્લેશ ટાળી સમાધિ સાધી આપનાર નમસ્કાર સર્વ અવસ્થાઓમાં કર્તવ્ય છે.

પ્રથમ ગુણસ્થાનકે નમસ્કાર મિથ્યાત્વનો નાશ કરે છે, ચોથે ગુણસ્થાનકે કરેલો નમસ્કાર અવિરતિનો નાશ કરે છે અને છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે કરેલો નમસ્કાર પ્રમાદનો નાશક બને છે. ઉપરના ગુણસ્થાનકોએ તે નમસ્કાર સ્વભાવ પરિણમનરૂપ બની અસંગભાવ લાવે છે. કહ્યું છે કે:

"જેહ ધ્યાન અરિહંત કો, તેહી જ આતમ ધ્યાન;
ફેર કછુ ઇણમેં નહિ, એહી જ પરમ નિધાન.(૧)"

ભાવ, ધ્યાન અને સમતા

પર્યાયમાં અનુસ્યૂત દ્રવ્ય છે, દ્રવ્યમાં પ્રધાનતા ગુણની છે અને ગુણમાં પ્રધાનતા ભાવની છે. ભાવ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ આનંદ છે. દ્રવ્ય સામાન્ય દૃષ્ટિકારક છે, ગુણ સામાન્ય સ્થૈર્ય કર છે અને પર્યાય સામાન્ય ઉલ્લસતાકર છે. એ રીતે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી પરમાત્માનું ધ્યાન એ આત્માનું જ ધ્યાન છે અને એ રીતે આત્મધ્યાન દૃષ્ટિકારક, સ્થૈર્યકર અને ઉલ્લસતાકર હોવાથી અનંત સમતાને અર્પનારું થાય છે. સમતા-સ્વભાવ, સમાન બુદ્ધિ વગેરે એકાર્થક છે. મોક્ષનું અનંતર કારણ સમતા છે. સમતાને મોક્ષનું ભાવલિંગ પણ કહ્યું છે.

તે સમતા આત્મધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. કહ્યું છે કે:

“ન સામ્યેન વિના ધ્યાનં, ન ધ્યાનેન વિના ચ તત્ ।
નિષ્કંપં જાયતે તસ્માત્, દ્વયમન્યોન્યકારણમ્ ॥१॥”

અર્થ: ‘સમતા વિના આત્મધ્યાન નહિ અને આત્મધ્યાન વિના નિષ્કંપ સમત્વ નહિ. અર્થાત્ ધ્યાન વિના સમતાભાવમાં નિશ્ચલતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી ધ્યાનનું કારણ સમતા અને સમતાનું કારણ ધ્યાન છે.’ આમ પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ પામીને ધ્યાનની અને સમતાની વૃદ્ધિ થાય છે.

વૃદ્ધિ, એકતા અને ઉત્કૃષ્ટતા

દ્રવ્યથી થતું આત્મધ્યાન વૃદ્ધિકર છે, અર્થાત્ શુભ ભાવની વૃદ્ધિ કરે છે, ગુણથી થતું ધ્યાન ભાવથી એકત્વકર છે અને પર્યાયથી થતું ધ્યાન ભાવથી ઉત્કૃષ્ટતાકર છે. ઉત્કૃષ્ટતા, એકતા અને વૃદ્ધિ જ્યારે સમકાળે મળે છે, ત્યારે સમતા સ્થિર બને છે. સ્થિર સમતા અનંત દ્રવ્યોની સમાનતા, ગુણોની એકતા અને પર્યાયોની ઉત્કૃષ્ટતાના જ્ઞાન ઉપર અવલંબે છે, તેથી સમતાના અર્થી જીવોએ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર દ્વારા અનુક્રમે દ્રવ્યથી વૃદ્ધિ, ગુણથી એકતા અને પર્યાયથી ઉત્કૃષ્ટતાનો ધ્યાનમાં અનુભવ લેવો જોઈએ.

ધ્યાનમાં જ્યારે પરમેષ્ઠિઓના શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય સાથે પોતાનું આત્મદ્રવ્ય મળે છે, ત્યારે વૃદ્ધિ અનુભવાય છે. તેઓના ગુણો સાથે જ્યારે પોતાના ગુણો મળે છે, ત્યારે એકતા અનુભવાય છે અને તેઓના પર્યાયો સાથે જ્યારે પોતાના પર્યાયો મળે છે ત્યારે તન્મયતા અનુભવાય છે. એ રીતે તન્મયતા, એકતા અને વૃદ્ધિનો અનુભવ વિષમતાનો નાશ કરે છે અને સમતાનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે.

આ પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં ચિત્ત એકતાન થવાનો અભ્યાસ ખૂબ જોરથી વધારવો જોઈએ. વૃદ્ધિ પામતો તે અભ્યાસ અનુક્રમે પ્રકર્ષને પામીને ધ્યાતાને ધ્યેયરૂપ બનાવનારો થાય છે. આત્મા પરમાત્મસ્વરૂપ બને છે તથા દૃષ્ટિ પોતે સમાધિરૂપ ધારણ કરીને અંતે પરમેષ્ઠિસ્વરૂપ બની જાય છે. કહ્યું છે કે:

નિજ સ્વરૂપ ઉપયોગથી, ફિરી ચલિત ન થાય;
તો અરિહંત પરમાતમા, સિદ્ધ પ્રભુ સુખદાય. ૧
તિનકા આતમ રૂપકા, અવલોકન કરી સાર;
દ્રવ્ય ગુણ પજ્જવ તેહના, ચિંતવો ચિત્ત મઝાર. ૨
નિર્મલ ગુણ ચિન્તન કરત, નિર્મલ હોય ઉપયોગ;
તબ ફિરી નિજ રૂપકા, ધ્યાન કરી થિર યોગ. ૩

જે સ્વરૂપ અરિહંતનો, સિદ્ધ સ્વરૂપ વળી જેહ;
તેહવો આતમ રૂપ છે, તિણમેં નહિ સંદેહ. ૪
ચેતન દ્રવ્ય સાધર્મ્યતા, તેણે કરી એક સ્વરૂપ;
ભેદભાવ ઇણમેં નહિં, એહવો ચેતન ભૂપ. ૫

ચિન્માત્ર સમાધિનો અનુભવ

આત્મધ્યાનનું ફળ સમતા છે અને સમતાનું ફળ નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. તે સમાધિને 'નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિ' ઇત્યાદિ છે. તેમાં રાગ-દ્વેષ અને સુખ-દુઃખાદિ પર રહિત એક ચિન્માત્ર ઉપયોગ રહે છે. તેને શાસ્ત્રોમાં 'ભાવચેતના' તરીકે ઓળખાવેલ છે. તે ભાવચેતના વીતરાગ અને સહજ છે. આથી તેમાં કેવળ નિરુપાધિક સુખનો જ અનુભવ થાય છે. તે સુખમાં દ્વન્દ્વ નથી તેથી તે દ્વન્દ્વાતીત પણ ઇત્યાદિ છે. નમસ્કાર મહામંત્રના પ્રથમ પદમાં જ આ નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિને અનુભવવાનો એક અનોખો પ્રયોગ છે.

ગુરુમુખથી નમસ્કાર મહામંત્રની પ્રાપ્તિ થતા જ 'નમો' દ્વારા દેવતત્ત્વની સન્મુખ થવાય છે, કેમકે 'નમો' પદની સાથે જ 'અરિહં' શબ્દ જોડાયેલો છે, તે દેવ

તત્ત્વનો વાચક છે. આત્માનું ફળ પરમાત્મા છે. તે પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવા માટે 'તાણં' શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. આ 'તાણં' શબ્દ 'ત્રાણ' અર્થમાં છે અને એ ત્રાણ 'આણા' શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જ્યાં અને જ્યારે અરિહંતોની આણાનું પાલન મુખ્ય બને છે, ત્યાં અને ત્યારે મન, પ્રાણ અને આત્મા પરમાત્મામાં એકાકાર બને છે.

એ રીતે 'નમો અરિહંતાણં' મંત્ર અનુક્રમે ગુરુ, મંત્ર, દેવતા, આત્મા, મન અને પ્રાણની એકતા, કરાવી અંતરાત્મભાવ જગાડે છે તથા અંતરાત્મભાવમાં સ્થિર કરી પરમાત્મભાવની ભાવના કરાવે છે. એ ભાવના અંતે પરમાત્મભાવ પ્રગટાવી અવ્યાબાધ સુખના ભોક્તા બનાવે છે.

'નમો' પદમાં રહેલ અમૃતક્રિયા

'નમો' એ વિસ્મય, પુલક અને પ્રમોદસ્વરૂપ છે. ભાવામૃતનો સૂચક પણ 'નમો' પદ છે. 'નમો' પદ ઉત્તરોત્તર ભાવવૃદ્ધિને સૂચવનારો પણ છે. તેનું પરિણામ 'તદ્ગતચિત્ત'માં આવે છે, અર્થાત્ ચિત્તમાં એકાગ્રતા લાવવા માટે પણ 'નમો' પદ પરમ સાધન બને છે.

ભવનો સાચો ભય તો જ ગણાય, કે જ્યારે ઊંઘતા મનુષ્યને એમ લાગે કે 'મારું ઘર બળી રહ્યું છે', અને એકદમ ઝબકીને ઊઠે ત્યારે તેને જેવો ભય સ્પર્શે છે, તેવો ભય સંસારરૂપી દાવાનળમાંથી છૂટવા માટે જ્યારે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તેને સાચો ભવભય ઉત્પન્ન થયો ગણાય. પોતાનું ઘર સળગી રહ્યું છે અને મનુષ્ય ઝબકીને ઊઠે, તેમ મોહનિદ્રામાં સૂતેલો જીવ કર્મ દાવાનળના દાહમાંથી ઉગારી જવા માટે ધર્મ જાગૃતિને અનુભવે, તે સાચો ભવભય છે. 'નમો' પદ એ નમસ્કાર કરનારના અંતરમાં જાગેલા ભવભયનો સૂચક છે.

જ્યાં ભય હોય, ત્યાં પ્રતિપક્ષી વસ્તુ ઉપર ભાવ કે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. તે રીતે ભવથી ભય પામેલા જીવને આત્મતત્ત્વ ઉપર પ્રેમ થાય છે અને તે પ્રેમનો સૂચક પણ 'નમો' પદ બને છે. સાચો પ્રેમ પ્રિય વસ્તુના ધ્યાનમાં એકાગ્રતા લાવે જ છે અને તેને સાધવા માટેના વિધિવિધાનમાં સાવધાન બનાવે જ છે. 'નમો' પદની સાથે તે સાવધાનતા અને એકાગ્રતા પણ જોડાયેલા જ છે. તેથી 'નમો' એ સાવધાનતા અને તન્મયતાનું પણ પ્રતીક બની જાય છે. એ રીતે

અમૃતક્રિયાને સૂચવનારાં જેટલાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે, તે બધા 'નમો' પદના આરાધકની અંદર આવવા લાગે છે અને ત્યારે જ 'નમો' પદ સાર્થક બને છે.

અમૃતક્રિયાનાં લક્ષણ

"તદ્‌ગત ચિત્તને સમય વિધાન,
ભાવની વૃદ્ધિ ભવભય અતિ ઘણો;
વિસ્મય પુલક પ્રમોદ પ્રધાન,
લક્ષણ એ છે અમૃતક્રિયા તણો".

— ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ.

વિસ્મય, પુલક અને પ્રમોદ એ સદ્‌વસ્તુની પ્રાપ્તિના હર્ષાતિરેકને સૂચવે છે. હર્ષાતિરેકને ઉત્પન્ન કરનાર ભવભ્રમણનો ભય છે. ભવભ્રમણનો ભય જેટલો તીવ્ર તેટલી ભાવની વૃદ્ધિ અધિક અને ભાવની વૃદ્ધિ જેટલી અધિક તેટલી આરાધનામાં સાવધાનતા અને એકાગ્રતા અધિક. એ રીતે અમૃતક્રિયાનાં બધાં લક્ષણો 'નમો' પદની આરાધનામાં ઘટી જાય છે. 'નમો' પદનો આરાધક નમસ્કારની વિધિ સાચવવા સાવધાન એટલા માટે હોય છે કે તેના હૃદયમાં ભવનો ભય છે. તેથી ધર્મ અને ધર્મસામગ્રી ઉપર તે પ્રેમ ધરાવે છે અને એ પ્રેમ

વિસ્મય, પુલક અને પ્રમોદ વડે અભિવ્યક્ત થાય છે.

સમય-વિધાન શબ્દના બે અર્થ નીકળે છે. સમય એટલે જે કાળે જે કાર્ય કરવાનું કહ્યું હોય તે કાળે તે કરવું. 'काले कालं समाचरेत् |' એટલે કાળને સાચવવો એ પ્રથમ અર્થ છે.

સમયનો બીજો અર્થ સિદ્ધાંત છે. સિદ્ધાંતમાં કહેલા વિધિ-વિધાન મુજબ ધર્મઅનુષ્ઠાનને આચરવું તે સમય વિધાન છે. વિધિ-વિધાનમાં સ્થાન-મુદ્રાદિ જે રીતે સાચવવાનાં કહ્યાં હોય, તે રીતે સાચવીને ક્રિયા કરવી. એ રીતે કાળ-દિશા-મુદ્રાદિને સાચવવા તે સમય-વિધાન છે. ભાવની વૃદ્ધિ ચિત્તની એકાગ્રતાદિ છે. એકાગ્રતાદિ લાવવાનાં સાધનો અર્થનું આલોચન, ગુરુનો રાગાદિ છે.

'નમો' મંત્રની અર્થભાવના

અર્થભાવનાયુક્ત મંત્રજાપ વિશિષ્ટ ફલપ્રદ છે. નમસ્કાર મહામંત્રની અર્થભાવના અનેક રીતે વિચારી શકાય છે. 'નમો' પદ મૂળ અર્થમાં છે અને મૂળ દ્રવ્યભાવ-સંકોચ અર્થમાં છે. દ્રવ્યસંકોચ શરીર સંબંધી છે અને ભાવસંકોચ મન સંબંધી છે. સંકોચ શબ્દ અલ્પત્વ-મમત્વના સંકોચમાં પણ વાપરી શકાય છે. શરીરમાં

અહંત્વની બુદ્ધિનો અને મન-વચનાદિમાં મમત્વની બુદ્ધિનો સંક્ષેપ અર્થાત્ અહંત્વ-મમત્વના વિસર્જનપૂર્વક શ્રી અરિહંતાદિ પરમેષ્ઠિઓને નમસ્કાર, તે નિશ્ચયથી આત્મતત્ત્વને જ નમસ્કાર છે. આત્મતત્ત્વ ચૈતન્યરૂપે પોતાનું, પરનું અને પરમાત્માનું એક જ છે. એ રીતે 'સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ'ની ભાવના પણ શ્રી નમસ્કાર મંત્રનો જ અર્થ છે.

વેદના મહાવાક્યો અનુક્રમે 'તત્ત્વમસિ' 'પ્રજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ।' 'અયમાત્મા બ્રહ્મ।' 'અહં બ્રહ્માસ્મિ।' 'સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ।' એ સર્વની ભાવના શ્રી નમસ્કારમંત્રના અર્થમાં ઉપરની રીતે સાપેક્ષપણે થઈ શકે છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્રમાં પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય

શ્રી નમસ્કારમંત્ર દુષ્કૃતનો ક્ષય કરે છે, સુકૃતને પેદા કરે છે અને આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની સાથે અનુસંધાન કરી આપે છે. સંસારી આત્મા પાપરુચિના કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. શ્રી નમસ્કારમંત્ર પાપરુચિ ટાળે છે અને ધર્મરુચિ પ્રગટાવે છે. પાપરુચિ ટળવાથી પરપીડા પરિહારની વૃત્તિ જાગે છે અને ધર્મરુચિ પ્રગટવાથી પરાનુગ્રહનો પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે બન્ને

જેનાથી ચિત્ત નિર્મળ બને છે. નિર્મળ ચિત્તમાં આત્મ-જ્ઞાન આવિર્ભાવ પામે છે. આત્મજ્ઞાન અનાદિકાલીન અજ્ઞાન અને મોહનો નાશ કરી શુદ્ધ સ્વરૂપની અનુભૂતિ કરાવે છે. શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ સકલ કર્મના ક્ષયનું કારણ બની અવ્યાબાધ પદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનું સ્વરૂપ બતાવતાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે:

"दया भूतेषु, वैराग्यं,
विधिवत् गुरुपूजनम् ।
विशुद्धा शीलवृत्तिश्च,
पुण्यं पुण्यानुबन्धिदः ॥१॥
परोपतापविरतिः,
परानुग्रह एव च ।
स्वचित्तदमनं चैव,
पुण्यं पुण्यानुबन्धिदः ॥२॥"

ભાવાર્થ: "આ નમસ્કાર મંત્રમાં પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની પ્રાપ્તિના ઉપરોક્ત સઘળા ઉપાયોનો સંગ્રહ છે, કેમકે આ નમસ્કારમંત્રથી જીવદયાનો પરિણામ જાગે છે; સંસારનાં સુખો પ્રત્યે ઉદાસીનતાનો ભાવ જાગે છે, દેવગુરુની

વિધિવત્ સર્વજ્ઞ ચિત્તે ઉપાસના થાય છે, દયા દાન પરોપકાર સદાચાર આદિના પાલનરૂપ શીલવૃત્તિ જાગે છે, પરપીડાથી નિવૃત્ત થવાની અને પરને સહાયરૂપ બનવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, ચિત્તવૃત્તિની અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે અને વિશુદ્ધ ચિત્તની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ જ વિશુદ્ધ ચિત્તમાં આત્મજ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને આત્મજ્ઞાન મોહક્ષયનું કારણ બની મોક્ષસુખ અપાવે છે:"

આ બધા લાભોનું મૂળ શ્રી નમસ્કારમંત્રની આરાધના બને છે. આથી શ્રી નમસ્કારમંત્રની આરાધનાને શાસ્ત્રોમાં શિવસુખનું અદ્વિતીય કારણ માન્યું છે.

નમસ્કાર એ શાસ્ત્રોનો મહાન આદેશ

નમસ્કાર એ અહંભાવને અને આપમતિના આગ્રહને (મિથ્યાત્વને) નિવારવા માટે અનિવાર્ય છે. નમસ્કાર એટલે દેવ-ગુરુની આધીનતાનો સ્વીકાર. દેવ-ગુરુને નમસ્કાર કરવો એ શાસ્ત્રોનો મહાન આદેશ છે. એ શાસ્ત્રના આદેશને સમજવા માટે પ્રજ્ઞા જોઈએ. જેનામાં સ્વયં પ્રજ્ઞા ન હોય, તેને શાસ્ત્ર પણ શું લાભ કરે? અહીં પ્રજ્ઞાનો અર્થ સદ્બુદ્ધિ છે. સદ્બુદ્ધિ તે છે કે જે

શાસ્ત્રવચનને સમજવામાં અને તે સમજ્યા પછી તેને જીવનમાં ઉતારવા માટે સહાયભૂત બને. શાસ્ત્રવચનને સદ્દહવા માટે જે પ્રજ્ઞા જરૂરી છે, તે પ્રજ્ઞાનો ઉપયોગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. તેથી વિપરીત પ્રજ્ઞાનો અહિત કુતર્કનો નહિ. પ્રજ્ઞાથી શાસ્ત્રનાં વચન અને એનો પરમાર્થ સમજવો સરલ બને છે, તેમ જ ઉત્સર્ગ-અપવાદ-વ્યવહાર-નિશ્ચય-જ્ઞાન-ક્રિયા ઇત્યાદિના ઉપયોગની સાચી દિશા સમજાય છે.

સદ્બુદ્ધિરૂપી પ્રજ્ઞાની સહાયથી જ શાસ્ત્રવચનનો દુરુપયોગ થતો નથી અને સદુપયોગ થાય છે. તેનાથી શાસ્ત્રવચનોની સાપેક્ષતા સમજાય છે અને પ્રત્યેક સાપેક્ષતાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને જીવની ક્રમિક આત્મોન્નતિ સાધી શકાય છે. શાસ્ત્રોનું આદિવાક્ય પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર છે અને તેનું પહેલું આદિ પદ 'નમો' છે. તે શાસ્ત્રાધીનતા સૂચવે છે.

શાસ્ત્રોના આદ્યપ્રકાશક દેવ અને ગુરુનું
પરાધીનપણું જ આત્માની સ્વાધીનતા
પ્રાપ્ત કરવાનો એકનો એક રાજમાર્ગ છે,
તેમ 'નમો' પદ સમજાવે છે.

શુદ્ધ ચિદ્રૂપ રત્ન

"જ્ઞેયં દૃશ્યં ન ગમ્યં મમ જગતિ,
કિમપ્યસ્તિ કાર્યં ન વાચ્યં;
ધ્યેયં શ્રેયં ન લભ્યં ન ચ વિશદમતે,
શ્રેયમાદેયમન્યત્ ।
શ્રીમત્સર્વજ્ઞવાણીજલનિધિમથનાત્,
શુદ્ધચિદ્રૂપરત્ન;
યસ્માત્ લબ્ધં મયાઽહો કથમપિ
વિધિનાઽપ્રાપ્તપૂર્વં પ્રિયં ચ ॥૧॥

ભાવાર્થ: "શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણીરૂપી મહાસાગરનું મંથન કરવા વડે શુદ્ધ ચિદ્રૂપ રત્નને મેં મહાભાગ્યયોગે મહાપ્રયત્ને પ્રાપ્ત કર્યું છે, કે જે કદી પૂર્વે પ્રાપ્ત થયું નહિ હતું જે આનંદથી ભરપૂર છે. તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી હવે મારે બીજું કાંઈ પણ જાણવા યોગ્ય, જોવા યોગ્ય, શોધવા યોગ્ય, કરવા યોગ્ય, કહેવા યોગ્ય, ધ્યાન કરવા યોગ્ય, શ્રવણ કરવા યોગ્ય, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, આશ્રય કરવા યોગ્ય કે શ્રેયરૂપે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે જ નહિ, એ ખરેખર આશ્ચર્ય છે. શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવંતની વાણી જેનો મહિમા ગાય છે, જે વસ્તુ જાણવા યોગ્ય,

દેખવા યોગ્ય, શોધવા યોગ્ય, કરવા યોગ્ય, બોલવા યોગ્ય, ધ્યાવવા યોગ્ય, સાંભળવા યોગ્ય પામવા યોગ્ય, આદરવા યોગ્ય અને પ્રીતિ કરવા યોગ્ય છે, તે કેવળ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ રત્ન જ છે. રત્નત્રયાત્મામાં સ્થિર થવાથી મળતું શ્રેય પરમાનંદ જ છે, તેથી તેમાં જ સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે. તેની પ્રાપ્તિથી જ કૃતકૃત્યતાનો અનુભવ કરવા યોગ્ય છે. આ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ રત્ન એ જ શ્રી નમસ્કાર મંત્રનું શ્રેય અને ધ્યેય છે.

શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ ભગવંતો એ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ રત્નને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેથી તેઓશ્રી વારંવાર નમનીય છે, સેવનીય, આદરણીય અને સર્વપ્રકારે સન્માનનીય છે. શ્રી નમસ્કારમંત્રના સ્મરણ વડે, જાપ વડે, ધ્યાન વડે, શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ ભગવંતોમાં રહેલ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ રત્નનું જ સ્મરણ, જાપ અને ધ્યાન થાય છે. તે દ્વારા પોતાના શુદ્ધ ચિદ્રૂપ આત્મરત્નમાં જ લીનતા થતી હોવાથી તેઓનું ધ્યાન પરમ આલંબનરૂપ છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્ર એ દ્વીપ છે, દીપ છે, ત્રાણ છે, શરણ છે, ગતિ છે અને પ્રતિષ્ઠાન છે. તે બધાનો સાર એક જ છે કે ત્રણે કાળમાં અને ત્રણે લોકમાં

શુદ્ધ ચિદ્રૂપ રત્ન એ જ દ્વીપ, દીપ, ત્રાણ, શરણ, ગતિ અને પરમ પ્રતિષ્ઠાન છે. તેમાં જ ત્રિકરણ યોગે લીન થવું એ પરમ પુરુષાર્થ છે. તેનાથી રાગાદિ ભાવોનું વિસર્જન થાય છે અને શમાદિ ભાવોનું સેવન થાય છે, તેમ જ સાંયોગિક ભાવથી પર બનીને અસાંયોગિક આત્મભાવોમાં સ્થિર થવાય છે. શુદ્ધ ચિદ્રૂપ આત્મરત્ન એ જ એક ધ્યેય છે, એવી શ્રદ્ધા સુદૃઢ બને છે.

એ શ્રદ્ધાને સુદૃઢ બનાવવાનો પરમ ઉપાય શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર છે. તેથી શ્રુતકેવલી ભગવંતો પણ મરણના સમયે તેનો જ એક આશ્રય લે છે. શુદ્ધ ચિદ્રૂપ રત્નની તે પેટી છે. તેનો ભાર અલ્પ છે અને મૂલ્ય ઘણું છે, આથી તે રત્નપેટી તેઓ સદા સાથે રાખે છે. તેથી અજ્ઞાન, દારિદ્ર્ય અને મિથ્યાત્વ મોહ સદાને માટે ચૂરાઈ જાય છે. વળી દુઃખ-દૌર્ભાગ્ય આદિનો સ્પર્શ પણ થઈ શકતો નથી.

દુઃખ-દૌર્ગત્યથી ઘેરાયેલાઓને હંમેશા સુખ-સૌભાગ્યને અર્પનાર રત્નનો દાબડો તે શ્રી નમસ્કારમંત્ર છે. તેમાં સૌથી અધિક મૂલ્યવાન એવું શુદ્ધ ચિદ્રૂપ રત્ન રહેલું હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાની અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો તેને

પીવાના પ્રબંધથી પણ અધિક પ્રિય માને છે. તે મળ્યા પછી દુઃખ-દૌર્ગત્ય ટળી ગયાનો પરમ સંતોષ-પરમ ધૃતિનો અનુભવ થાય છે.

સર્વજ્ઞવચનના મંથનથી મળેલ આ નમસ્કારમંત્રની શ્રદ્ધા પરમધૃતિને આપે છે. તે ધૃતિ ધારણાને પ્રકટાવે છે, ધ્યાનને સ્થિર કરે છે અને ચિત્તસમાધિના પરમ સુખનો અનુભવ કરાવે છે.

જ્ઞાનાદિથી એકતા અને રાગાદિથી ભિન્નતા

આ નમસ્કારમંત્ર વડે જ્ઞાનાદિથી એકતા અને રાગાદિથી ભિન્નતાનો અનુભવ થાય છે. ઉપયોગમાં એકતારૂપ જ્ઞાન અને રાગાદિથી ભિન્નતારૂપ વૈરાગ્ય, એવા જ્ઞાન-વૈરાગ્યયુક્ત શુદ્ધાત્માનું અનુભવન થાય છે. તે અનુભવમાં જે રાગાદિથી ભેદનું જ્ઞાન છે, તે સંવર છે અને જ્ઞાનાદિથી અભેદનું જ્ઞાન છે, તે પૂર્વ કર્મની નિર્જરા કરાવે છે. એ રીતે સંવર-નિર્જરાની દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી આ નમસ્કારમંત્રને વિષે લીનતા એ પરમાનંદરૂપી મોક્ષનો પરમ ઉપાય છે. એટલું સમ્યગ્દર્શન થતાં જ આત્મામાં આનંદની અનુભૂતિ અને સંવર-નિર્જરાની પ્રાપ્તિનો આરંભ થઈ જાય છે.

જ્ઞાનયોગીઓ રાગાદિથી ભિન્ન છે. એમ કમળ કાદવ વચ્ચે પણ નિર્લિપ્ત છે, સુવર્ણ સદૈવ કાટ વિનાનું છે, જેવા એમ આકાશકાળે પણ આકાશવાળી નથી, અથવા મંત્રના બળે એમ વિષાપહાર કરે છે, તેમ રાગાદિથી ભિન્ન જ્ઞાનયોગીઓ કર્મફળના આસ્વાદનું વિષ ઉતારી લે છે અને જેવા, સુવર્ણ અને કમળની એમ રાગાદિના લેપ વિનાની રહે છે, એવું ભેદાભેદ અથવા અકર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ વિજ્ઞાન સંવર-નિર્જરારૂપ હોવાથી વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતાનું જનક છે.

આ નમસ્કારમંત્ર વડે તે જ્ઞાનનું વર્ધન થાય છે, કેમકે તેમાં કેવળ 'જ્ઞાન' યોગીઓને નમસ્કાર છે, જ્ઞાન-યોગીઓનું બહુમાન છે તથા જ્ઞાન-યોગીઓની ઉપાદેયતાનું પુનઃપુનઃ ભાવન છે. નમસ્કાર એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોનો પ્રાણ છે. આ નમસ્કારમંત્ર વડે જ્ઞાનશક્તિ અને વૈરાગ્યશક્તિ દૃઢ અને સ્થિર થાય છે.

જ્ઞાન એટલે શુદ્ધ ચિદ્રૂપ સ્વરૂપનો અનુભવ અને વૈરાગ્ય એટલે પરદ્રવ્ય-પરભાવોથી ભિન્નતાની અનુભૂતિ. આ અનુભૂતિનો ઝુકાવ શુદ્ધ સ્વરૂપ તરફ હોવાથી

દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મ તરફ ઉદાસીન ભાવ સેવાય છે તથા તેથી અશુદ્ધિ પરિણતિ પ્રતિદિન ઘટતી જાય છે અને શુદ્ધતા વધતી જાય છે. તેનું જ નામ નિર્જરા તત્ત્વ છે. જ્ઞાન - વૈરાગ્યસંપન્ન સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ વીતરાગ અને સર્વજ્ઞનો જ ઉપાસક હોય છે. શ્રી નમસ્કારમંત્રમાં વીતરાગ સર્વજ્ઞ તત્ત્વની ઉપાસના છે.

નિર્ગ્રંથતા એ વીતરાગતાનું લક્ષણ છે અને જ્ઞાન ચેતનાની સાથે એકત્વ એ સર્વજ્ઞતાનું લક્ષણ છે. 'ગ્રંથિ' રાગનું નામ છે. તેનાથી પોતાના સ્વરૂપનો ભેદ જેણે જાણી છે અને તે મુજબ જીવન જીવે છે, તેઓ નિર્ગ્રંથ છે. જેઓ જાણવા છતાં તેવું જીવન ચોવીસેય કલાક જીવી શકતા નથી, તેઓ અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે અને થોડું થોડું જીવે છે, તેઓ દેશ વિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

દુઃખભાવિત જ્ઞાન

"अदुःखभावितं ज्ञानं क्षीयते दुःखसन्निधौ।
तस्माद्यथाबलं दुःखैरात्मानं भावयेन्मुनिः ॥१॥
सुहेण भाविदं णाणं दुहे जादे विणस्सदि।
तम्हा जहाबलं जोई अप्पा दुक्खेहिं भावए ॥२॥"

ભાવાર્થ: દુઃખરહિત અવસ્થામાં ભાવેલું આત્મજ્ઞાન દુઃખના પ્રસંગમાં ક્ષય પામી જાય છે, માટે શક્તિ અનુસાર કષ્ટ સહન કરવાપૂર્વક આત્મજ્ઞાનની ભાવના કરવી.

(૧) સુખમાં ભાવેલું જ્ઞાન દુઃખકાળે નાશ પામે છે, માટે યોગીપુરુષે દુઃખ સમયે આત્મભાવના કરવી જોઈએ.

(૨) ભગવાનના કષ્ટ વખતે પણ શ્રી પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર સમાધિમાં હેતુ બને છે, તેનું કારણ તેમાં રાગાદિથી ભિન્ન એવા વીતરાગ અને જ્ઞાનાદિથી અભિન્ન એવા આત્મતત્ત્વનું ચિંતન-ભજન થાય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું યથાર્થ ભજન થવાથી પ્રતિકૂળતા વખતે પણ તે જ્ઞાન કાયમ રહે છે અને આનંદરસની અનુભૂતિ કરાવે છે.

અનુકૂળ સમયે ત્રણેય કાળ અને પ્રતિકૂળ સમયે વારંવાર શ્રી નમસ્કારમંત્રને ભાવિત કરવાનું ફરમાન છે, તેની પાછળ આત્મજ્ઞાનને દુઃખમાં અને સુખમાં પણ ભાવિત કરીને સ્થિરતર કરવાનો આશય છે.

સત્સંગ વડે નિસ્સંગ અવસ્થાનું કારણ નમસ્કાર.

જીવ પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળો છે. જ્યારે તે શુભાશુભ પરિણામમાં પરિણમે છે, ત્યારે તે શુભાશુભ થાય છે. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર જીવને શુદ્ધ પરિણામમાં

પરિણમતો કરે છે, તેથી તેનો એક સાથ શુદ્ધસ્વભાવમાં પરિણમન પણ થાય છે. નમન એટલે પરિણમન. આ પરમેષ્ઠિસ્વરૂપના આલંબનથી નિજાત્માનું પરિણમન શુદ્ધ કરાવનાર હોવાથી આ મંત્ર જીવને મુક્તિ અપાવે છે. આ નવકારમંત્રને જાણવાથી આત્મા રાગાદિ ભાવોથી અને પરસંગથી મુક્ત થાય છે, તે જ સાચી મુક્તિ છે.

શુદ્ધોપયોગમાં રહેલા પરમેષ્ઠિઓ, માત્ર આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલા વિષયાતીત અનંતસુખને અનુભવે છે.

તે સ્વરૂપનું ધ્યાન ધર્મધ્યાનના ક્રમથી
શુક્લધ્યાનનું કારણ બની કર્મરૂપી

ઈંધણના સમૂહને શીઘ્રપણે ભસ્મીભૂત કરે છે. હૃદયમાં આત્મસ્વભાવની લબ્ધિ પ્રકાશમાન થતાં જ સંકલ્પ-વિકલ્પ શાંત થાય છે. જે કેવળ 'જ્ઞાન', 'દર્શન' 'સુખ'મય અને 'વીર્ય' સ્વભાવ છે, તે આત્મા છે, એમ જ્ઞાની પુરુષો ચિંતવે છે. જે ધ્યાનમાં જ્ઞાન વડે નિજાત્મા નથી ભાસતો, તે ધ્યાન નથી. જે જ્ઞાની અત્યંત ઉપયુક્ત થઈને શુદ્ધાત્મ સ્વભાવનું પરિશીલન કરે છે, તે અલ્પ કાળમાં જ સર્વદુઃખથી મુક્ત થાય છે. આ નમસ્કારમંત્ર આત્મધ્યાનનું અનન્ય સાધન છે, જેથી દર્શનમોહ નાશ પામે.

આત્મભાવના વડે પ્રતિક્રમણ, પ્રતિસરણ, પ્રતિહરણ, ધારણ, નિવૃત્તિ, નિંદન, ગર્હણ અને શુદ્ધિ એકીસાથે થાય છે. નમસ્કાર વડે આત્મભાવના થતી હોવાથી નમસ્કાર પણ પ્રતિક્રમણ-પ્રતિસરણાદિ રૂપ છે. તેથી મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને પાપાદિ આશ્રવોનો ત્યાગ થાય છે, તેમ જ આત્મસ્વરૂપનું અસંગપણે ધ્યાન થાય છે.

શુભોપયોગયુક્ત આત્મા સ્વર્ગાદિને અને શુદ્ધોપયોગયુક્ત આત્મા નિર્વાણને પામે છે. નમસ્કાર ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન ઉભયનું કારણ હોવાથી સ્વર્ગાપવર્ગને આપનારો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

મુક્તિ એટલે સંસારના રોગ-શોકથી મુક્ત થવું,
જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનુપમ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવી,
પરમ સુખ-આનંદનો અખંડ અનુભવ કરવો.

સત્સંગ વિનાનું ધ્યાન તરંગરૂપ થઈ પડે છે. શ્રી નમસ્કારમંત્ર સત્સંગપૂર્વકનું શુભ ધ્યાન હોવાથી નિસ્તરંગ અવસ્થાની પ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય છે.

સંત વિના અંતની વાતનો અંત આવતો નથી. અનંતની યાત્રામાં સંતની સહાય અનિવાર્ય છે. નમસ્કારમાં સંતની પૂરેપૂરી સહાય હોવાથી અંતની વાતનો અંત પામી શકાય છે.

ॐ

આલંબનો પ્રત્યે આદર

"आलंबनादरोद्भूत – प्रत्यूहक्षययोगत: ।
ध्यानाद्यारोहणभ्रंशो योगिनां नोपजायते ॥१॥"

– શ્રી અધ્યાત્મસાર

ભાવાર્થ: આલંબનોના આદરથી ઉત્પન્ન થયેલો વિઘ્નોનો ક્ષય યોગી પુરુષોને ધ્યાનાદિના આરોહણથી ભ્રંશ થવા દેતો નથી, તેથી સદાલંબનોનું સેવન નિરાલંબન ધ્યાનમાં જવા માટે સેતુરૂપ છે અને તેમાં ગયા પછી ફરી પતન ન પામવા માટે આધાર-આલંબનરૂપ છે,

"એગો મે સાસઓ અપ્પા નાણદંસણસંજુઓ ।"

અથવા "શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ" ઇત્યાદિ વિશેષણોવાળું શુદ્ધસ્વરૂપ શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ ભગવંતોમાં આવિર્ભાવ પામેલું છે. તેનો સંબંધ કરાવનાર નવકાર મંત્ર હોવાથી તે મંત્રોમાં શિરોમણિભૂત મંત્ર છે.

સર્વ તત્ત્વોમાં શિરોમણિભૂત તત્ત્વ આત્મતત્ત્વ છે અને તેમાં પણ શિરોમણિભૂત શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વ છે. તેને સીધો નમસ્કાર પરમેષ્ઠિમંત્ર વડે પહોંચે છે. તે નમસ્કાર પ્રતિબિંબિત ક્રિયારૂપ(reflex action) થઈને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પહોંચે છે.

શુદ્ધ સ્વરૂપનું મસ્ત અપરંપાર છે. શુદ્ધ સ્વરૂપ એ ચૈતન્યનો મહાસાગર છે. તેના અગાધ અચિંત્ય એવા સુવર્ણ અને રત્નોના ડુંગરો પણ મસ્તલીન છે.

એકત્વ-શુદ્ધત્વ વિભક્ત આત્મા

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ચૈતન્યના સ્વભાવ અને સામર્થ્યને ઓળખે છે, તેથી તેને ચૈતન્યથી ભિન્ન વસ્તુ પ્રત્યે અંતરથી રાગ હોતો નથી અને ભેદબુદ્ધિ રહે છે. તેને સ્વરૂપમાં એકત્વબુદ્ધિ રહે છે અને પર માત્રમાં વિભક્તબુદ્ધિ રહે છે. આવો એકત્વ-વિભક્ત આત્મા જ સ્વ-સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે, કેમકે તે શુદ્ધ છે.

આત્માનો-આત્મતત્વનો મહિમા અગાધ છે. રાગથી તેની ભિન્નતા અને જ્ઞાનથી તેની એકતા જાણીને, તેનો આશ્રય લેવાનું વિધાન શાસ્ત્રકારોએ કર્યું છે.

આ નમસ્કારમંત્ર સકલ આગમોનો સાર કહેવાય છે, જેનું કારણ પણ તેમાં એકત્વ-શુદ્ધત્વ-વિભક્ત એવા શુદ્ધ આત્મતત્વનું બહુમાનગર્ભિત નમનનું ગ્રહણ છે.

ચૈતન્યની સાધનાનો પંથ

જ્ઞાનમય નિર્મળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તે આત્માનું સ્વરૂપ છે. તેનો સ્વામી આત્મા છે. એ ચિરકાળ જાણ

વસ્તુનું સ્વામિત્વપણું જ્યારે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનમાંથી ખસી જાય, ત્યારે તે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન સમ્યક્ બને છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્ર એ ચૈતન્યની સાધનાનો પંથ છે. તે પંથ વીરનો છે પણ કાયરનો નહિ. શ્રી વીર પ્રભુએ ચીંધેલા માર્ગે ચઢેલા પણ વીર છે. તેઓની વીરતા જ તેઓને આ માર્ગે આગળ વધવા માટે જરૂરી વૈરાગ્ય, જરૂરી શ્રદ્ધા, જરૂરી જ્ઞાન અને ઉત્સાહ અર્પે છે. શ્રી નમસ્કારમંત્રના આરાધનથી તે વીરતા પુષ્ટ થાય છે.

તે માર્ગે આગળ વધવા માટે

પરિષહ-ઉપસર્ગો સહન કરવાની ધીરતા પણ

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રના આરાધનથી પ્રગટે છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્ર એ સ્વરૂપની સાધનાનો પંથ હોવાથી આરંભમાં કષ્ટદાયક છે, પરંતુ અંતમાં અવ્યાબાધ સુખદાયક છે. તપોષ્ટકમાં કહ્યું છે કેઃ

"સદુપાયપ્રવૃત્તાનાં - મુપેયમધુરત્વતઃ।
જ્ઞાનિનાં નિત્યમાનન્દ - વૃદ્ધિરેવ તપસ્વિનામ્ ॥૬॥"

<u>ભાવાર્થ</u>: 'ઉપેય' એટલે 'સાધ્ય'. તેની મધુરતા હોવાથી સાધનામાં પ્રવૃત્ત થએલા જ્ઞાની એવા તપસ્વીઓને તપના કષ્ટમાં પણ નિત્ય આનંદની વૃદ્ધિ અનુભવાય છે.

વળી કષ્ટમાં પણ આંતર આનંદ અનુભવવાની ચાવી આ નમસ્કારમંત્રમાંથી મળે છે, કેમકે તે શુદ્ધ જ્ઞાન અને આનંદમય એવા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને સન્મુખ થવાની પ્રક્રિયા છે. દેહાદિથી ભિન્ન એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની સાથે ભાવના કરનાર આત્માઓમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય, ઉદાસીનતા, પ્રતિકૂળતાઓમાં પણ સહનશીલતા, ધૈર્ય વગેરે જરૂરી સદ્ગુણો સહજ પ્રગટે છે. કહ્યું છે કે:

“ધનાર્થિનાં યથા નાસ્તિ, શીતતાપાદિદુઃસહમ્ ।
તથા ભવવિરક્તાનાં, તત્ત્વજ્ઞાનાર્થિનામપિ ॥૧॥”

ભાવાર્થ: ધનના અર્થી જીવો માટે જેમ શીત-તાપાદિનાં કષ્ટો દુઃસહ નથી, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થી જીવોને અને ભવથી વિરક્ત મહાત્માઓને પણ તે માર્ગે આવતી પ્રતિકૂળતાઓ અને કષ્ટો સહન કરવા દુઃસહ નથી.

આ નમસ્કારમંત્ર વડે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવની સાથે એકત્વ સધાય છે અને ચૈતન્યથી ભિન્ન એવા પર પદાર્થો અને રાગાદિ ભાવો પ્રત્યે ઉદાસીનતા કેળવાય છે. તેથી શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય, શુદ્ધાત્મગુણ અને શુદ્ધાત્મપર્યાયની સાથે એકત્વ અને તેની સાધના ઉપર રુચિ, બહુમાન અને અંતરંગ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવી પ્રતિકૂળતાઓને

સર્જન કરવાનું બળ આપે છે. તે ગુરુને લક્ષમાં રાખી એમ તેનું આરાધન થતું જાય, તેમ આત્મતત્ત્વની નિકટ જવાનું અને પરિણામે પરમાત્મતત્ત્વની સાક્ષાત અનુભૂતિ કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

તાત્ત્વિક ભવનિર્વેદ અને મોક્ષાભિલાષ

ઉપકારી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા અને અપકારી પ્રત્યે ક્ષમાપના શીખવનાર મંત્ર તે 'નમામિ' અને 'ખમામિ' છે.

વ્યવહારધર્મનું બીજ કૃતજ્ઞતા અને ક્ષમાપના છે. કૃતજ્ઞતામાંથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષમાપનાનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં હોય છે. 'જેટલો ઉપકાર હું લઉં છું તેટલો ઉપકાર હું બીજાને કરી શકતો નથી', તેના ખેદમાંથી ઉત્પન્ન થતી ક્ષમાપના ભવની અત્યંત શુદ્ધિ કરી આપે છે.

'ઉપકારીઓના ઉપકારનો બદલો હું વાળી શકતો નથી. એ બદલો તો જ વળે કે હું જેટલાનો ઉપકાર લઉં છું, તેનાથી અધિક ઉપકાર બીજા ઉપર કરું.' સંસારમાં તે શક્ય નથી, તેથી અનંત કાળ પર્યંત જ્યાં પરોપકાર જ થઈ શકે એવું જે સિદ્ધપદ છે, તેને મેળવવાની તીવ્ર ઝંખના ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું જ નામ તાત્ત્વિક ભવ-નિર્વેદ અને તાત્ત્વિક સંવેગ-મોક્ષાભિલાષ છે.

ભવમાં જેટલો ઉપકાર લેવાનો છે, તેટલો આપવાનો નહિ. વળી તે ઉપકાર પણ અપકાર મિશ્રિત હોય છે. શુદ્ધ ઉપકાર સિદ્ધપદમાં છે, કે જ્યાં ઉપકાર લેવાનો નહિ, અપકાર કરવાનો નહિ અને અનંતકાળ સુધી પોતાના આલંબન વડે અનંતા જીવોને સતત ઉપકાર કરવાનો જ રહે છે. આથી ઉત્તમ જીવોને એક સિદ્ધપદ જ પરમ પ્રિય અને પરમ ઉપાદેય લાગે છે.

એકમાં સર્વ અને સર્વમાં એક

નવકારમાં નવ પદ રહેલા છે, કેમકે શ્રી અરિહંત અને શ્રી સિદ્ધના નમસ્કારથી સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટે છે. શ્રી આચાર્યના નમસ્કારથી સમ્યગ્ચારિત્ર, શ્રી ઉપાધ્યાયના નમસ્કારથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને શ્રી સાધુના નમસ્કારથી સમ્યગ્તપનું ગુણ આરાધન થાય છે અથવા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અને તપગુણના અર્થી માટે પાંચ પદોનો નમસ્કાર અનિવાર્ય છે.

દેવનો નમસ્કાર દર્શનગુણને વિકસાવે છે,

ગુરુનો નમસ્કાર જ્ઞાનગુણને વિકસાવે છે અને ધર્મનો નમસ્કાર ચારિત્રગુણ તથા તપગુણને વિકસાવે છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત થતી તપ-સંયમરૂપ

ધર્મની આરાધના જ મુક્તિફળને આપે છે. તેનો અર્થ દેવ-ગુરુના નમસ્કારપૂર્વક થતી ધર્મકરણી જ મોક્ષનો હેતુ બને છે અથવા પાંચે ય પરમેષ્ઠિ ચારે ય ગુણોને ધારણ કરતાં હોવાથી પાંચેયને કરેલ નમસ્કાર ચારે ય ગુણોને વિકસાવે છે. “એગમ્મિ પૂઇએ સવ્વે તે પૂઇયા હોંતિ।”

જેમ એકની પૂજામાં સર્વની પૂજા છે,

તેમ “એગમ્મિ હીલીએ સવ્વે તે હીલીયા હોંતિ।” એકની હીલનામાં સર્વની હીલના છે. અહીં ગત-પ્રત્યાગત અથવા અનુકૃતિ-વ્યાકૃતિ (*Positive-negative*) બંને મળીને જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે.

સમ્યગ્દર્શનાદિ ચારને ધારણ કરનાર કોઈ એક પરમેષ્ઠિને કરેલ નમસ્કાર તે પાંચે યને નમસ્કાર છે. એ વાત જેમ સત્ય છે તેમ પાંચે ય જો ચારેય ગુણોને ધારણ કરે તો તેમાંથી એકને પણ અનમસ્કારનો પરિણામ પાંચે યને અનમસ્કાર રૂપ બને છે. ગુણથી સમાનમાં એકને પણ અનમસ્કાર તે તત્ત્વથી સર્વને અનમસ્કાર છે.

જેમ એક સાધુ, સાધુના ગુણથી સહિત હોય તેને કરેલ નમસ્કાર અઢી દ્વીપમાં રહેલા સર્વ સાધુઓને પહોંચે છે, તેમ સાધુગુણથી સહિત એકને પણ અનમસ્કારનો

ભાવ સહિતનો ભાવનમસ્કાર કહેવાય છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કારના ફળના અર્થી વડે એક પણ પરમેષ્ઠિની અવજ્ઞા ન થવી જોઈએ. તો જ તે નમસ્કાર સમ્યક્ત્વપૂર્વકનો, જ્ઞાન-ક્રિયા સહિતનો બને છે. ચારેય ગુણોના અર્થીને પાંચેય પદોનો નમસ્કાર આવશ્યક છે, એમ ઉપરોક્ત રીતે વિચારવાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

તાત્ત્વિક નમસ્કાર

'તત્ત્વમસિ।' આ તાત્ત્વિક નમસ્કાર છે. તેનો પ્રયોગ ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે ધ્યાતા ધ્યાનાવેશને પૂર્ણ કરી ધ્યેયાવેશમાં હોય. દ્રષ્ટાને જ્યારે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન કરવાનું હોય, ત્યારે ધ્યાતા ગૌણ બની ધ્યેય મુખ્ય બને છે. એટલે ધ્યેયાવેશમાં પ્રવેશ વખતે 'તત્ત્વમસિ'નો અથવા 'સોઽહં'નો મંત્રપ્રયોગ થાય છે. 'નમો અરિહંતાણં' મંત્ર વડે અરિહંતની ચારેય નિક્ષેપાથી નવેય પ્રકારની ભક્તિ થઈ ગયા બાદ, તેના ફલસ્વરૂપ શ્રી અરિહંત પરમાત્માના મુખકમળથી 'તત્ત્વમસિ' વાક્યનું શ્રવણ કરતાં હોઈએ, તેમ આપણો આત્મા અરિહંતસ્વરૂપ છે, એવું સ્વરૂપાનુસંધાન કરી 'અર્હમ્' પોતાના આત્માને ધ્યાવવાનો હોય છે.

આ ધ્યાન સકલ પદાર્થોની સિદ્ધિ કરાવનારું છે.

પાપનાશક અને મંગલોત્પાદક મંત્ર

'નમો અરિહંતાણં' એ અરિહંતોને નમસ્કાર સર્વ પાપોનો નાશક છે અને સર્વ મંગલોનો ઉત્પાદક છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ અરિહંતોનું કેવળજ્ઞાનમય સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ રાગાદિ પાપોનું નાશક છે અને મૈત્ર્યાદિ ભાવોનું ઉત્પાદક છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ સમરસતા તોડવાના કારણો તે હર્ષ, શોક અને શત્રુ-મિત્રભાવ પર છે. હર્ષ-શોકનું મૂળ સુખ-દુઃખનું દ્વંદ્વ છે અને રાગ-દ્વેષનું મૂળ શત્રુ-મિત્રભાવની વૃત્તિ છે. જ્ઞાનચેતના સત્તાથી સર્વમાં સમાન ભાવે વર્તતી હોવાથી, તેમાં જ રમણ કરાવનાર એ અરિહંતાદિનો નમસ્કાર કષાયભાવને અને વિષયભાવને દૂર કરી આપે છે.

કષાયભાવ મોટે ભાગે જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યે અને વિષયભાવ મુખ્યતઃ નિર્જીવ સૃષ્ટિ પ્રત્યે હોય છે. જ્ઞાનભાવથી સચરાચર વિશ્વના જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા એવા પરમાત્માનો નમસ્કાર આપણા જ્ઞાનચેતનાને જગાડી આપે છે. એટલે જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ જ્ઞાનચેતના આવિર્ભાવ ન પામે, ત્યાં સુધી માત્ર સમતારૂપ જ્ઞાન સરોવરમાં ઝીલતા એવા પરમેષ્ઠિઓને વારંવાર આદરપૂર્વક નમન આવશ્યક છે.

એ નમન જ્ઞાનયજ્ઞનામાં પરિણમનરૂપ બનીને, જેને નમવામાં આવે છે તે પરમેષ્ઠિપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

પરમાત્માનું સન્માન પરમાત્મપદ આપનારું હોવાથી
તેનાથી મોટું કોઈ શુભ કર્મ નથી.
જે કર્મનું ફળ આત્મ એવું પરમપદ અપાવે,
તે જ કર્મ સર્વશ્રેષ્ઠ કર્મ છે
એમ જાણનારા મહાપુરુષો
પરમેષ્ઠિ નમસ્કારને પરમ કર્તવ્ય સમજે છે.

પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર પ્રથમ અભિમાનરૂપી પાપનો નાશ કરે છે અને પછી નમ્રતાગુણરૂપી પરમ મંગળને આપે છે. એ બંનેના પરિણામે અર્થાત્ અહંકારના નાશથી અને નમ્રતા ગુણના લાભથી જીવ પોતે શિવસ્વરૂપ બની જાય છે.

અહંકારના નાશથી 'કષાય'નો નાશ અને નમ્રતાના લાભથી સર્વશ્રેષ્ઠ 'વિનય'(ધર્મ મંગળ)નો લાભ થાય છે. તેથી તુચ્છ વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિ છૂટી જાય છે.

વિષયોની આસક્તિ છૂટી જવાથી કષાયની ઉત્પત્તિ પણ અટકી જાય છે. તેના પરિણામે અપ્રમાદ અને અકષાયગુણની ઉત્પત્તિ થવાથી આત્માનું શુદ્ધ નિરાવરણ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ પ્રગટી નીકળે છે.

<u>સુખદુઃખનો જ્ઞાતા અને રાગ-દ્વેષનો દ્રષ્ટા</u>

પ્રભુને સર્વસ્વનું દાન કરવાથી પ્રભુ પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરે છે. 'જેની પાસે જે જે હોય તે આપે,' એ નિયમાનુસાર નમસ્કાર કરનારો પોતાના મન-વચન-કાયા પ્રભુને સોંપે છે. તેના બદલામાં પ્રભુ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસ્વરૂપ પરમાત્મપદ અર્પણ કરે છે.

<u>જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ દાન પરમાત્મપદનું દાન છે.</u> પરમાત્માને નમસ્કાર કરનારો પોતે તે દાન મેળવવાનો અધિકારી બને છે. નમસ્કાર કરવા વડે અધિકારી બનેલા તે જીવને પરમાત્મા પોતાનું પદ આપી દે છે. ભક્ત 'નમો અરિહંતાણં' બોલે છે તેના બદલામાં ભગવાન ભક્તને 'તત્ત્વમસિ' કહીને 'તું જ ભગવાન છે'-એવું વચન (Call) આપે છે.

સુખદુઃખનો જ્ઞાતા અને રાગ-દ્વેષનો દ્રષ્ટા જે થઈ શકે છે, તે સ્વયં અંશે ભગવાન છે, કેમકે તેની તે સાધના જ કાળક્રમે સાધકને કેવળજ્ઞાન અને કેવળ-દર્શન આપનારી થાય છે. કેવળજ્ઞાનગુણના અને કેવળ-દર્શનગુણના અધિકારી થવા દ્રષ્ટાભાવ અને જ્ઞાતાભાવ કેળવતાં શીખવું જોઈએ.

સુખ-દુઃખ એ કર્મનું ફળ છે અને
રાગ-દ્વેષ એ સ્વયં ભાવકર્મસ્વરૂપ છે.
ભાવકર્મનું કર્તૃત્વ અને કર્મફળનું ભોક્તૃત્વ છોડીને,
જીવ જ્યારે તેનું જ્ઞાતૃત્વ અને દૃષ્ટૃત્વ
માત્ર પોતામાં સ્થિર કરે છે,
ત્યારે તે અધ્યાત્મતત્ત્વનો જ્ઞાતા બનીને
મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણનો પ્રારંભ કરે છે.
જ્ઞાતૃત્વ દૃષ્ટૃત્વભાવ જ્યારે પરિપક્વ બને છે,
ત્યારે તે જીવ યોગના શિખર ઉપર
આરૂઢ થઈ મોક્ષના સુખને સિદ્ધ કરે છે.

ભક્તિ અને મૈત્રીનો મહામંત્ર

'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ।'

એ સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનનો ટૂંકો અર્થ જિનભક્તિ અને જીવમૈત્રી, સમ્યગ્જ્ઞાનનો ટૂંકો અર્થ જિનસ્વરૂપ તે નિજસ્વરૂપ અને નિજસ્વરૂપ તે જિનસ્વરૂપ, સમ્યક્ચારિત્રનો ટૂંકો અર્થ જિનભક્તિ વડે વિષયવિરાગ અને જીવમૈત્રી વડે કષાયનો ત્યાગ, એમ પણ કરી શકાય.

'નમો અરિહંતાણં' પદ અરિહંતોની ભક્તિ જે કોઈ પ્રકારે થાય, તે બધો નમસ્કાર છે. તે નમસ્કારનું ફળ

શ્રી અરિહંત ભગવંતો તરફથી 'તત્ત્વમસિ' એવો ઉપદેશ રૂપે મળે છે. જે અરિહંતસ્વરૂપની તું ભક્તિ કરે છે, તે તું જ પોતે છે - એટલે અંતે અભેદતા થાય છે અને તે જ ભક્તિનું પારમાર્થિક ફળ છે.

'નમો અરિહંતાણં' એ મંત્રનો મહામંત્ર છે અને ભક્તિનો પણ મહામંત્ર છે. મંત્રભાવ વડે અરિભાવને શત્રુભાવને હણનારા શ્રી અરિહંતો છે. તેઓને નમસ્કાર થાય છે, તેથી મંત્રનો મહામંત્ર બની જાય છે અને 'અરિહં' એટલે શુદ્ધ આત્મા. તેઓને નમસ્કાર હોવાથી ભક્તિનો મહામંત્ર બને છે.

મંત્ર અને ભક્તિ પરસ્પર અવિનાભાવી છે. એક વિના બીજાનું અસ્તિત્વ અશક્ય છે. સાકારસ્વરૂપની ભક્તિ પૂર્ણ થઈ ત્યારે ગણાય, કે જ્યારે સાકારનું અને નિરાકારનું એવા બંને પ્રકારના આત્માઓ ઉપર સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થાય.

નિરાકારસ્વરૂપ પ્રત્યે સ્નેહ તે પ્રમોદ અને સાકારસ્વરૂપ પ્રત્યે સ્નેહ તે કરુણા અને માધ્યસ્થ. જો કરુણા-માધ્યસ્થ ન હોય, તો પ્રમોદ પણ સાચો ન ગણાય. જો પ્રમોદ ન હોય, તો કરુણા અને માધ્યસ્થ

પણ સાચા નહિ.

જીવતત્ત્વની જો સાચી સદ્દહણા થઈ હોય, તો તેની નિશાની જીવના દુઃખ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને કરૂણા, તેમ જ તેના સુખ પ્રત્યે હર્ષ અને પ્રમોદ હોવા જોઈએ. એ રીતે ભક્તિ અને મૈત્રી ઉભયને એકી સાથે પ્રગટાવનાર મંત્ર તે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર છે.

પ્રથમ પદમાં સમગ્ર મોક્ષમાર્ગ

મૈત્રી અને ભક્તિ એ સમ્યગ્દર્શનનાં લક્ષણ છે. તેની પાછળ સમ્યગ્જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. તે જ્ઞાન એકત્વનું છે. જીવ, અજીવ અને જગદીશ્વરની એકતાનું જ્ઞાન જ સાચી ભક્તિ અને મૈત્રી પ્રગટાવી શકે છે.

એ એકતા ગુણથી, જાતિથી અને સ્વભાવથી છે. સજાતીય એકતાના સંબંધનું જ્ઞાન ભક્તિપ્રેરક અને મૈત્રીપ્રેરક છે, તેથી તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

જ્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન હોય, ત્યાં નિશ્ચયથી ચારિત્ર અવિનાભાવી છે. જ્ઞાન-દર્શન તો જ સત્ય ગણાય, કે જો જીવનમાં તેનો અમલ હોય. એ અમલનું નામ જ ચારિત્ર છે. તે ચારિત્રના બે પ્રકારો છે: એક પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ અને બીજું સ્વભાવરમણતારૂપ.

સ્વભાવરમણતારૂપ ચારિત્ર તે વ્યવહારચારિત્રનું ફળ છે.

હિંસાદિ આશ્રવોથી નિવૃત્તિ અને

ક્ષમાદિ ધર્મોમાં પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહારચારિત્ર છે.

મૈત્રી વડે હિંસાદિ આશ્રવોનો નિરોધ થાય છે અને ભક્તિ વડે સ્વરૂપરમણતા વિકસિત થાય છે. કષાયના આવેગને ભાંગનાર મુખ્યતઃ મૈત્રી છે અને વિષયોની આસક્તિ તોડાવનાર મુખ્યતઃ ભક્તિ છે. પરમાત્મતત્ત્વ ભક્તિનો સર્વશ્રેષ્ઠ વિષય હોવાથી, તે ભક્તિના પ્રભાવે તુચ્છ વિષયો તરફનું આકર્ષણ આપોઆપ ચાલ્યું જાય છે અને વિષય-કષાયને જીતનારો આત્મા પોતે જ મોક્ષ છે. ભક્તિ અને મૈત્રી તેનાં સાધનો છે. તેને વિકસાવનાર મંત્ર નવકાર અથવા તેનું પ્રથમ પદ છે. આથી આ નવકારમંત્રમાં રત્નત્રયી રહેલી છે.

સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્ર એ આત્માના ત્રણ મુખ્ય ગુણો છે. આ અરિહંતોનો નમસ્કાર એ ત્રણેય ગુણોને વિકસાવે છે, કેમકે તે મંત્ર વડે ભક્તિ અને મૈત્રી સાક્ષાત્ પુષ્ટ થાય છે, ચૈતન્ય સાથે તે એકતાનું જ્ઞાન કરાવે છે તથા વિષય-કષાયની પરિણતિથી આત્માને છોડાવે છે.

વિષયોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વિષય જ અરિહંત છે. તેઓશ્રી પ્રત્યેનો આદર બાહ્ય વિષયોની તુચ્છતાનું ભાન કરાવે છે. કષાયોનું મૂળ જીવો પ્રત્યે અણગમો છે.

અરિહંતોનો નમસ્કાર અણગમો શમાવે છે,
જે વડે કષાય નિર્મૂળ થાય છે.

વિષય-કષાયથી મુક્ત આત્મા સ્વયંચારિત્રરૂપ છે. એ રીતે સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયી, જે જૈને મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે, તે નવકારના પ્રથમ પદમાં જ સંગ્રહીત થયેલ છે. અને તેના આરાધકોનું મોક્ષરૂપી ધ્યેય સિદ્ધ થાય છે.

સાત ધાતુ અને દશ પ્રાણ

નમસ્કાર કરવા વડે જે અરિહંતની ભક્તિ થાય છે, તે અરિહંત પરમાત્મા વડે 'તે તું જ છે'-એવો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. 'અરિહંત તું પોતે જ છે'-એવા આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ અરિહંતોની ભક્તિ અનિવાર્ય છે.

જેની ભક્તિ કરવામાં આવે છે, તેનું સ્વરૂપ ભક્તિ કરનારમાં પ્રગટે છે. આત્મામાં અપ્રગટપણે રહેલું અરિહંતસ્વરૂપ જ અરિહંતની ભક્તિ વડે પ્રથમ મન સમક્ષ-બુદ્ધિ સમક્ષ પ્રગટ થાય છે.

મન અને બુદ્ધિને શ્રી અરિહંતના ધ્યાનમાં પરોવવાથી તે બંને સમક્ષ ભક્તિ કરનારમાં છુપાયેલું અરિહંત-સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થાય છે. શ્રી અરિહંત ભક્તિનો આ પ્રભાવ છે. આથી શ્રી અરિહંતની ભક્તિ મન-વચન-કાયાથી કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવા વડે, સાતે ય ધાતુ ભેદાય તે રીતે અને દશે ય પ્રાણો તેમાં પરોવાય તે રીતે કરવા યોગ્ય છે.

જ્યારે શરીર રોમાંચિત થાય અને ચક્ષુઓમાં હર્ષનાં આંસુઓની ધારા વહેવા લાગે, ત્યારે સમજવું કે શ્રી અરિહંતની ભક્તિમાં સાતે ય ધાતુ અને દશે ય પ્રાણ ઓતપ્રોત થયા છે.

આથી શ્રી અરિહંતની ભક્તિ ત્રિકરણ યોગે કરવાનું વિધાન છે. જ્યારે ત્રણેય યોગ અને ત્રણેય કરણ શ્રી અરિહંતના ધ્યાનમાં પરોવાય, ત્યારે અંતઃકરણ નિર્મળ થાય છે અને નિર્મળ અંતઃકરણમાં અરિહંતતુલ્ય આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પરમાત્મ - સમાપત્તિ

વિષયની સમાપત્તિ = ત્રણ કરણથી, ત્રણ યોગથી થતું વિષય (object)નું ધ્યાન આત્માને તદ્રૂપ (વિષયરૂપ) બનાવે

છે, જ્યારે આત્મા(subject)ની સમાપત્તિ અહીં ગ્રહણ કરવાથી ગ્રહણ યોગથી થતું શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન આત્માને પરમાત્મસ્વરૂપ બનાવે છે.

ભક્તિ અનુષ્ઠાનને પણ શાસ્ત્રોક્ત વિધાનાનુસાર કરવાથી પરમાત્માની સાથે સમાપત્તિનું કારણ બને છે, કારણકે શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાન કરતી વખતે શાસ્ત્રના કહેનારા શાસ્ત્રકારો ઉપર પણ બહુમાનગર્ભિત અંતરંગ પ્રીતિ થાય છે, તે પ્રીતિ પરમાત્મસમાપત્તિનું કારણ બને છે. ભક્તિ અનુષ્ઠાન દ્વારા થતું પરમાત્મસ્મરણ પરમાત્મસમાપત્તિનું કારણ છે, કારણકે તે સ્મરણ બહુમાનગર્ભિત હોય છે.

ભગવાનની આજ્ઞાનું આરાધન એ બહુમાનગર્ભિત એક પ્રકારનું પરમાત્મસ્મરણ જ છે. તેથી ભગવાનનું નામગ્રહણ અને પ્રતિમાપૂજન પણ ભગવાનની આજ્ઞાના આરાધનરૂપે કરવાનું હોય છે. આજ્ઞાના આરાધનમાં આજ્ઞાકારકનું બહુમાનગર્ભિત સ્મરણ રહેલું છે, તેથી તે સમાપત્તિનું સરલ સાધન બને છે.

ભગવાનના સ્મરણને અને ક્લિષ્ટ કર્મોને સહ-અનવસ્થાન લક્ષણ(એકી સાથે બન્ને ભેગાં ન રહી

શકે તેવો) વિરોધ છે. જ્યાં અનુમાનગર્ભિત ભગવત-સ્મરણ હોય, ત્યાં સંસારભ્રમણના કારણભૂત ક્લિષ્ટ કર્મ ટકી શકતાં નથી. ભગવત્સ્મરણ મિથ્યા મોહનો નાશ કરીને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની સાથે એકતાનું ભાન પેદા કરાવે છે.

મંત્રાત્મક બે પદો

'ખમામિ સવ્વ જિવાણં ।
ખમાવિ સવ્વ જીવાણં ॥' વંદિત્તુ-૧૬

અર્થભાવના: 'જિનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલ સર્વને હું નમું છું, કેમકે તેમની નજરથી મને અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે અનુગ્રહ વડે હું મારા જિનસ્વરૂપને પામું છું. જિનસ્વરૂપને પામવામાં મારાથી થતાં પ્રમાદ, અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વને હું નિંદુ છું. મારા તે અપરાધને સર્વ જીવો પાસે હું ખમાવું છું. સર્વ જીવોને જિનસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે આલંબનરૂપ થવામાં થતા વિલંબ અને વિઘ્ન-રૂપ મારા અપરાધોની હું ક્ષમા માગું છું. સર્વ જીવો મારા તે અપરાધોને ખમો-મને ક્ષમા આપો.'

એ રીતે અર્થભાવનાપૂર્વકના થતા આ બે પદોના ધ્યાનથી અને સ્મરણથી મારા આત્માને હું શુદ્ધ-નિર્મળ

કરું છું. રાગાદિથી ભિન્ન અને જ્ઞાનાદિથી અભિન્ન એવા મારા શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે મંત્રસ્વરૂપ આ બે પદોનું હું નિરંતર ભાવથી સ્મરણ કરું છું.

'નમામિ સવ્વ જિણાણં ।'

આ મંત્રથી સર્વ ઉપકારીઓને નમસ્કાર છે. સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપકાર આપણાને 'વસ્તુતઃ પરમાત્મા એવ જીવાત્મા' અર્થાત્ 'દ્રવ્યથી પરમાત્મા એ જ જીવાત્મા છે' એવું જ્ઞાન આપનારનો છે. સર્વ જિનો જીવમાત્રને જિનસ્વરૂપ જુએ છે, અજિનસ્વરૂપને જોવા છતાં પણ ન જોવા બરાબર કરે છે અને જિનસ્વરૂપને અજાગય કરી ઉત્તેજના આપે છે, તેથી તેઓ સર્વ શ્રેષ્ઠ ઉપકાર કરી રહ્યા છે. તેઓને થતો નમસ્કાર કૃતજ્ઞતાગુણ અને જ્ઞાનગુણ ઉભયને વિકસાવે છે.

'ખામિ સવ્વ જીવાણં ।'

સર્વ જીવોમાં સત્તાથી જિનસ્વરૂપ હોવા છતાં, તેને તે સ્વરૂપે ન જોવા રૂપ અપરાધને હું ખમાવું છું. તે અપરાધોને ખમાવવાથી તે સ્વરૂપને જોનારા દરેક ઉપકારીઓને કરાતો નમસ્કાર તાત્ત્વિક બને છે.

'નમામિ સવ્વ જિણાણં । ખામિ સવ્વ જીવાણં ।'

શબ્દાર્થ: 'સર્વ જિનોને હું નમું છું. સર્વ જીવોને હું ખમું છું.'

ભાવાર્થ: 'નમું છું એટલે તેઓના ઉપકારને સ્વીકારું છું,
ખમું છું એટલે મારા અપકારને કબૂલું છું.'

મારા ઉપર થયેલા, થઈ રહેલા અને થનારા બધા ઉપકારીઓના ઉપકારને હું કૃતજ્ઞભાવે સ્વીકારું છું. મારા તરફથી થયેલા, થઈ રહેલા અને થનારા બધા અપકારોને હું સરલભાવે કબૂલું છું અને ફરી નહિ કરવાના ભાવથી ક્ષમા માંગુ છું.

મોટામાં મોટો ઉપકાર આપણું જિનસ્વરૂપ જેઓ જોઈ રહ્યા છે અને તેની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી આપણા અપરાધોની ક્ષમા આપી રહ્યા છે, તેઓનો છે.

તેઓની કરુણા, તેઓની મૈત્રી, તેઓનો પ્રમોદ અને તેઓનું માધ્યસ્થ્ય મારા જિનસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારક છે. આથી તેઓની હું સ્તુતિ કરું છું અને મારામાં તે ચારેય ભાવો સર્વ જીવો પ્રત્યે પ્રગટે એવી પ્રાર્થના કરું છું, તેથી વિપરીત મારા ભાવોને હું નિંદુ છું-ગર્હું છું અને સર્વ જિનોની સમક્ષ તેની ક્ષમા પ્રાર્થું છું અને સર્વ જીવોની સમક્ષ તેઓ પ્રત્યે આચરેલા અપરાધોની ક્ષમા યાચું છું. સર્વ જીવોનું પ્રચ્છન્ન જિનસ્વરૂપ જોઈને

તેઓ પ્રત્યે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને
માધ્યસ્થ્ય ભાવને વિકસાવું છું.

ઋણમુક્તિ એ કૃતજ્ઞતા અને પરોપકાર ગુણના સ્વીકારમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. ઉપકારી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાનો ભાવ અને અપકારી પ્રત્યે પણ ઉપકાર કરવાનો ભાવ આવ્યા વિના ઉભય ઋણમાંથી મુક્તિ અસંભવિત છે.

એક ઋણ ઉપકાર લેવાથી થાય છે.
બીજું ઋણ અપકાર કરવાથી થાય છે.
આથી ઉભયઋણની મુક્તિ માટે 'નમામિ' અને 'ખમામિ'
બંને ભાવોના આરાધનની સરખી જરૂર છે.

'નમો' પદનું મહત્ત્વ

'નમો' પદનો એક અર્થ 'દ્રવ્ય-ભાવસંકોચ' છે.
દ્રવ્યથી કાયા અને વચનનો તથા
ભાવથી મન અને બુદ્ધિનો બાહ્ય પદાર્થોમાંથી
સંકોચ સાધી તથા તેને આત્માભિમુખ બનાવીને
સર્વ મહાપુરુષો પરમપદને પામ્યા છે
અથવા બીજી રીતે દ્રવ્યસંકોચ એટલે
શરીરાદિ બાહ્ય વસ્તુના મદનો ત્યાગ તથા
ભાવસંકોચ એટલે મન, બુદ્ધિ આદિના માનનો ત્યાગ.

એ રીતે મદ અને માનનો ત્યાગ કરવાથી વૃત્તિ
સંતુષ્ટ બને છે અને તેથી સર્વશ્રેષ્ઠ
વસ્તુઓનું જ્ઞાન અને ધ્યાન ફળીભૂત થાય છે.

જ્ઞાનનું ફળ સમતા-સંવર છે અને ધ્યાનનું ફળ નિરોધ-નિર્જરા છે. તે તેને જ વરે છે, કે જેના મનમાં કાયા અને વચન તથા ઉપલક્ષણથી પુદ્ગલના સંયોગ-જનિત સર્વ ઔદયિક ભાવોનું અભિમાન ગળી ગયું હોય છે: તેમ જ મન અને બુદ્ધિ તથા ઉપલક્ષણથી સર્વ પ્રકારના ક્ષાયોપશમિક ભાવોનો પણ અહંકાર ચાલ્યો ગયો હોય છે.

આથી એ સિદ્ધ થયું કે જાતિ, કુળ, રૂપ, બળ, ઐશ્વર્ય અને વાલ્લભ્યાદિ અર્થાત્ સર્વને પ્રિય વગેરે ઔદયિક ભાવોના મદનો ત્યાગ તે મુખ્યત્વે દ્રવ્યસંકોચ છે અને તપ, શ્રુત, જ્ઞાન અને બુદ્ધિ આદિ ક્ષાયોપશમભાવના માનનો ત્યાગ તે મુખ્યત્વે ભાવસંકોચ છે.

દ્રવ્ય અને ભાવ અથવા બાહ્ય અને અભ્યંતર એ ઉભય પ્રકારે મદ અને માનના ત્યાગનું પ્રણિધાન તે દ્રવ્ય-ભાવસંકોચ અને તે નમસ્કારનો મુખ્ય પદાર્થ છે. એવો નમસ્કારભાવ અથવા ત્રીજું રહસ્ય, એ ધર્મના

પ્રારંભમાં અતીવ આવશ્યક છે.

'નમો' મંત્ર વડે અહંતા-મમતાનો ત્યાગ

અહંતા અને મમતા તો સંસારમાં ભટકાવનારી વસ્તુ છે.
અહંતા એટલે 'કર્મનો કર્તા માત્ર હું જ છું,' એવી બુદ્ધિ,
મમતા એટલે 'કર્મફળનો અધિકારી હું છું,' એવી બુદ્ધિ.

એ બંનેને નિવારવા માટે કર્મનો કર્તા કેવળ હું નહિ, કિન્તુ કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા અને પૂર્વકૃત કર્મ વિગેરેના સહકારથી કર્મ થાય છે તેમ વિચારવું.

કર્મફળ પણ બધાના સહકારનું પરિણામ હોવાથી,
તેના ઉપર માત્ર મારી એકલાનો
અધિકાર નહિ, એમ પણ વિચારવું.

નમસ્કારના આરાધકે પોતાના સઘળાં કર્મ અને તેના ફળ, જેને નમસ્કાર કરે છે, તે નમસ્કાર્યોને સમર્પિત કરી દેવાનાં હોય છે, કેમકે નિમિત્ત કર્તૃત્વ તેઓનું છે.

તેઓના અવલંબને જ કર્મ અને
તેના ફળમાં શ્રેષ્ઠતા આવે છે.

પ્રત્યેક શુભ કર્મ અને તેનું શ્રેષ્ઠ ફળ,
જેના અવલંબનથી શુભ અને શ્રેષ્ઠ બને છે,
તેના માલિકીનું છે, એમ ઉપચારનય કહે છે.

તેથી બંને ઉપર સ્વામિત્વ તેમનું છે, એવી વૃત્તિ ધારણ કરવી જોઈએ. તેના પરિણામે અહંત્વ-મમત્વ ગળી જાય છે અને નમ્રતા, નિરાભિમાનતા, સરળતા, સંતોષ વગેરે ગુણોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા ભક્તિનાં સુમધુર ફળોના અધિકારી થવાય છે.

અવ્યય પદ

'નમો' એ વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ અવ્યય પદ છે. મોક્ષ પણ અવ્યય પદ છે. તેથી 'નમો' અવ્યય મોક્ષપદનું કારણ પણ બને છે. અવ્યય પદ એ જ સાતવ્ય, ધ્યાતવ્ય અને જ્ઞાતવ્ય છે.

વાક્યમાં કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા-એમ ત્રણ હોય છે. અહીં 'નમો' એ અવ્યય હોવાથી માત્ર તેમાં ક્રિયા છે, પણ કર્તા કે કર્મ નથી. સાધના વખતે કર્તા અને કર્મ ગૌણ બનીને જ્યારે ઉપયોગમાં માત્ર ક્રિયા રહે, ત્યારે તે સાધના શુદ્ધ બને છે.

'નમો' પદનું ઉચ્ચારણ જ ક્રિયાવાચક હોઈ, કોઈ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વનું સાચું ભાન કરાવે છે અથવા ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન એ ત્રિપુટીમાંથી જ્યારે ધ્યાતાનું વિસ્મરણ થઈ મનોવૃત્તિ કેવળ ધ્યેયાકાર બને છે, ત્યારે તે ધ્યાન

યથાર્થ થતું ગણાય છે.

નમસ્કારની ક્રિયામાં પણ જ્યારે કર્તા અને
કર્મનું વિસ્મરણ થઈ કેવળ ક્રિયા રહે છે,
ત્યારે જ તે સાધના શુદ્ધ થઈ ગણાય છે.

વળી 'નમો' પદનું ઉચ્ચારણ તે વૈખરી વાણીનો પ્રયોગ છે, તેથી તે ક્રિયાયોગ છે; અર્થનું ભાવન તે મધ્યમા વાણી હોઈ ભક્તિયોગ છે અને નમસ્કારની આન્તર્ ક્રિયા પશ્યન્તીરૂપ છે, તેથી તે જ્ઞાનયોગ છે.

એ રીતે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન
ત્રણે ય યોગની સાધના 'નમો' પદમાં રહેલી છે.

નિર્મળ વાસના

નમસ્કારની સાધનાથી મલિન વાસનાઓનો
ત્યાગ થાય છે, નિર્મળ વાસનાનો સ્વીકાર થાય છે
અને અંતે ચિન્માત્ર વાસના અવશેષ રહે છે.

મલિનવાસના બે પ્રકારની છે: એક બાહ્ય-બીજી આંતર. વિષયવાસના બાહ્ય છે અને માનસવાસના અભ્યંતર છે. વિષયવાસના સ્થૂલ છે, જ્યારે માનસવાસના સૂક્ષ્મ છે.

વિષયના ભોગકાળમાં ઉત્પન્ન થતા
સંસ્કાર તે વિષયવાસના છે.

વિષયો પ્રતિ કામનાના કાળમાં ઉદ્ભવતા સંસ્કાર તે માનસવાસના છે. બીજી રીતે લોકવાસના કે દેહવાસના તે વિષયવાસના અને દંભ, દર્પાદિ તે માનસવાસના છે.

નમસ્કારભાવ અને નમસ્કારની ક્રિયાથી બાહ્ય-આંતર ઉભય પ્રકારની મલિન વાસનાનો નાશ થાય છે તથા મૈત્રી, મુદિતાદિ નિર્મળ ભાવનાઓ પ્રગટે છે.

મન, બુદ્ધિ આદિ ચૈતન્યનો શુભ વ્યાપાર એટલે
ચિન્માત્ર વાસના, તેથી કાર્યાકાર્યના વિવેકરૂપે
સદ્વિચાર જાગે છે અને અંતે તેનો પણ
પરમાત્મ-સાક્ષાત્કારમાં લય થાય છે.

સદ્વિચાર અને સદ્વિવેક તે સાધનારૂપ 'અપર' લાભ છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર-પરમાત્મસાક્ષાત્કાર તે સાધ્યરૂપ 'પર' લાભ છે. સાક્ષાત્ યા પરંપરાએ ઉભય પ્રકારના લાભની પ્રાપ્તિ નમસ્કારભાવ અને નમસ્કારની ક્રિયાથી સિદ્ધ થાય છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે:

"બન્ધો હિ વાસનાબન્ધો,
મોક્ષઃ સ્યાદ્ વાસનાક્ષયઃ।
વાસનાસ્ત્વં પરિત્યજ્ય,
મોક્ષાર્થિત્વમપિ ત્યજ ॥૧॥"

અર્થ: વાસનાનો બંધ એ જ બંધ છે. વાસનાનો ક્ષય એ જ મોક્ષ છે. વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને તું મોક્ષાર્થિ-પણાનો પણ ત્યાગ કર અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કારને મેળવ.

પરમેષ્ઠિ નમસ્કારથી સમત્વની સિદ્ધિ

ચૌદ પૂર્વ અને દ્વાદશાંગીમાંથી આપણને જે અનેક પ્રકારનો પ્રકાશ મળે છે, તેમાંનો એક પ્રકાશ એ છે કે આત્મદ્રષ્ટિએ કોઈ જીવ આપણાથી ઉતરતો નથી અને દેહદ્રષ્ટિએ કોઈ જીવ આપણાથી ચઢિયાતો નથી.

કર્મમુક્ત જીવની અવસ્થા સર્વની સરખી સુખ-દાયક છે. કર્મબદ્ધ અવસ્થા સર્વને સરખી કષ્ટદાયક છે, કેમકે કર્મજનિત સુખ પણ પરિણામે દુઃખદાયક છે.

સર્વજીવો સાથે પોતાની તુલ્યતાનું આ પ્રકારે
ભાવન કરવું તે વડે પ્રાપ્ત થતું અપૂર્વ સમત્વ
એ મોક્ષનું અસાધારણ કારણ છે.
આ ભાવના આઠે ય પ્રકારના મદને,
ચારે ય કષાયને અને પાંચે ય ઈંદ્રિયોને
જીતાવનાર હોવાથી પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં આવી ભાવના વડે શ્રી સિદ્ધિપદને પામેલા અનંતા શ્રી અરિહંતો, વર્તમાનના

ઉત્કૃષ્ટ ૧૭૦ અને જઘન્ય ૨૦ શ્રી અરિહંતો તથા ભવિષ્યકાળના અનંતા શ્રી અરિહંતોને નમસ્કાર થાય છે. વળી અતીતકાળના અનંતા સિદ્ધોને, વર્તમાનકાળના એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ સિદ્ધો અને ભવિષ્યના થનારા અનંતા સિદ્ધોને નમસ્કાર થાય છે. તેમ જ અતીતકાળના અનંતા, વર્તમાનકાળના સર્વક્ષેત્રના કેવળજ્ઞાનીઓ અને છદ્મસ્થ મુનિઓ તથા ભવિષ્યકાળના અનંતા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય આદિ સાધુ ભગવંતોને નમસ્કાર થાય છે. એ નમસ્કાર પરમેષ્ઠિઓમાં રહેલા સમત્વને ઉદ્દેશીને થતો હોવાથી સમત્વની સિદ્ધિ કરે છે.

પાંચ પ્રકારના ગુરુ

શ્રી નમસ્કારમંત્રમાં પાંચ પ્રકારના ગુરુઓ રહેલા છે:

શ્રી અરિહંતો માર્ગદર્શક હોવાથી પ્રેરક ગુરુ છે,
સિદ્ધો અવિનાશી પદને પામેલા હોવાથી સૂચક ગુરુ છે,
શ્રી આચાર્યો અર્થના દેશક હોવાથી બોધક ગુરુ છે,
શ્રી ઉપાધ્યાયો સૂત્રના દાતા હોવાથી વાચક ગુરુ છે.
સાધુઓ મોક્ષમાર્ગે સહાયક હોવાથી સહાયક ગુરુ છે.
પંચ ગુરુઓને નમસ્કારરૂપ હોવાથી શ્રી નવકાર મંત્રને 'ગુરુમંત્ર' અથવા 'પંચ મંગલ' પણ કહે છે.

આ પંચ મંગલ સૂત્રરૂપ હોવા છતાં વારંવાર મનન કરવા યોગ્ય હોવાથી, તેમ જ તેના સમ્યગ્ આરાધન દ્વારા ચમત્કારિક પરિણામો આવતાં હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ લોકમાં મંત્રરૂપે થઈ છે.

પાંચ નામ અને ચાર શરણાની જોડ તે ભાવ-મંગલ છે. પુણ્ય-પાપની વિશેષતાને જાણનાર જીવ આ મંત્રનો વિશિષ્ટપણે અધિકારી છે.

ધ્યાન અને લેશ્યા

સઘળી ઇંદ્રિયોને મધ્ય આદિ સ્થાનોમાં કેન્દ્રિત કરીને પછી જે ચિન્તન થાય તેને 'ધ્યાન' કહે છે.

ધ્યાનના બીજા પણ અનેક અર્થો છે. શ્રુતજ્ઞાનને પણ શુભ ધ્યાન કહ્યું છે. ક્રિયા અને ભાવનાપૂર્વક સ્થિર અધ્યવસાયને પણ ધ્યાન કહ્યું છે. 'નિરાકાર-નિશ્ચલ બુદ્ધિ', 'એકપ્રત્યયસન્તતિ', 'સજાતીય પ્રત્યયની ધારા', 'પરિસ્પન્દવર્જિત એકાગ્ર ક્રિયાનિરોધ' વગેરે ધ્યાનના અનેક પર્યાયો કહ્યા છે, તે બધાનો સંગ્રહ પરમેષ્ઠિધ્યાનમાં સમજવાનો છે.

કમલબંધથી, ત્રિકરણ શુદ્ધિથી અને ભિન્નવર્ણથી પણ નમસ્કારનું ધ્યાન થઈ શકે છે. 'નમસ્કારના

ધ્યાનનું ફળ લેશ્યાવિશુદ્ધિ છે.' લેશ્યાવિશુદ્ધિ એટલે માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન, એ ત્રણ શલ્યથી રહિત ચિત્તનાં પરિણામ છે.

શ્રદ્ધાળુ આત્મા જે કાંઈ ક્રિયા કરે છે, તે બીજાને હલકા પાડવા માટે કે પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે હોતી નથી. જેમાં મુખ્યત્વે પરાપકર્ષની વૃત્તિ હોય, તે માયાશલ્ય છે, જેમાં મુખ્યત્વે સ્વોત્કર્ષ સાધવાનો મનોરથ હોય તે નિદાનશલ્ય છે અને જેમાં સ્વમતિની કલ્પના મુખ્ય હોય તે મિથ્યાત્વશલ્ય છે.

ક્રિયાની સફળતા માટે પ્રત્યેક ક્રિયા માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન - એ ત્રણ શલ્યથી રહિત હોવી જોઈએ, અર્થાત્ નિર્દંભ, નિઃશંક અને નિરાશંસભાવે થવી જોઈએ.

શ્રી નમસ્કારમંત્રનું ધ્યેયનિષ્ઠ આરાધન જીવને નિર્દંભ, નિઃશંક અને નિષ્કામ બનાવે છે, કેમકે તેમાં મમત્વભાવનું શોષણ અને સમત્વભાવનું પોષણ થાય છે.

લેશ્યાવિશુદ્ધિ અને અંતઃપરિણામ

શ્રી નમસ્કારમંત્રના આરાધનથી જીવન પણ ત્રણ ગુણો પોષાય છે: તે છે ક્ષમતા, દમતા અને શમતા. ક્ષમતા એટલે ક્રોધરહિતતા, દમતા એટલે કામરહિતતા

અને શમતા એટલે લોભરહિતતા.

બીજાને આત્મસમાન જોનાર ક્રોધ કોના ઉપર કરે? બીજાને પીડા થાય તેવી રીતે કામ કે લોભનું સેવન પણ તે કેવી રીતે કરી શકે?

બીજાના દુઃખને પોતાનું દુઃખ માનનાર અને બીજાના સુખની પોતાના સુખ જેટલી જ કિંમત આંકનારમાં કામ, ક્રોધ અને લોભ-એ ત્રણે ય દોષો ઓગળી જાય છે. એવી જ રીતે માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન-એ ત્રણે ય શલ્યો પણ ચાલ્યા જાય છે. શ્રી નમસ્કારમંત્ર વડે થતી લેશ્યાવિશુદ્ધિનું આ ફળ છે.

લેશ્યાવિશુદ્ધિ અને સ્નેહનો પરિણામ એ એક દૃષ્ટિએ સમાન અર્થને કહેનાર શબ્દો છે. શ્રી નમસ્કારમંત્ર સમસ્ત જીવરાશિ ઉપર સ્નેહનો પરિણામ વિકસાવે છે. તેમ જ એ સ્નેહના પરિણામમાં કામ, ક્રોધ અને લોભ-એ ત્રણે દોષો તથા માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન, એ શલ્યો પાણીથી ભરેલા કાચી માટીના ઘડાની જેમ પીગળી જાય છે અને આત્મા ક્ષાન્ત, દાન્ત અને શાન્ત તથા નિષ્કામ, નિર્દંભ અને નિઃશલ્ય થઈ ક્રિયાના ઉત્કૃષ્ટ ફળને મેળવી શકે છે.

કૃતજ્ઞતાગુણનો વિસ્તાર

નવકાર એ ચૌદ પૂર્વનો સાર છે અને સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનનું રહસ્ય છે. તેનું એક કારણ નમસ્કારથી કૃતજ્ઞતાગુણ કેળવાય છે. કૃતજ્ઞતાગુણ એ બધા જ સદ્ગુણોનું મૂળ છે. તેનું શિક્ષણ નમસ્કારથી મળે છે. કૃતજ્ઞતાગુણને ઉત્પન્ન કરનાર પરોપકારગુણ છે.

પરોપકારગુણ સૂર્યના સ્થાને છે,
તો કૃતજ્ઞતાગુણ ચંદ્રના સ્થાને છે.
જેનાથી ઉપકાર થાય છે, તેને કૃતજ્ઞ રહેવું
એ ધર્મનો પાયો છે.

એનું જ્ઞાન મૂળથી જ આપવા માટે શ્રી નમસ્કારમંત્રને મૂળ મંત્ર યા મહામંત્ર કહ્યો છે. નવકાર વિના તપસ્યા, ચારિત્ર અને શ્રુત નિષ્ફળ કહ્યા છે.

તેનો અર્થ કૃતજ્ઞતાભાવ વિના
સઘળી આરાધના અંક વિનાના શૂન્ય જેવી છે.

સમ્યક્ત્વગુણ પણ કૃતજ્ઞતાભાવનો સૂચક છે, કેમકે તેમાં દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ અને ધર્મતત્ત્વ પ્રત્યે ભક્તિ છે, નમસ્કાર છે, શ્રદ્ધાગર્ભિત બહુમાન છે અને એ ત્રણે તત્ત્વો પરમ ઉપકારક છે, એવો હાર્દિક સ્વીકાર છે.

જેનાથી સર્વ કાંઈ શુભ મળ્યું છે, મળે છે અને મળવાનું છે, તેને યાદ કરવા અને તેના પ્રત્યે બહુમાન વ્યક્ત કરવો, તેનું બીજું નામ કૃતજ્ઞતાગુણ છે.

કૃતજ્ઞતાગુણ એ એક પ્રકારની ગ્રહણબુદ્ધિની ભાવના પણ છે. મુક્તિમાર્ગમાં પરોપકારગુણ એ ગ્રહણ-બુદ્ધિની ભાવનામાંથી ઉત્પન્ન થતો શુભભાવ છે.

ગ્રહણબુદ્ધિ અને ત્યાગબુદ્ધિ એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. આપોઆપ સુખસ્વરૂપ મોક્ષમાં આપવાનું જ છે પણ લેવાનું કાંઈ નથી. સંસારમાં માત્ર લેવાનું છે પણ આપવાનું કાંઈ નથી. લેવાની ક્રિયામાંથી છૂટવાનો ઉપાય જ્યાં કશું જ લેવાનું નથી અને કેવળ આપવાનું છે, તેવો મોક્ષ મેળવવો તે છે. તે મોક્ષ મેળવવાનું અનન્ય સાધન એક નમસ્કારભાવ યા કૃતજ્ઞતાગુણ છે.

યોગ્યને નમનારનો વિસ્તાર અને ન નમનારનો વિનાશ, એ આ સંસારનો અવિચળ નિયમ છે.

દાનરુચિ એ પણ નમસ્કારની જ એક રુચિ છે. નમસ્કાર એ સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષોને અને સર્વશ્રેષ્ઠ સદ્-ગુણોને સર્વશ્રેષ્ઠ દાન છે. દાનરુચિ વિના દાનાદિગુણો એ ગુણ બની શકતા નથી, તેમ નમસ્કાર રુચિ વિના

પુણ્યનાં કાર્યો પણ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યસ્વરૂપ બની શકતા નથી.

નમ્રતાનું મૂળ કૃતજ્ઞતા, કૃતજ્ઞતાનું ફળ પરોપકાર અને પરોપકારનું ફળ ઉદારસ્વભાવ છે. વિશ્વનું ધારણ-પાલન-પોષણ પરોપકારથી જ થઈ રહ્યું છે. કોઈ પણ એવું અસ્તિત્વ નથી, કે જેમાં એક જીવને બીજા જીવ તરફથી ઉપગ્રહ-ઉપકાર ન થતો હોય. એ સંબંધમાં કહ્યું છે કે:

'तरुवर सरवर संतजन, चौथा बरसत मेह;
परमारथ के कारणे, चारों धरिया देह ॥१॥'

અથવા- 'पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः,
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।
नादन्ति सस्यानि खलु वारिवाहाः,
परोपकाराय सतां विभूतयः ॥२॥'

'परकार्याय पर्याप्ते, वरं भस्म वरं तृणम्।
परोपकृतिमाधातु-मक्षमो न पुनः पुमान् ॥३॥'

તથા- 'सूर्याचन्द्रमसौ व्योम्न, द्वौ नरौ भूषणं भुवः।
उपकारे मतिर्यस्य, यश्च तं न विलुम्पति ॥४॥'

નમસ્કારમાં નમ્રતા

અહિંસાદિ ધર્મ માત્રનું મૂળ નમ્રતા છે. ધર્મને સાનુબંધ બનાવનાર નમસ્કારનો ભાવ છે. ધર્મ પામવાનું પહેલું પગથિયું નમ્ર થવું તે છે. જે નમ્ર બની શકતો નથી, તે ધર્મને ઓળખી શકતો નથી.

ધર્મને ઓળખવા માટે કર્મના સ્વરૂપને જાણવું જોઈએ અને જે કર્મના સ્વરૂપને જાણે, તે અવશ્ય નમ્ર બને છે. નમ્ર બનીને સંયમી થનારો આત્મા આવતાં કર્મોને રોકે છે અને જુના કર્મોને વિખેરવા માટેનું સાધન તપ, તેને કરવા માટે સદા ઉલ્લસિત રહે છે.

એક નમસ્કારમાં અહિંસા, સંયમ અને તપ-રૂપ ત્રણે ય પ્રકારનાં ધર્મનાં અંગોને મેળવી આપવાનું સામર્થ્ય છે. ધર્મ કરીને જે ગર્વ કરે છે, તેનો ધર્મ વાસ્તવિક નથી, પણ ધર્મનો આભાસ માત્ર છે.

કર્મની ભયાનકતાના ભાનથી થતી નમ્રતા એ જ વાસ્તવિક નમ્રતા છે. કર્મના સ્વરૂપનું ભાન થતાંની સાથે જ તે ભાન જીવને નમ્ર બનાવી દે છે. કર્મ સ્વરૂપના ભાન વિના કર્મ-કચરાને કાઢવાની કે રોકવાની વૃત્તિ થતી નથી.

નમ્રતાને પેદા કરનાર તત્ત્વજ્ઞાન જો ન મળે તો તે આત્મા કર્મનો ક્ષય કરનાર તાત્ત્વિક ધર્મને કેવી રીતે પામી શકે? અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપી સત્ય ધર્મને પામવા માટે કર્મની સત્તા, બંધ, ઉદય અને ઉદીરણાદિને જ સમજવા લગાવાને કહ્યાં છે. તેને જાણવા વડે પ્રાપ્ત થતી તાત્ત્વિક નમ્રતાથી સાચા અહિંસાદિ ધર્મોની પ્રાપ્તિ અને પાલન થઈ શકે છે.

વિનય એ 'નમો'નો અર્થાત્ નમ્રતાનો પર્યાય છે. અષ્ટકર્મવિનયન - દૂરીકરણ એ વિનયની શક્તિ છે. તેનો અર્થ એ છે કે અષ્ટકર્મના બંધમાં મુખ્ય કારણભૂત આઠ મદ છે, તેનો મૂળમાંથી નાશ કરવાની શક્તિ વિનયગુણમાં છે, નમ્ર વૃત્તિમાં છે.

મારો આત્મા અનાદિ-કર્મના સંબંધથી દુઃખી, ક્ષુદ્ર, પરવશ અને પરાધીન દશામાં છે એવું જ્ઞાન જ જિનવચન વડે થવાથી જાતિ, કુળ, રૂપ, બળ, લાભ, ઐશ્વર્યાદિ કર્મકૃત ભાવોનું અભિમાન ગળી જાય છે અને જીવમાં સાચી નમ્રતા આવે છે. તેથી ધર્મને સાનુબંધ બનાવનાર નમસ્કારભાવ છે, એ વાત સત્ય ઠરે છે. આઠ મદના કારણભૂત આઠ કર્મ, આઠ કર્મનાં કારણભૂત

ચાર કષાય અને ચાર સંજ્ઞા તથા પાંચ વિષય વગેરેથી ભયભીત થયેલો જીવ જ વાસ્તવિક ધર્મ પામવાને યોગ્ય છે.

ધર્મ પામેલા જીવો ઉપર તેને ભક્તિ અને પ્રમોદ જાગે છે તથા ધર્મને નહિ પામેલા જીવો પ્રત્યે કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય આવે છે. એ ચાર ભાવ વિનાના ધર્મક્રિયાઓમાં કોઈને કોઈ પ્રકારનો મદભાવ છૂપાયેલો રહેલ છે, તેથી તે ધર્મ સાનુબંધ બનતો નથી.

ધર્મને સાનુબંધ બનાવવા માટે કર્મના વિચારની સાથે ગુણાધિક પ્રત્યે પ્રમોદ અને દુઃખાધિક પ્રત્યે કરુણા આદિ ભાવોની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે.

સર્વસિદ્ધ મહામંત્ર

જેઓ ત્રણ ભુવનને નમસ્કરણીય બન્યા છે, તેઓ આત્મદૃષ્ટિએ પોતાથી કોઈ નાનું નથી, એ ભાવ સ્પર્શીને જ બન્યા છે. તે કારણે નમસ્કરણીયનો નમસ્કાર આપણામાં સાચો નમસ્કારભાવ લાવે છે.

આત્મદૃષ્ટિએ આપણા કરતાં કોઈ નાનું નથી, એમ જ્યારે સમજાય ત્યારે નમસ્કાર લાગુ પડ્યો ગણાય. એવો ભાવનમસ્કાર પામીને જ જીવો મોક્ષે ગયા છે અને જાય છે.

આત્મદૃષ્ટિએ મારાથી કોઈ નાનું નથી, કેમકે સર્વ આત્માઓ સ્વરૂપથી સરખા છે. દેહદૃષ્ટિએ મારાથી કોઈ મોટું નથી, કેમકે કર્મકૃત ભાવો સૌને સરખા છે. કર્મકૃત શુભ પણ પરિણામ દૃષ્ટિએ અશુભ અથવા વિનશ્વર છે.

'કોઈ નાનું નથી' એ વિચાર ગર્વને રોકે છે અને 'કોઈ મોટું નથી' એ વિચાર દૈન્યને અટકાવે છે. ધર્મની માતા દયા છે અને પિતા દાન છે. પાપની માતા માયા છે અને પિતા માન છે. દાન વડે માનનો નાશ થાય છે અને દયા વડે માયાનો નાશ થાય છે.

દાનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ દાન સન્માનનું દાન છે. શ્રી નમસ્કારમંત્રમાં પંચ પરમેષ્ઠિઓનું સન્માન થાય છે, તેથી તે મોટામાં મોટું દાન છે અને શ્રી નમસ્કારમંત્ર વડે સર્વ દુઃખી જીવોના દુઃખને દૂર કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે મોટામાં મોટી દયા-કરુણા છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ દયા અને દાન વડે
માયા અને માનનો નાશ કરનાર હોવાથી,
શ્રી નમસ્કારમંત્ર એ જીવનમાં
ઉત્તમ પરિવર્તન આણનાર સર્વશ્રેષ્ઠ મહામંત્ર છે.

ત્રિકરણ યોગનો હેતુ

શ્રી અરિહંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ - એ બધા સિદ્ધ અવસ્થાની પૂર્વ ભૂમિકાઓ છે. તેથી જ તે પરમેષ્ઠિઓ કહેવાય છે, અને તેમાં સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપની સર્વોત્કૃષ્ટ સંપત્તિઓ વસે છે.

અહંકારથી નમસ્કાર એ લોભવૃત્તિ છે,
જ્યારે નમસ્કારથી અહંકાર એ ધર્મવૃત્તિ છે.

ધર્મનું મૂળ નમસ્કાર છે અને ધર્મનું ફળ ચિત્ત-પ્રસાદરૂપી પુરસ્કાર છે. ધર્મનું સ્વરૂપ ભાવ-વિશુદ્ધિ છે. નમસ્કારનો સાક્ષાત્ પુરસ્કાર ચિત્તપ્રસાદ છે.

ચિત્તપ્રસાદનું ફળ 'આત્મીય-ગ્રહ-મોક્ષ' છે, એટલે કે પૌદ્ગલિક ભાવોમાં મારાપણાની બુદ્ધિનો નાશ છે.

કોઈ પણ ધર્મનો નિયમ ત્રણ 'કરણ' અને ત્રણ 'યોગ'પૂર્વક જ પૂર્ણ બને છે. મનથી કરાવણ અને મનથી અનુમોદન - એ વિશ્વહિતચિંતનના ભાવની અંતર્ગત આવી જાય છે.

વિશ્વહિતચિંતનનો ભાવ એ શ્રી જિનેશ્વરદેવનો ભાવ હોવાથી ભવભ્રમણનું નિયમન કરે છે. અર્ધ-પુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક ભવભ્રમણ ન થાય, એવો

નિયમ માત્ર જ્ઞાન કે માત્ર ચારિત્રની અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ આ જિનવચન, આ જિનવિચાર કે આ જિનવર્તન ઉપર આદરભાવની અપેક્ષા રાખે છે.

ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગપૂર્વક થતી ધર્મક્રિયા વિશ્વહિતચિન્તનને આવરી લેતી હોવાથી તે ભવ-ભ્રમણને પરિમિત બનાવે છે. નમસ્કાર પણ ધર્મક્રિયા છે, તેથી ત્રિકરણ યોગે કરવાનું વિધાન છે.

સાચી માનવતા

જેનાથી અધિક ઉપકાર થાય તેને નમવું તે માનવતા છે. મનુષ્યને મળેલ મનનું તે શ્રેષ્ઠ ફળ છે. તેથી ઉપકારીઓને નમસ્કાર એ પરમ કર્તવ્ય છે.

ભૌતિક પદાર્થો વડે થતો ઉપકાર એક પાક્ષિક, કેવળ ઇહલૌકિક છે, જ્યારે ઉભયલૌકિક ઉપકાર અભૌતિક-ચિન્મય પદાર્થોથી થાય છે. તેથી અભૌતિક પદાર્થો 'પ્રથમ' નમસ્કારને પાત્ર છે.

શાસ્ત્રો કહે છે કે જે દુઃખ મળ્યું છે, તે આપણી અયોગ્યતાના કરતાં ઓછું છે-અલ્પ માનતાં શીખો અને જે સુખ મળ્યું છે, તે આપણી યોગ્યતાના કરતાં અધિક છે-અધિક માનતાં શીખો. કુટુંબને પરની સહાયતા વડે

માનતાં શીખો અને પાપને કુટિલ સ્વરૂપ માનતાં શીખો. પાપ પ્રત્યે પક્ષપાત અને પુણ્ય પ્રત્યે અણગમો, તે જ બધાં ય દુઃખોનું મૂળ છે; અને તેનું કારણ કાર્ય-કારણભાવના નિયમનો અવિચાર અથવા અજ્ઞાન છે. કારણને અનુરૂપ કાર્ય હોય છે. પાપ પરને પીડારૂપ છે, તેથી તેનું ફળ દુઃખ છે અને પુણ્ય પરની પીડાના પરિહાર રૂપ છે, તેથી તેનું ફળ સુખ છે. સાચું સુખ મોક્ષમાં છે. પુણ્ય-પાપરહિત અવસ્થામાં છે. જેને ઉર્ધ્વગમન કરવું હોય, તેણે ઉચ્ચપદાર્થોને નમતાં શીખવું જોઈએ, તેમાં જ સાચી માનવતા છે. નખ કરતાં આંગળી, વાળ કરતાં માથું અને વસ્ત્ર કરતાં શરીર જેમ મૂલ્યમાં અધિકતર છે, તેમ શરીર કરતાં આત્માનું મૂલ્ય અધિકતમ છે, એમ માનતાં શીખવું જોઈએ.

ધન એ અગિયારમો પ્રાણ છે. તેના કરતાં દશ દ્રવ્યપ્રાણની અધિકતા સ્વીકારવી અને દ્રવ્યપ્રાણ કરતાં ભાવપ્રાણની વિશેષતા-અધિકતા સ્વીકારવી તેમાં વિવેક છે, વિચાર છે અને સત્યનો સ્વીકાર છે પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં વિવેક વિચાર તથા સત્યનો સ્વીકાર હોવાથી માનવતાની સફળતા છે.

શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિમય વિશ્વ

શ્રી અરિહંત પંચ પરમેષ્ઠિમય છે.

શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિની સ્તુતિ તે શ્રી અરિહંતની સ્તુતિ છે. શ્રી અરિહંતદેવમાં અરિહંતપણું તો છે જ, પરન્તુ તે ઉપરાન્ત સિદ્ધપણું પણ છે. અર્થની દેશના આપનારા હોવાથી આચાર્યપણું પણ છે. શ્રી ગણધર ભગવંતોને ત્રિપદીરૂપી સૂત્રનું દાન કરનારા હોવાથી ઉપાધ્યાયપણું પણ છે. કંચનકામિનીના સંગથી રહિત, નિર્વિષય ચિત્તવાળા, નિર્મમ, નિઃસંગ અને અપ્રમત્તભાવવાળા હોવાથી સાધુપણું પણ છે.

એ રીતે પાંચે ય પરમેષ્ઠિમય હોવાથી શ્રી અરિહંતની સ્તુતિ શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિની સ્તુતિરૂપ છે અને શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિની સ્તુતિ શ્રી અરિહંતની સ્તુતિરૂપ છે.

શ્રી અરિહંતમાં પંચ પરમેષ્ઠિ અને
શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિમાં શ્રી અરિહંત રહેલા છે.
બીજી રીતે શ્રી અરિહંત એ વિશ્વના આત્મા છે.
સમગ્ર વિશ્વ તેઓશ્રીના આત્મામાં
જ્ઞાનરૂપે, કરુણારૂપે, મૈત્રીરૂપે, પ્રમોદરૂપે અને
માધ્યસ્થ્યરૂપે રહેલું છે, પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે.

વિશ્વ શ્રી અરિહંતરૂપ છે, કેમકે શ્રી અરિહંતોની કરુણાનો વિષય છે, શ્રી અરિહંતોના જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે અને શ્રી અરિહંતોના ઉપદેશ અર્થાત્ આચારનું આલંબન સાધવા યોગ્ય છે.

એ રીતે શ્રી અરિહંત સમગ્ર વિશ્વમય અને સમગ્ર વિશ્વ શ્રી અરિહંતમય છે, અર્થાત્ શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ સમગ્ર વિશ્વમય અને સમગ્ર વિશ્વ શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિમય છે.

શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન

શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન જ્યારે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનથી સંકીર્ણ હોય છે, ત્યારે તે સવિતર્ક સમાધિનો હેતુ બને છે. એ રીતે જ્યારે દેશ, કાળ, જાતિ આદિથી યુક્ત હોય છે, ત્યારે પણ તે સવિતર્ક સમાધિ બને છે. જ્યારે દેશ, કાળ, જાતિ આદિથી શૂન્ય કેવળ અર્થ માત્ર નિર્ભાસ બને, ત્યારે જો તે સ્થૂલ વિષયક હોય તો નિર્વિતર્ક અને સૂક્ષ્મ વિષયક હોય તો નિર્વિચાર સમાધિ રૂપ બને છે એમ શ્રી પાતંજલ યોગદર્શન કહે છે.

સ્થૂલ એટલે મનુષ્યાદિ પર્યાયરૂપ અને સૂક્ષ્મ એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સમજવું. શ્રી જૈનદર્શન મુજબ પર્યાય-યુક્ત સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ દ્રવ્યનું ધ્યાન એ સવિતર્ક-સવિચાર

અને પર્યાયવિનિર્મુક્ત સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ દ્રવ્યનું ધ્યાન તે નિર્વિતર્ક-નિર્વિચાર સમાધિ છે અથવા અંતરાત્મામાં પરમાત્માના ગુણોનો અભેદ આરોપ(સમાપત્તિ) તે ધ્યાનનું ફળ અને તે સંસર્ગારોપ વડે થાય છે. સંસર્ગારોપ એટલે જેના તાત્ત્વિક અનંત ગુણો આવિર્ભાવ પામેલા છે, તેવા સિદ્ધ આત્માઓના ગુણો વિષે અંતરાત્માનો અખંડ ઉપયોગ, તે ચંચળ ચિત્તવાળાને ઈંદ્રિયોના નિગ્રહ વિના થતો નથી. ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ શ્રી જિનપ્રતિમાદિ અને સૂત્ર-સ્વાધ્યાયાદિના આલંબન વિના થતો નથી. માટે તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં સૂત્ર-સ્વાધ્યાય અને શ્રી જિન-પ્રતિમાદિનું આલંબન પણ પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક છે. તે માટે શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામાં કહ્યું છે કે:

'मूलोत्तरगुणाः सर्वे, सर्वा चेयं बहिष्क्रिया ।
मुनीनां श्रावकाणां च, ध्यानयोगार्थमीरिताः ॥१॥'

<u>અર્થ</u>: સાધુઓ અને શ્રાવકોના મૂલ-ઉત્તરગુણો તથા સઘળી બાહ્ય ક્રિયાઓ ધ્યાનયોગને માટે કહેલ છે.

નવકારમાં ભગવદ્ભક્તિ

નવકારમાં કેવળ વાર પૂજા નથી, પરન્તુ ભગવદ્-ભક્તિ પણ ભરેલી છે. સકલ જીવલોકનું કલ્યાણ કરવું

એ જ પરમેષ્ઠિ ભગવંતોને સ્વભાવરૂપ બની ગયું છે. તેઓશ્રીનો તે સ્વભાવ તેઓશ્રીના નામ, આકૃતિ, દ્રવ્ય અને ભાવ-એ ચારે ય નિક્ષેપ વડે આવિર્ભાવ પામે છે.

નવકારના પહેલાં પાંચ પદમાં રહેલા પાંચે ય પરમેષ્ઠિઓ ચારે ય નિક્ષેપથી ત્રણે ય કાળમાં અને ૧૪ રાજલોકમાં પોતાના સ્વભાવથી જ સર્વનું કલ્યાણ કરી રહેલા છે.

છેલ્લા ચાર પદોમાં તેઓશ્રીને નમસ્કાર કરનારા ચારે ય ગતિના સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને માર્ગાનુસારી જીવો, 'ધ્યાતા-ધ્યેય-સ્વરૂપ બને' એ ન્યાયે આગમથી સહિત ભાવોપયોગથી ભાવ નિક્ષેપે જ પંચ પરમેષ્ઠિરૂપ બનીને સકલ પાપના વિધ્વંસક તથા સકલ મંગલના ઉત્પાદક બને છે.

'નો' આગમથી ભાવ નિક્ષેપે અરિહંતાદિ પરમેષ્ઠિઓ પોતે છે અને આગમથી ભાવ નિક્ષેપે તેઓશ્રીના જ્ઞાતા અને તેઓશ્રીના ધ્યાનમાં ઉપયોગવંત એવા ધ્યાતા પણ છે.

નમસ્કારની ચૂલિકા મળીને પાંચ પદ તે મહાશ્રુતસ્કંધ રૂપ છે. એનો અર્થ એ થયો કે નમસ્કાર્ય, નમસ્કાર કરનાર અને નમસ્કાર્યના હૃદયમાં રાગ અને કરૂણાના વિષયભૂત સમસ્ત જીવલોક જ નમસ્કાર મહામંત્ર રૂપી મહાશ્રુતસ્કંધમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

ચૌદ રાજલોકરૂપ અને ચરાચર સૃષ્ટિને આવરી લેતો શ્રી નમસ્કારમંત્ર સર્વવ્યાપક છે. સમગ્ર વિશ્વ સાથે વિવેકપૂર્વકની એકતાનતા અને એકરસતા કેળવવા માટેનું સહેલામાં સહેલું સાધન યથાભાવનાપૂર્વક થતું શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ અને રટણ છે.

પરમેષ્ઠિઓ, પછી તે ત્રણે ય કાળના અને સર્વક્ષેત્રના હો, પણ તે જાતિથી એક છે. તેથી એકનો પ્રભાવ સર્વમાં છે અને સર્વનો પ્રભાવ એકમાં છે. એક શ્રી અરિહંતના સ્મરણમાં સર્વનું સ્મરણ આવી જાય છે.

ત્રણે ય ભુવનમાં રહેલ સારભૂત તત્ત્વ આર્હન્ત્ય અને તેનું સ્મરણ એક શ્રી અરિહંતના સ્મરણથી થાય છે, તેથી શ્રી અરિહંતના સ્મરણનો પ્રભાવ અચિંત્ય છે.

વિશ્વને શુભ, શુભતર કે શુભતમ બનાવનાર અથવા અશુભ, અશુભતર કે અશુભતમ થતું અટકાવનાર જો કોઈ હોય, તો તે આ શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિમય તત્ત્વ છે. આ વિશ્વાસ જેમ જેમ દૃઢ થતો જાય છે, તેમ તેમ શ્રી અરિહંતોનું કે શ્રી પરમેષ્ઠિઓનું સ્મરણ, ભાવ-સ્મરણ બનીને જીવનું ભાવરક્ષણ કરે છે.

જેનું મનન કરવાથી રક્ષણ થાય તે મંત્ર છે. તેથી

નમસ્કારના વર્ણો વડે ઘણું શ્રી પરમેષ્ઠિઓનું સ્મરણ મહામંત્રસ્વરૂપ બની પરમ ઉપકારક થાય છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ

જે શ્રી જિનશાસનનો સાર છે, જેને અંત સમયે પામીને ભવસમુદ્ર તરી જવાય છે અને જીવનમાં અનેક પાપો આચરવા છતાં જેના સ્મરણ માત્રથી જીવો સદ્ગતિને પામે છે, તે શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ નવકાર મહામંત્ર અચિંત્ય મહિમાથી ભરેલો છે. દુનિયામાં બધું મળવું સહેલું છે; વિશાળ રાજ્ય, સુંદર સ્ત્રીઓ, રત્નના ઢગલા કે રૂપિયાના ડુંગરો મળવા સુલભ છે, પણ શ્રી નવકારમંત્ર મળવો અને તેના પ્રત્યે અંતરંગ પ્રેમ જાગવો એ સૌથી વધુ દુર્લભ છે. તેથી પ્રત્યેક કાર્યના પ્રારંભમાં તેનું સ્મરણ કરવાનું વિધાન છે. ચૌદપૂર્વને ધરનારા પણ અંત સમયે એ મહામંત્રનું સ્મરણ કરે છે. એના પ્રભાવથી સ્વયંભૂરમણ સાગર કરતાં ય મોટો એવો ભવસાગર સુખપૂર્વક તરી શકાય છે તથા મોક્ષના અવિચળ સુખો શાશ્વતપણે-જલદીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ મહામંત્રનું સ્મરણ હૃદયમાં અખંડપણે કાયમ રહે, એવો મનોરથ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને સદા માટે હોય છે. તે અંગે કહ્યું છે કે:

પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન (ઢાળ ૧૦)

"દશમે અધિકારે મહામંત્ર નવકાર,
મનથી નવિ મૂકો શિવસુખ ફલ સહકાર;
એહ જપતાં જાયે દુર્ગતિ દોષ વિકાર,
સુપરે એ સમરો ચૌદ પૂરવનો સાર. (૧)
જન્માંતર જાતાં જો પામે નવકાર,
તો પાતિક ગાળી, પામે સુર અવતાર;
એ નવપદ સરિખો મંત્ર ન કોઈ સાર,
ઈહભવ ને પરભવે સુખ સંપત્તિ દાતાર. (૨)
જુઓ ભીલ ભીલડી, રાજા રાણી થાય,
નવપદ મહિમાથી રાજસિંહ મહારાય;
રાણી રત્નાવતી બેહુ પામ્યા છે સુરલોગ,
એક ભવ પછી લેશે શિવવધૂ સંજોગ. (૩)
શ્રીમતીને એ વળી મંત્ર ફળ્યો તત્કાળ,
ફણિધર ફીટીને પ્રગટ થઈ ફૂલમાળ;
શિવકુમારે જોગી સોવન પુરિસો કીધ,
એમ એણે મંત્રે કાજ ઘણાનાં સિદ્ધ. (૪)"

— ઉપા. શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ

અનુપ્રેક્ષા કિરણ-૨ સમાપ્ત

ॐ

◎ અનુપ્રેક્ષા — ચિંતન ત્રીજું ◎

મહામંત્રની આરાધના

આરાધ્ય, આરાધક, આરાધના અને આરાધનાનું ફળ
આ ચારે ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન
મહામંત્રની આરાધનામાં આવશ્યક છે.

(૧) આરાધ્ય : નવકાર.

(૨) આરાધક : સમિતિ-ગુપ્તિયુક્ત જીવ.

(૩) આરાધના : મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ તથા સદ્‌વ્રતાદિ યતો જાપ.

(૪) આરાધનાનું ફળ : ઈહલૌકિક અર્થ, કામ, આરોગ્ય, અભિરતિ તથા પારલૌકિક સ્વર્ગાપવર્ગનાં સુખ.

પવિત્ર ગુણોની સિદ્ધિ કૃપા વિના થતી નથી. નવકારના જાપથી પરમ પદે રહેલા પુરુષોનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જીવનમાં સંયમાદિ ગુણોની સિદ્ધિ થાય છે.

'નમો' એ શરણાગમન રૂપ છે.

દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદના -
એ શરણાગમન રૂપ એક જ ઢાલની બે બાજુઓ છે.
દુષ્કૃતગર્હાથી પાપનું મૂળ બળે છે
અને સુકૃતાનુમોદનાથી ધર્મનું મૂળ સિંચાય છે.

'નમઃ' એ સ્વાપકર્ષનો બોધક છે,
તેથી દુષ્કૃતગર્હા થાય છે.

'નમઃ' એ જેને નમવામાં આવે છે, તેના ઉત્કર્ષનો બોધક છે, તેથી સુકૃતાનુમોદના થાય છે. સ્વાપકર્ષના સ્વીકારથી પાપનું પ્રાયશ્ચિત થાય છે અને પરોત્કર્ષના બોધથી વિનયગુણ પુષ્ટ થાય છે, કે જે વિનયગુણ ધર્મનું મૂળ છે. આ રીતે એક નમસ્કારમાં જીવની શુદ્ધિ કરવા માટેની અહીં ૨ પ્રકારની સામગ્રીઓ રહેલી છે.

સાચો નમસ્કાર

શરણાગમન એ નગદ નાણું છે. દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદના તે શરણાગમન રૂપ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. દુષ્કૃતનો જ્યારે ભય લાગે, ત્યારે દોષરહિતનું શરણ સ્વીકારવાની મનોવૃત્તિ થાય છે. સુકૃતનો જ્યારે પ્રેમ જાગે, ત્યારે સુકૃતના ભંડાર એવા શ્રી અરિહંતાદિનું શરણ ઈષ્ટ લાગે છે. શ્રી અરિહંતાદિનો નમસ્કાર દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદનાનું પરિણામ છે. તેથી તે એક બાજુ સંસારભ્રમણનો હ્રાસ કરે છે અને બીજી બાજુ જીવના ભવ્યત્વભાવનો વિકાસ કરે છે.

સર્વ દોષરહિતનું અને સર્વ ગુણસહિતનું શરણ

જ્યારે દોષ દૂર કરવાના લક્ષથી અને ગુણ મેળવવાના લક્ષથી થાય છે, ત્યારે તે સાચો નમસ્કાર બને છે.

પાપનો નાશક અને મંગળનો ઉત્પાદક

નમસ્કાર એ પાપનો નાશક અને મંગળનું મૂળ છે,
એમ નમસ્કારની ચૂલિકામાં ફરમાવ્યું છે.
સહજમળ ઘટવાથી પાપનો નાશ થાય છે.
ભવ્યત્વ પરિપક્વ થવાથી મંગળની વૃદ્ધિ થાય છે.
સહજમળ ઘટે એટલે ભવ્યત્વ પાકે અને
ભવ્યત્વ પાકે એટલે સહજમળ ઘટે,
એમ પરસ્પર એકબીજાનો સંબંધ છે.
નમસ્કારમાં દુષ્કૃતગર્હા અને
સુકૃતાનુમોદના રહેલા છે.
દુષ્કૃતગર્હાથી સહજમળ ઘટે છે
અને સુકૃતાનુમોદનાથી ભવ્યત્વ પાકે છે.
સુકૃતની સાથે અનુમોદના દુષ્કૃતની ગર્હામાં રહેલી છે.
દુષ્કૃતની સાથે ગર્હા સુકૃતની અનુમોદનામાં રહેલી છે.
ઉભય મળીને શરણ રૂપ ભક્તિ બને છે.
શરણ રૂપી ભક્તિનું બીજું નામ નમસ્કાર ભાવ છે.
તેનું સાધન એ પંચમંગળનું ઉચ્ચારણ છે.

ૐ

દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદના
એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે.

જીવની કર્મના સંબંધમાં આવવાની શક્તિ તે સહજમલ છે અને કર્મના સંબંધમાંથી છૂટવાની શક્તિ તથાભવ્યત્વ છે. યોગ્યને ન નમવાથી અને અયોગ્યને નમવાથી સહજમલ વધે છે. તેથી વિપરીતપણે યોગ્યને નમવાથી અને અયોગ્યને ન નમવાથી તથાભવ્યત્વ વિકસે છે. યોગ્યને નમવું અને અયોગ્યને ન નમવું, તેનો જ અર્થ સાચો નમસ્કાર છે.

સાચો નમસ્કાર એટલે યોગ્યને શરણે જવું
અને અયોગ્યને શરણે ન જવું.
અયોગ્યને ન નમવું તે અયોગ્યને શરણે
ન જવા બરાબર છે.

યોગ્યને નમવું તે યોગ્યને શરણે જવા બરાબર છે.
અયોગ્યને શરણે ન જવું એનું નામ દુષ્કૃતગર્હા છે.
યોગ્યને શરણે જવું એનું નામ સુકૃતાનુમોદના છે.
એ બંને શરણાગમનરૂપ સિક્કાની બે બાજુઓ છે.

શ્રી અરિહંતાદિનો નમસ્કાર તે
શ્રી જિનશાસનરૂપી સામ્રાજ્યનું નગદનાણું છે.
તે નાણાંની એક બાજુ દુષ્કૃતગર્હાની છાપ છે અને

ભાગ્ય ભાગે સુકૃતાનુમોદનાની થાય છે.

નમસ્કાર, દુષ્કૃતગર્હા અને સુકૃતાનુમોદના એ ત્રણે ય મળીને ભવ્યત્વ પરિપાકનો ઉપાય બને છે.

સંસારની વિમુખતા - મોક્ષની સન્મુખતા

સહજમળ જીવને સંસાર તરફ ખેંચે છે, ત્યારે તથાભવ્યત્વ-ભાવ જીવને મુક્તિ તરફ ખેંચે છે. સહજમળના હ્રાસથી પાપના મૂળનો નાશ થાય છે અને તે દુષ્કૃતગર્હા વડે સાધ્ય છે. તથાભવ્યત્વના વિકાસથી ધર્મનાં મૂળનું સિંચન થાય છે અને તે સુકૃતાનુમોદન વડે સાધ્ય છે.

શ્રી અરિહંતાદિનો નમસ્કાર સંસાર અને તેના હેતુઓથી જીવને પરાઙ્મુખ બનાવનાર છે તથા મુક્તિ અને તેના હેતુઓની અભિમુખ કરનાર છે. શ્રી અરિહંતાદિનું શરણ જેમાં રહેલું છે, એવી નમસ્કારની ક્રિયા સંસારની વિમુખતા કરાવી મોક્ષની સન્મુખતાને સાધી આપે છે, તેથી તે પુનઃ પુનઃ કર્તવ્ય છે.

વિષયોને નમવાથી સહજમળનું બળ વધે છે. પરમેષ્ઠિઓને નમવાથી તથાભવ્યત્વભાવ વિકસિત થાય છે. પરમેષ્ઠિઓ પાંચ છે અને વિષયો પણ પાંચ છે.

ૐ

નમવું એટલે શરણે જવું.

પાંચ વિષયોને શરણે જવાથી જ કષાયો પુષ્ટ થાય છે.
પાંચ પરમેષ્ઠિઓને શરણે જવાથી આત્માના ચાર મૂળ ગુણ-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ પુષ્ટ થાય છે.
પુષ્ટ થયેલા ૪ કષાયો ૪ ગતિ રૂપ સંસારને વધારે છે.
પુષ્ટ થયેલા જ્ઞાનાદિ ૪ ગુણો ૪ ગતિનો છેદ કરે છે.
સંસારભ્રમણના ખરા કારણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ છે.

ચાર ગતિનું કારણ ચાર કષાયો છે.
જ્ઞાનાદિ ગુણો અને દાનાદિ ધર્મો વડે
ચાર પ્રકારના કષાયોનો છેદ થાય છે.

<u>ચાર કષાયો તથા ચાર પ્રકારના ધર્મ</u>

સમ્યગ્દર્શનગુણ ક્રોધકષાયનો નિગ્રહ કરે છે.
સમ્યગ્જ્ઞાનગુણ માનકષાયનો નિગ્રહ કરે છે.
સમ્યગ્ચારિત્રગુણ માયાકષાયનો નિગ્રહ કરે છે.
સમ્યક્તપગુણ લોભકષાયનો નિગ્રહ કરે છે.

દાનધર્મ વડે માન તજાય છે - નમ્રતા આવે છે,
શીલધર્મ વડે માયા તજાય છે - સરળતા આવે છે,
તપધર્મ વડે લોભ જિતાય છે - સંતોષ આવે છે,
ભાવધર્મ વડે ક્રોધ જિતાય છે - સહનશીલતા આવે છે.

શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર એ
ચાર પ્રકારના ધર્મ વડે અને
દાનાદિ ચાર ગુણોની પુષ્ટિ વડે
ચાર ગતિ અને તેનું મૂળ ચાર કષાયો
તેનો અંત કરી પંચમગતિને અપાવે છે.

ધર્મપ્રાપ્તિનું દ્વાર

સંસાર અસાર છે. તેમાં દુઃખને તો અસાર સૌ કોઈ માને છે, કિન્તુ જ્ઞાની પુરુષો સંસારના સુખને પણ અસાર ગણે છે, કારણકે સુખને માટે પાપ થાય છે અને પાપના પરિણામે દુઃખ મળે છે. તેથી દુઃખ નહિ પણ પાપ અસાર છે તથા સુખ એ સાર નહિ પણ તેનું કારણ સુકૃત એ સાર છે. આવી બુદ્ધિવાળાને જ શ્રી અરિહંતાદિ ચારનું શરણ પ્રિય લાગે છે.

ભગવાનનું શરણ સ્વીકારવા માટે મુખ્ય બે જ શરતો છે: એક તો પાપને-દુષ્કૃતને અસાર માનવું અને બીજું ધર્મને-સુકૃતને સાર માનવો. એમ માનનાર જ સર્વજ્ઞ, પાપરહિત અને ધર્મસહિત એવા શ્રી અરિહંતાદિ ચારનું મહાત્મ્ય સમજી શકે અને તેઓના નમસ્કારને ભાવથી આદરી શકે.

જેમ સુવર્ણના અલંકારોમાં સુવર્ણ મુખ્ય કારણ છે,
તેમ અર્થપ્રાપ્તિમાં, કામપ્રાપ્તિમાં અને
મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ધર્મ એ મુખ્ય કારણ છે.
અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ત્રણે
ધર્મરૂપી સુવર્ણના જ ભિન્ન ભિન્ન ઘાટ છે.
તે ધર્મપ્રત્યેની પ્રીતિ નમસ્કારભાવથી જાગે છે,
તેથી પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર એ ધર્મપ્રાપ્તિનું દ્વાર છે.

પાપનો પશ્ચાત્તાપ અને પુણ્યનો પ્રમોદ

પાપકાર્ય કરીને જેને ખરેખર પસ્તાવો થાય,
તેનું પાપ વધતું અટકી જાય છે.
ધર્મકાર્ય કરીને જેને હર્ષ ન થાય,
તેનું પુણ્ય વધતું અટકી જાય છે.
નમસ્કારમંત્રમાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ-પુણ્યનો પ્રમોદ છે.
પાપનો પશ્ચાત્તાપ એ દુષ્કૃતગર્હાનું જ બીજું નામ છે.
પુણ્યનો પ્રમોદ એ સુકૃતાનુમોદનાનો પર્યાય શબ્દ છે.
આ નમસ્કારમંત્રની આરાધના પાપથી પાછા ફરવાની અને પુણ્યમાં આગળ વધવાની પ્રેરણા આપે છે. તેથી પાપ નિરનુબંધ બને છે અને પુણ્ય સાનુબંધ થાય છે. પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનો અર્થી અને પાપાનુબંધીથી ભીરૂ

એવા પ્રત્યેક મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે ભવ્ય જીવો
ને આઠ પહર શ્રી નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ, આજ સુધી
નહિ પ્રાપ્ત થયેલ એવા આધ્યાત્મિક નવા દુનિયામાં
પ્રવેશ કરવાનું પ્રબળ સાધન બને છે.

માર્ગે ચાલવું તેટલું કઠિન નહિ,
જેટલું કઠિન માર્ગે ચઢવું તે છે.

શ્રી નમસ્કારમહામંત્ર જીવને અધ્યાત્મ માર્ગે ચઢાવે છે. શુદ્ધ અધ્યાત્મના માર્ગે ચઢ્યા પછી જીવની જેટલી શક્તિ, તેટલો તે માર્ગે ચાલવા પ્રયાસ કરે છે અને તેથી મોડો-વહેલો પણ પોતાના ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચે છે.

શુદ્ધ અધ્યાત્મ તે પાપરહિત થવાનો માર્ગ છે.
પુણ્યની પણ પેલે પાર તેનાથી જ જવાય છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્ર દુષ્કૃતગર્હારૂપ હોવાથી જીવને
પાપરહિત અને સુકૃતાનુમોદનરૂપ હોવાથી
પુણ્યાનુબંધી પુણ્યવાળો બનાવે છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્ર શ્રી અરિહંતાદિ ચારના શરણરૂપ હોવાથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને પમાડનાર થાય છે. શ્રી અરિહંતાદિ ચાર, એ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પામેલા હોવાથી તેઓનું અવલંબન શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન

એની શ્રદ્ધાન કરાવે છે તથા તે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન મુજબ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરાવનાર થાય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન અંતે મુક્તિ અપાવે છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્રની સિદ્ધિ

કેટલાક શારીરિક દુઃખને જ દુઃખ માને છે. કેટલાક તેથી આગળ વધીને માનસિક દુઃખોને દુઃખ માને છે. તેથી પણ આગળ વધીને કેટલાક શારીરિક-માનસિક દુઃખોનાં મૂળ જે વાસના, મમતા યા તૃષ્ણા તેને જ દુઃખ માનીને તેના નિવારણ માટે પ્રયત્ન કરે છે.

મમતા સંકુચિત મટીને જ્યારે વ્યાપક બને છે, ત્યારે આપોઆપ સમતા આવે છે. બંનેના મૂળમાં સ્નેહતત્ત્વ છે.

જ્યારે સ્નેહ સંકીર્ણ-સંકોચિત હોય, ત્યારે મમતા કહેવાય છે. તે જ્યારે વ્યાપક અને પરિપૂર્ણ બને, ત્યારે સમતા કહેવાય છે. સંકીર્ણ સ્નેહ એ જ મમતા છે, તેમાંથી વાસના યા તૃષ્ણા પેદા થાય છે તથા તે વાસના જ આંતર અને બાહ્ય સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનું મૂળ છે.

મનુષ્ય ઘરનો, દુકાનનો યા વસ્ત્રનો કચરો યા મેલ દૂર કરવા તત્પર રહે છે અને અનાજમાં કે ભોજનમાં રહેલો કચરો પણ અપ્રમત્તભાવે દૂર કરે છે. માત્ર

મનમાં કે આત્મામાં રહેલો મમતારૂપી મેલ, તૃષ્ણા અને વાસનારૂપી કચરો કાઢવા માટે તત્પરતા દાખવતો નથી.

તે તત્પરતા શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા તત્ત્વચિંતનથી આવે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા તત્ત્વચિંતનનું બીજ શ્રી નમસ્કારમંત્ર છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્રનાં સ્મરણ અને સતત ચિંતનથી શાસ્ત્રાભ્યાસ પ્રત્યે આદર જાગે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ પ્રત્યે આદર જાગવાથી શાસ્ત્રકાર પ્રત્યે આદર જાગે છે, બહુમાન ઉત્પન્ન થાય છે. શાસ્ત્રકાર પ્રત્યે બહુમાન ઉત્પન્ન થવાથી તત્ત્વચિંતન ઊંડું થાય છે. તત્ત્વચિંતન ઊંડું થવાથી વાસના, તૃષ્ણા અને મમતાનું મૂળ સ્નેહની સંકીર્ણતા છે, અર્થાત્ સ્વાર્થ છે.

સ્નેહની સંકીર્ણતા એ મમતાદિ બધા દોષોનું મૂળ છે, એવી સમજણ જ્યારે જીવને થાય છે, ત્યારે તે તેને કાઢવા માટેનો ઉપાય શોધે છે. એ ઉપાય શોધતાં તેને શ્રી નમસ્કારમંત્ર ઉપર સર્વાધિક આદર ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્ર ઉપરના અધિક આદરથી સમસ્ત જીવરાશિ ઉપર સ્નેહનો પરિણામ વ્યાપી જાય છે.

સંકીર્ણ સ્નેહ જે મમતા યા વાસનાનું કારણ બનતો હતો, તે જ જ્યારે વ્યાપક અને શુદ્ધ બને છે, ત્યારે

સમતાનો હેતુ બની જાય છે. 'સમતાની સિદ્ધિનો ઉપાય તો સ્નેહની વ્યાપકતા છે અને સ્નેહની વ્યાપકતાનો ઉપાય નિષ્કામ સ્નેહપૂર્ણ એવો શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિનો નમસ્કાર છે' એમ જ્યારે સમજાય છે, ત્યારે નમસ્કાર મંત્રની સિદ્ધિ થઈ ગણાય છે.

સાધ્ય, સાધન અને સાધના

મનુષ્ય માત્રમાં થોડે-ઘણે અંશે વાસના અને ઇચ્છા-રૂપ નબળાઈ રહેલી છે એ ખરું, પણ સાથે સાથે એ નબળાઈ ઉપર વિજય મેળવવાનું સામર્થ્ય પણ રહેલું છે. ઉચ્ચ ગુણોનાં બીજ મનુષ્ય માત્રમાં પડેલાં હોય છે.

જ્યારે એ સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણના શરણે જાય છે,
ત્યારે તે બીજમાંથી અંકુરા પ્રગટે છે.
જ્યાં સુધી સર્વોત્કૃષ્ટનું શરણ તે સ્વીકારતો નથી,
ત્યાં સુધી અંદર પડેલાં બીજો
અંકુરારૂપ, વૃક્ષરૂપ કે ફળરૂપ બની શકતાં નથી.

સિદ્ધ થવું અર્થાત્ પૂર્ણ થવું એ અંતિમ ધ્યેય છે. એ ધ્યેય અને આદર્શને સિદ્ધ કરવા માટે હૃદયમાં શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન આવશ્યક છે. શ્રી નમસ્કારમંત્રના સ્મરણ વડે એ ધ્યાનને કાયમ બનાવી શકાય છે.

ૐ

બીમારીના ભયથી જેમ લોકો
મિષ્ટાન્નાદિનો ત્યાગ કરે છે,
તેમ જ્યારે દુર્ગતિનો ભય લાગે છે
ત્યારે પાપ વ્યાપારો પણ અટકી જાય છે.
બીમારીમાં ભોજન કરવાથી બીમારી વધે જ
એવો નિયમ નહિ, પણ પાપ ચાલુ રાખવાથી
દુર્ગતિ તો થાય જ એ નક્કી.

અહંભાવપૂર્વકની સ્વાર્થ સાધના જીવને નીચે લઈ જાય છે. નમસ્કારભાવપૂર્વકની પરમાર્થની સાધના જીવને ઊંચે લઈ જાય છે. નમસ્કારભાવ વડે અહંભાવને અળગો કરી શકાય છે. નમસ્કારભાવમાં સાધ્ય, સાધન અને સાધના એ ત્રણેની શુદ્ધિ રહેલી છે.

'નમો અરિહંતાણં'માં 'નમો' એ સાધન છે, 'અરિહં' એ સાધ્ય છે અને 'તાણં' - તન્મયતા એ સાધના છે. પ્રથમ સાધ્યને તાકવું તે 'નમો' પદથી થાય છે અને સાધ્યને પામવું તે 'તાણં' પદથી થાય છે.

'નમો' પદ વડે સાધ્યનો સમ્યગ્ યોગ થાય છે.
'અરિહં' પદ એ સાધ્યનું સમ્યક્ સાધન છે.
'તાણં' પદ વડે સાધ્યની સમ્યક્ સિદ્ધિ થાય છે.

આત્મજ્ઞાન અને નિર્ભયતા

શ્રી અરિહંતાદિ પાંચને છોડીને બધા પ્રાણીઓ સભય છે.
એ પાંચ પદ સદા નિર્ભય છે,
તેમાં કારણ તેઓની 'સકલસત્ત્વહિતાશયતા' છે.
સભયને નિર્ભય બનવા માટે સર્વજીવ
હિતચિન્તનરૂપ મૈત્રીભાવનું અને એ ભાવથી ભરેલા
પંચ પરમેષ્ઠિનું અવલંબન લેવાથી
સભયતા જાય છે - નિર્ભયતા પ્રગટે છે.
શ્રી પરમેષ્ઠિઓનું આલંબન આત્મજ્ઞાનનું કારણ
બને છે. આત્મજ્ઞાન એટલે 'હું આત્મા છું' એવું જ્ઞાન.
'હું દેહાદિથી ભિન્ન આત્મસ્વરૂપ છું' એવું ભાન.
જરા-મરણાદિનો ભય દેહને છે પણ આત્માને નહિ.
આત્મા અજર-અમર-અવિનાશી છે, એવું સ્વસંવેદ્ય
જ્ઞાન પરમેષ્ઠિઓની ભક્તિના પ્રભાવે પ્રકટે છે.
આત્મજ્ઞાન પામેલાની ભક્તિ આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવે છે.
પાંચે ય પરમેષ્ઠિઓ આત્મજ્ઞાની છે,
તેથી તેઓનું આલંબન આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન
પામવામાં પુષ્ટ આલંબન બને છે.
જે વસ્તુ પામવી હોય, તે જેનામાં હોય તેનું

આલંબન પુષ્ટાલંબન ગણાય છે. પરમેષ્ઠિઓનું આલંબન
આત્મલાભ અને નિર્ભયતા ઉભય માટે પુષ્ટાલંબન છે.

મોહવિષ ઉતારવાનો મહામંત્ર

સર્પનું ઝેર ચઢવાથી જેમ કડવો લીમડો પણ
મીઠો લાગે છે, તેમ મોહરૂપી સર્પનું ઝેર ચઢવાથી
કડવા વિપાકોને આપનારા વિષય-કષાયના
કડવા રસ પણ મીઠા લાગે છે.
સર્પનું ઝેર ઉતર્યા બાદ કડવો લીમડો કડવો લાગે છે,
તેમ મોહરૂપી સર્પનું ઝેર ઉતર્યા બાદ
વિષય-કષાય પણ કડવા લાગે છે.
સર્પનું ઝેર ઉતારવાનો જેમ મંત્ર હોય છે,
તેમ મોહરૂપી સર્પના વિષને ઉતારવા માટે પણ
મંત્ર છે અને તે દેવ-ગુરુનું ધ્યાન છે.
દેવ-ગુરુનું ધ્યાન કરવાનો મંત્ર શ્રી નમસ્કારમંત્ર છે,
તેથી તે મોહવિષ ઉતારવાનો મહામંત્ર ગણાય છે.
કર્મબંધનાં કારણો અવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગ છે.
તેનો અનુબંધ પાડનાર મિથ્યાત્વ છે.
શ્રી નવકારમંત્ર આરાધતાં દેવ-ગુરુના ધ્યાન વડે
કર્મનાં અનુબંધ તૂટે છે અને મિથ્યાત્વમોહ વિલીન થાય છે.

આવે ૪ ગતિનાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો છે:

સુખ ભોગવવા સ્વર્ગ,

દુ:ખ ભોગવવા નરક,

અવિવેકપણે વર્તવા તિર્યંચ અને

વિવેક સહિત ધર્મ કરવા માટે મનુષ્યભવ છે.

શ્રી જિનોક્ત ધર્મમાં અદ્ભુત શક્તિ છે:

તે આવતા કર્મોને રોકે છે,

પ્રાચીન કર્મોને ખપાવે છે અને

પરિણામે હિતકારી શુભાશ્રવો કરાવે છે.

મિથ્યાત્વમોહની હાજરીમાં બધા કર્મોનો ક્ષયોપશમ અધિક પાપકર્મ કરાવે છે. મંદમિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વની હાજરીમાં બધાં જ ક્ષયોપશમો લાભદાયક બને છે.

સંસાર એટલે કર્મકૃત અવસ્થા. એને ટાળવાનો ઉપાય તે ધર્મ. તે ધર્મનું સાધન માત્ર મનુષ્યભવમાં સમ્યક્ત્વની કે મંદ મિથ્યાત્વની હાજરીમાં થઈ શકે છે.

મિથ્યાત્વને મંદ કરવા માટેનો અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટેનો અમોઘ ઉપાય દેવ-ગુરુની ભક્તિ છે. તે ભક્તિ કરવાનું પ્રથમ અને સરળ સાધન શ્રી નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ અને જાપ છે.

માનવજન્મમાં ધર્મની આરાધના કરવાની જે ઉત્તમ તક મળી છે, તેનો લાભ લેવાની જેને તીવ્ર ઉત્કંઠા છે, તેને માટે આ નમસ્કારમંત્ર એક જડીબુટ્ટી સમાન છે.

દ્રવ્ય-ભાવસંકોચ કાયા અને મનની શુદ્ધિ

વંદન, નમસ્કાર, અભિવાદન, કરજોડન, અંગાનમન, શિરોવંદન વગેરે નમસ્કારરૂપ છે. તે દ્રવ્ય-ભાવ ઉભય સંકોચરૂપ છે. અભિવાદન તે ભાવસંકોચ છે. તેનો અર્થ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા ગુણીના ગુણોની પ્રશંસા તથા તે ગુણોને વિષે વિશુદ્ધ એવી મનની વૃત્તિ, અર્થાત્ મનની વિશુદ્ધ વૃત્તિ. એ રીતે કાયાની અને વચનની વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ અને મનની વિશુદ્ધ વૃત્તિ - એ બંને મળીને વંદન પદાર્થ બને છે.

મન-વચન-કાયાની વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિનું જ
બીજું નામ વંદન છે.

તેને જ દ્રવ્ય-ભાવસંકોચ પણ કહે છે.

મંત્ર ઉચ્ચારણમાં શબ્દ વડે દ્રવ્યસંકોચ થાય છે.
શબ્દવાચ્ય અર્થના ચિંતન વડે ભાવસંકોચ થાય છે.
દ્રવ્યસંકોચ એટલે દેહ અને તેના અવયવોની શુદ્ધિ અને ભાવસંકોચ એટલે મન અને તેની વૃત્તિઓની નિર્મળતા.

મહામંત્રના વાચ્યરૂપ શ્રી પરમેષ્ઠિ ભગવંતોનું સ્મરણ એ દેહ-ગેહનું સ્મરણ કરાવે છે અને દેહ-ગેહનું સ્મરણ એ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવે છે.

એ રીતે તે શુદ્ધ સ્વરૂપનું સ્મરણ અને અશુદ્ધ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવી દેહ-ગેહના શુદ્ધ સ્વરૂપની સાથે આત્માની એકતાનું ભાન કરાવે છે.

એમ રીતે મંત્રના પવિત્ર અક્ષરો
પ્રાણની શુદ્ધિ કરે છે. શુદ્ધ પ્રાણ મનને
અને મન દ્વારા આત્માને શુદ્ધ કરે છે.

મંત્રના શબ્દોમાં જેમ પ્રાણ અને મન દ્વારા આત્માને શુદ્ધ કરવાની શક્તિ છે, તેમ પદોના વાચ્યાર્થ દ્વારા આત્માને નિર્મળ કરવાની સૂક્ષ્મ શક્તિ પણ રહેલી છે.

મંત્રના વર્ણો શબ્દોની રચના કરે છે અને શબ્દો તેના વાચ્ય અર્થની સાથે સંબંધ કરાવી માનસિક શુદ્ધિ કરે છે. વાચકના પ્રણિધાન વડે થતી શુદ્ધિ એ સ્થૂળ અને દ્રવ્યશુદ્ધિ છે. વાચ્યનાં પ્રણિધાન વડે થતી શુદ્ધિ એ સૂક્ષ્મ અને ભાવશુદ્ધિ છે.

મંત્રના પદો અને તેના વાચ્ય અર્થોનું સતત રટણ અને સ્મરણ કરતા રહેવાથી બાહ્ય-આંતરશુદ્ધિની સાથે

નિત્ય નવો જ્ઞાનપ્રકાશ મળે છે, અર્થાત્ મોહનીય-કર્મના હ્રાસ સાથે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો પણ હ્રાસ થાય છે. અંતે કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ પણ સુલભ બને છે.

કહ્યું છે કે:

'મોહક્ષયાત્ જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કૈવલ્યમ્'

શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૧૦-૧

માર્ગદર્શક અને માર્ગરૂપ

પ્રભુ માર્ગદર્શક અને માર્ગરૂપ પણ છે. જેમ ભૂતકાળમાં માર્ગ બતાવીને તેઓ ઉપકાર કરી ગયા છે, તેમ વર્તમાનકાળમાં દર્શન-પૂજનાદિ વડે અને તજ્જન્ય શુભભાવાદિ વડે માર્ગરૂપ બનીને તેઓ ઉપકાર કરી રહ્યા છે.

પ્રભુના દર્શનાદિથી રત્નત્રયી રૂપ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં પ્રભુ નિમિત્તકર્તા છે અને શુભભાવ પામનારો જીવ ઉપાદાનકર્તા છે. નામાદિ વડે સેવાતા પ્રભુનાં આલંબનથી મોહનીય આદિ કર્મનો ક્ષય-ક્ષયોપશમ થાય છે અને જીવને શુભભાવરૂપી રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે જ માર્ગ છે અને તેને આપનારા તે પ્રભુ છે. શુભભાવ એ જ માર્ગ કે તીર્થ. તેને જે કરે તે તીર્થંકર.

વ્યવહારથી તીર્થના કર્તા શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા કહેવાય છે.

તે તીર્થ બે પ્રકારનું છે:

દ્વાદશાંગી, તેને રચનારા પ્રથમ ગણધર

અને ચતુર્વિધ શ્રી સંઘ એ બાહ્ય તીર્થ છે.

શુભભાવ એ આભ્યંતર તીર્થ છે.

તેના પ્રયોજકકર્તા-નિમિત્તકર્તા-પ્રેરકકર્તા પરમાત્મા છે.

તેથી તેઓની ભક્તિ નિરંતર કર્તવ્ય છે.

નવકારના પ્રથમ પદથી તે ભક્તિ થઈ શકે છે.

આત્માને નિશ્ચયથી તે જ જાણી શકે, કે જે શ્રી અરિહંત ભગવંતને તેઓના શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી, શુદ્ધ કેવલજ્ઞાન-ગુણથી અને શુદ્ધ સ્વભાવ પરિણમનરૂપી પર્યાયથી જાણે છે.

કહ્યું છે કે:

જેહ ધ્યાન અરિહંતકો, સોહી આતમ ધ્યાન,
ફેર કછુ ઈણમેં નહિ, એહી જ પરમ નિધાન.
એમ વિચાર હિરદે ધરી, સમકિતદૃષ્ટિ જેહ,
સાવધાન નિજ રૂપમેં, મગન રહે નિત્ય તેહ.

—પરમસમાધિ વિચાર, ગાથા ૨૨૪-૨૨૫

'ભક્તા પરમાત્મા એવ જીવાત્મા ।'

—દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા ટીકા

દરેક જીવાત્મા પોતે જ પરમાત્મા છે.
શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી શ્રી અરિહંતનું તથાપ્રકારે
જ્ઞાન થવાથી તથાપ્રકારે ધ્યાન થાય છે.
તે ધ્યાન સમાપત્તિજન્ય બનીને મોહનો નાશ કરે છે.
સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનજનિત સ્પર્શના.
અર્થાત્ ધ્યાનકાળે ધ્યાતાને થતી ધ્યેયની સ્પર્શના.
તે બે પ્રકારે થાય છે:
એક સંસર્ગારોપથી અને બીજી અભેદારોપથી.
શુદ્ધાત્મા ધ્યાનથી અંતરાત્માને વિષે પરમાત્માના
ગુણોનો સંસર્ગારોપ થાય છે, તે પ્રથમ સમાપત્તિ છે.
પછી અંતરાત્માને વિષે પરમાત્માનો
અભેદારોપ થાય છે, તે બીજી સમાપત્તિ છે.
તેનું ફળ અતિ વિશુદ્ધ સમાધિ છે.
શ્રી નમસ્કારમંત્ર ઉભય પ્રકારની સમાપત્તિનું કારણ
બનીને સાધકને વિશુદ્ધ સમાધિ આપનાર થાય છે,
તેથી તે પુનઃપુનઃ સ્મર્તવ્ય છે, ધ્યાતવ્ય છે
અને તેનું ધ્યાન પુનઃપુનઃ કર્તવ્ય છે.

મંત્ર વડે મનનું રક્ષણ

'મંત્ર' શબ્દ મનની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે.

મન અને પ્રાણ વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધ છે.
મનનું સ્પંદન એ પ્રાણ છે અને પ્રાણનું સ્પંદન એ
મન છે. 'યત્ર મનસ્તત્ર મરુત્, યત્ર મરુત્તત્ર મનઃ।'

મનુષ્યની વાણી અને વર્તન પણ
મનની સ્થિતિનું જ પ્રતિબિંબ છે. તેથી શાસ્ત્રોમાં
બંધ અને મોક્ષનું કારણ પણ મનને જ કહેલ છે.

શરીરથી જે કંઈ પણ કાર્યો થતાં દેખાય છે, એની
પાછળનું પ્રેરણાબળ મનુષ્યના મનમાં જ રહેલ છે. મનની
સુધારણા ઉપર જ માનવની સુધારણાનો આધાર છે.

બાહ્ય જગતનાં કાર્યો ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતાં દેખાય છે,
પણ ખરી રીતે તો બધી ક્રિયાઓ મગજમાં આવેલા
મનનાં વિવિધ કેન્દ્રો દ્વારા જ થતી રહેલ છે. ઇન્દ્રિયો
તો તેના બાહ્યકરણો છે. અહંકાર, બુદ્ધિ, ચિત્ત, મન
વગેરે આંતરકરણો છે. એ આંતરકરણો દ્વારા જ પ્રત્યક્ષ,
અનુમાન, આગમ આદિ પ્રમાણોનો બોધ થાય છે.

નિદ્રા, સ્વપ્ન, સ્મૃતિ અને વિસ્મરણ
પણ અંતઃકરણ દ્વારા જ થાય છે.

જાગૃત, સ્વપ્ન અને નિદ્રા ઉપરાંત હજુ એક ચોથી
અવસ્થા પણ છે, કે જેને 'તુરીય અવસ્થા' કહેવાય છે.

તે અવસ્થામાં જ જીવને આત્મપ્રત્યક્ષ - આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય છે. મનને એ અવસ્થા માટે તૈયાર કરવાનું અમૂલ્ય સાધન એક માત્ર મંત્ર છે.

મંત્ર દ્વારા મન સરળ બને છે, શુદ્ધ બને છે અને અંતર્મુખ બને છે. સરળ, શુદ્ધ અને અંતર્મુખ બનેલ મનમાં વિવેક-વૈરાગ્ય જાગે છે. ત્યારબાદ શમ, દમ, તિતિક્ષા, ઉપરતિ, શ્રદ્ધા અને સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી અધ્યાત્મમાર્ગની યાત્રા આગળ વધે છે.

મંત્રનું પ્રધાન કાર્ય માનવની રક્ષા કરવાનું છે.

આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ

એ ત્રણેયની સામે મંત્ર રક્ષણ કરે છે.

મંત્રની સાધના માનવના મનને નિરર્થક ચિંતાઓથી છોડાવે છે, માનવના શરીરને ચિંતા અને વિષાદથી ઉત્પન્ન થતા અનેક શારીરિક રોગોથી બચાવે છે અને પ્રારબ્ધના યોગે આવી પડનારાં બાહ્ય સંકટો અને અનિવાર્ય પ્રત્યવાયો-વિઘ્નો વખતે મનને શાંત રાખી તેનાથી દૂર થવાના માર્ગો શોધી કાઢવામાં સહાયકારક પણ થાય છે.

મંત્રસાધનાના પરિણામે આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં, તેના સંપર્કમાં આવનાર આત્માઓને પણ તે સત્ય માર્ગદર્શન કરાવી અનેક આપત્તિમાંથી તેઓનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે.

મંત્રસાધના એ રીતે માનવના સર્વોત્કૃષ્ટ આધ્યાત્મિક
વિકાસમાં ખૂબ જ સહાયભૂત થનારી હોવાથી
અત્યંત આદરપૂર્વક કરવા યોગ્ય છે.

શ્રી નવકાર મહામંત્ર એ સર્વ મંત્રોમાં શિરોમણિભૂત હોવાથી, તેની સાધનામાં અહર્નિશ રત રહેનારા મનુષ્યોને તે વિવેક, વૈરાગ્ય અને અંતર્મુખતા અપાવનાર તથા આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી ઉગારનાર થાય છે. એટલું જ નહિ પણ મનની પર-અવસ્થા જે તુરીયાવસ્થા કહેવાય છે, તેને મેળવી આપનાર થાય છે.

તુરીયાવસ્થાને અમનસ્કતા, ઉન્મનીભાવ અને નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર અવસ્થા પણ કહેવાય છે. તે અવસ્થામાં અતિ-દુર્લભ એવું આત્મલાભ થાય છે, કે જે સકલ ક્લેશ અને કર્મથી જીવને હંમેશ માટે છુટકારો અપાવે છે.

મનને મિટાડનાર 'નમો' મંત્ર

મનને આત્માધીન બનાવવાની પ્રક્રિયા 'નમો' મંત્ર વડે સધાય છે. 'નમો' મંત્રનો 'ન' અક્ષર સ્વરૂપવાચક

છે અને 'મ' અક્ષર ચંદ્રવાચક છે. એમ કલિકાલસર્વજ્ઞ
શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મ. કૃત એકાક્ષરી કોષમાં કહ્યું છે.

મંત્રશાસ્ત્રમાં સૂર્ય એટલે આત્મા.

મંત્રશાસ્ત્રમાં ચંદ્ર એટલે મન ગણાય છે.

એ દૃષ્ટિએ 'નમો' પદમાં પ્રથમ સ્થાન આત્માને મળે છે.

'મન' પદમાં પ્રથમ સ્થાન મનને મળે છે. 'નમો'
મંત્ર વડે મનને પ્રથમ સ્થાન, જે સંસાર પરિભ્રમણમાં
પરિણમતું હતું, તે મટીને આત્માને સૌ પ્રથમ સ્થાન
મળવાથી સંસાર પરિભ્રમણનો અંત આવે છે.

મનનો માલિક આત્મા છે, પણ આત્માનો માલિક
મન નહિ, એવું ભાન અને સદા બોધ
'નમો' પદનાં વારંવાર સ્વાધ્યાયથી થાય છે.

'નમો' પદયુક્ત જેટલા મંત્રો છે,
તે બધા આત્માને મનની ગુલામીમાંથી છોડાવનાર થાય છે.

મન એ કર્મનું સર્જન છે.
એટલે કર્મનાં બંધનમાંથી જેને છૂટવું છે,
તેને સૌ પ્રથમ મનની આધીનતામાંથી છૂટવું પડશે.

'નમો' મંત્ર મન ઉપર પ્રભુત્વ અપાવનારો
અને પ્રકૃતિ ઉપર વિજય અપાવનારો મંત્ર છે.

'નમો' મંત્ર આત્માભિમુખ બનાવે છે.
બહિર્મુખમનને આત્માભિમુખ બનાવવા માટેનું સામર્થ્ય
'નમો' મંત્રમાં છે.

'નમો' પદનો અર્થ આત્માને મુખ્ય સ્થાન આપવું
અને મન તથા ઉપલક્ષણથી
વચન, કાયા, કુટુંબ, ધનાદિને ગૌણત્વ આપવું તે છે.

'નમો' પદનો વિશેષ અર્થ

આત્મામાં જ મન-ચિત્ત, આત્મા તરફ જ લેશ્યા,
આત્માનો જ તીવ્ર અધ્યવસાય,
આત્મામાં જ ઉપયોગ અને
આત્મામાં જ તીવ્ર ઉપયોગ ધારણ કરવો તે છે.

ત્રણે ય કરણો અને ત્રણે ય યોગો આત્મભાવનાથી જ ભાવિત કરવા તે જ 'નમો' પદનો વિશિષ્ટ અર્થ છે.

'નમો' પદ કેવળ નમસ્કાર રૂપ નથી, કિંતુ દ્રવ્ય-ભાવસંકોચરૂપ છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી, દેહથી અને પ્રાણથી, મનથી અને બુદ્ધિથી, બાહ્યથી અને અંતરથી સંકુચિત થવું, તેમ જ સર્વ દેહ-પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરે બધામાં ચૈતન્યનું સંપાદન કરનાર આત્મતત્ત્વમાં જ વિલીન થવું, નિમજ્જિત થવું તથા તન્મય, તત્પર અને

તદ્રૂપ થવું, એ 'નમઃ' પદનો રહસ્યાર્થ છે.

'નમઃ' પદની સાથે જ્યાં અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ આદિ પદોને જોડવામાં, તેનો અર્થ અને આશય પણ આત્માની શુદ્ધ અવસ્થાઓને પ્રણામ કરવાનો છે તથા તે અવસ્થાઓ વડે અવસ્થાવાન શુદ્ધ આત્માની અંદર પરિણતિ લઈ જઈ ત્યાં સ્થિર કરવાનો છે.

આત્મારૂપી અર્થાકાર થઈ જવું તે જપનું ધ્યેય છે.

કહ્યું છે કે: 'તજ્જપસ્તદર્થભાવનમ્ |' અર્થાત્ 'મંત્રજાપ મંત્રના અર્થની સાથે ભાવિત થવા માટે છે.' અનાત્મભાવ તરફ વળતા જીવને આત્મભાવ તરફ લઈ જવાનું કાર્ય 'નમઃ' મંત્ર વડે સધાય છે. અનાત્મભાવ તરફ મન વળે છે, તેથી તે આ સંસારમાં જીવાત્માને લઈ જવાને માટે સેતુ બને છે. 'નમઃ' એથી વિરુદ્ધ જ આત્મભાવમાં લઈ જવા માટે સેતુ બને છે. 'નમઃ' પદ અંતરાત્મભાવનું પ્રતીક છે. અનાત્મભાવની શૂન્યતામાંથી આત્મભાવની પૂર્ણતામાં લઈ જવા 'નમઃ' મંત્ર સેતુનું કાર્ય કરે છે. મન એ સંસાર છે. આત્મા એ મોક્ષ છે. મનનું વળવું સંસાર તરફથી આત્મા તરફ થવું એ મોક્ષ છે અને તે જ 'નમઃ' પદનું અભિપ્રેત છે.

'નમઃ' પદરૂપી સેતુ

'નમઃ' શબ્દ એ અર્ધમાત્રા સ્વરૂપ છે. ત્રિમાત્રમાંથી અમાત્રમાં લઈ જવા માટે અર્ધમાત્રા એ સેતુરૂપ છે. સંસ્કૃત વિષય એ ત્રિમાત્ર રૂપ છે. ધર્મકૃત નમઃ ભાવ એ અર્ધમાત્રા રૂપ છે અને તેથી થતો પાપનો નાશ અને મંગળનું આગમન એ અમાત્ર રૂપ છે.

અમાત્ર એટલે અપરિમિત એવું આત્મસ્વરૂપ. રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રિમાત્ર રૂપ છે અને 'નમઃ' એ અર્ધમાત્ર રૂપ છે અથવા ઔદયિક ભાવના ધર્મો એ ત્રિમાત્ર રૂપ છે. ક્ષયોપશમ ભાવના ધર્મો એ અર્ધમાત્ર રૂપ છે અને ક્ષાયિક ભાવના ધર્મો એ અમાત્ર રૂપ છે.

'નમઃ' મંત્ર વડે ઔદયિક ભાવોના ધર્મોનો ત્યાગ થઈને ક્ષાયિક ભાવના ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પ્રાપ્ત થવામાં ક્ષયોપશમ ભાવના ધર્મો સેતુ રૂપ બને છે.

'નમઃ' મંત્ર મમત્વભાવનો ત્યાગ કરાવી સમત્વભાવ તરફ લઈ જાય છે, તેથી પણ તે સેતુ રૂપ છે.

'નમઃ' મંત્ર નિર્વિકલ્પ પદની પ્રાપ્તિ માટે અશુભ વિકલ્પોથી છોડાવી શુભ વિકલ્પોમાં જોડનાર થાય છે. તેથી પણ તેને સેતુની ઉપમા યથાર્થપણે ઘટે છે.

નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિ

મંત્ર એટલે ગુહ્ય ભાષણ.

જીવાત્માનું પરમાત્મા સાથે જે પદો વડે ગુહ્યભાષણ થાય, તે પદોને મંત્રપદો કહે છે.

ગુહ્યભાષણ એટલે અન્ય કોઈની સાક્ષી વિના માત્ર આત્મસાક્ષીએ આત્માનો પરમાત્મભાવે સ્વીકાર.

'सर्वे जीवात्मनः तत्वतः परमात्मन एव।'

અર્થાત્: 'સર્વે જીવાત્માઓ તત્ત્વથી પરમાત્મા છે,' એ જાતિનું પોતાના આત્મામાં જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું મનન. એ મનનને જ મંત્રસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

'मननान्मन्त्रः' પુનઃપુનઃ એ જાતિની મંત્રણા - ગુહ્ય કથની પોતાના સંકુચિત સ્વરૂપનો ત્યાગ કરાવી નિઃસીમ સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે. તે ભાન જેમ જેમ દૃઢ થતું જાય છે, તેમ તેમ સંકલ્પ-વિકલ્પોથી મુક્તિને મેળવી આપી નિર્વિકલ્પ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તેને નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપની અનુભૂતિ અથવા નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

'નમો' મંત્ર વડે તે કાર્ય શીઘ્રપણે થતું હોવાથી તે મહામંત્ર કહેવાય છે.

સર્વશિરોમણી મંત્ર

શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યની અનુભૂતિ એ મોદકના સ્થાને છે, તેનું જ્ઞાન એ ગોળના સ્થાને છે અને તેની શ્રદ્ધા એ ઘીના સ્થાને છે. શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય એ પૂર્ણ છે, એવા જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાની સાથે થતું તેનું ધ્યાન, સ્મરણ, રટણ આદિ લોટના સ્થાને છે.

શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના લાભની ઇચ્છા સિવાયની બાકી સર્વ ઇચ્છાઓનો જેમાં નિરોધ છે, એવા તપ રૂપી અગ્નિમાં આત્મધ્યાન રૂપી લોટના ભાખરા બનાવીને, તેને સત્ક્રિયાઓથી કૂટીને, તેમાં શ્રદ્ધારૂપી ઘી અને જ્ઞાનરૂપી ગોળ મેળવીને જે મોદક તૈયાર થાય, તે જ મોક્ષમોદક છે અને તેમાં સંસારનાં સર્વપ્રકારનાં સુખોના આસ્વાદથી અનંતગણો અધિક સુખાસ્વાદ રહેલો છે.

નિશ્ચયનયથી આત્માના શુદ્ધ અને પૂર્ણ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન તથા વ્યવહારનયથી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ રૂપી પ્રણિધાન, એ મોક્ષરૂપી મોદકને પામવાનો સરલ માર્ગ છે. 'નમો અરિહંતાણં' પદના ધ્યાન-રટણથી પુનઃપુનઃ ઉચ્ચારણરૂપી જાપ અને પ્રણિધાન-ધ્યાનથી તે સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ચિત્તનાં દરેક ખૂણા ઉજાસિત...

'હસ્તાક્ષરનું અક્ષયપાત્ર'નો આ પાંચમો ભાગ પૂર્ણ કરું છું ત્યારે
સ્મૃતિમાં એકસાથે ઝબકે છે આ કાર્યમાં જ નિમગ્ન રહેલાં એવા ગત ૧૪ માસ!
અધ્યાત્મ અને જીવન જેઓ માટે પર્યાયવાચી શબ્દો હતાં, તેવા ગુરુમહારાજ
પરમયોગી પંન્યાસશ્રી ભદ્રંકરવિજયજીનું જીવનચરિત્ર 'પારસમણિ' આલેખ્યું, ત્યારે
મને કલ્પના પણ ન હતી કે ટૂંક સમયમાં જ ખરા પારસમણિરૂપ તેઓનાં
હસ્તાક્ષરોનાં કાર્યથી મારો સમય ફરીથી ઝગમગશે!

આગલા ભાગો વાંચ્યા પછી કોઈએ સંદેશ લખી મોકલ્યો કેઃ
તમે અમારા માટે 'દેવદૂત' છો! ના, હું તો થઈ રહી છું ફક્ત જાગૃત, ખરા દેવદૂત
તો છે કરૂણાનિધાન પૂ.પંન્યાસશ્રી વજ્રસેનવિજયજી તથા પૂ.આ.શ્રીહેમપ્રભસૂરિજી,
જેઓએ આ કાર્ય કરાવવાનું નિશ્ચિત કર્યું અને ભવિજનોને અજવાસ ચીંધ્યો.

૩૦ સમસંવેદકો સંગે જ્યારથી આ કાર્ય શરૂ કર્યું છે, ત્યારથી જોતી આવી છું
આ કાર્યનાં 'અર્થ સારથિ' પૂજ્ય સી. કે. મહેતાની - મુજ પિતાધિક મામાની -
અવિચલ નિષ્ઠામયી ગુરુશ્રદ્ધેયતાને... જે મારામાં પણ અવતરે તેવી ઝંખના.

હસ્તાક્ષરની રત્નપેટીઓમાં સચવાયેલા આ અનુપ્રેક્ષારત્નોનાં તેજલિસોટા
આપણા ચિત્તનાં દરેક ખૂણા કરે ઉજાસિત...
મોક્ષ મેળવવાની આપણી પ્રતિબદ્ધતાને રાખે ઉલ્લસિત!

ભારતી દિપક મહેતા

॥ शुभम् भवतु ॥

ઉપર દર્શાવેલ ૨ ડાયરીઓ
પરમ પૂજ્ય પંન્યાસશ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્ય મહારાજનાં સ્વહસ્તાક્ષરમાં
ઈ.સ. ૧૯૬૦માં લખાયેલ અને પછીથી 'અનુપ્રેક્ષા' નામે પ્રગટ થયેલ, તે અહીં સંકલિત કરેલ છે.

ૐ હ્રીં અર્હં ણમો કુટ્ઠબુદ્ધીણં ।

૦

ૐ હ્રાઁ હ્રીં હ્રૂઁ હ્રૌં હ્રઃ અસિઆઉસા
દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર તપોભ્યો હ્રીં નમઃ ।

૦ - વર્ષ ૨૫

નાઽહં ન મમ, સોઽહં સ મમ ।

પં. ભદ્રંકર વિજય

www.fiestadesigns.in